

140 ANNI DI RELAZIONI FRA ITALIA E BULGARIA

Diplomazia, Economia, Cultura (1879-2019)

140 ГОДИНИ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ИТАЛИЯ И БЪЛГАРИЯ

Дипломация, Икономика, Култура (1879-2019)

A cura di Stefano Baldi e Alexandre Kostov

Съставителство и редакция Стефано Балди и
Александър Костов

Ambasciata d'Italia
Sofia

Б&УТ
БАНИ

Ambasciata d'Italia
Sofia

140 ANNI DI RELAZIONI FRA
ITALIA E BULGARIA
DIPLOMAZIA, ECONOMIA, CULTURA
(1879–2019)

*A cura di
Stefano Baldi e Alexandre Kostov*

140 ГОДИНИ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ
ИТАЛИЯ И БЪЛГАРИЯ
ДИПЛОМАЦИЯ, ИКОНОМИКА, КУЛТУРА
(1879–2019)

*Съставителство и редакция
Стефано Балди и Александър Костов*

140 ANNI DI RELAZIONI FRA ITALIA E BULGARIA.
DIPLOMAZIA, ECONOMIA, CULTURA (1879–2019)
A cura di Stefano Baldi e Alexandre Kostov

140 ГОДИНИ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ИТАЛИЯ И БЪЛГАРИЯ.
ДИПЛОМАЦИЯ, ИКОНОМИКА, КУЛТУРА (1879–2019)
Съставителство и редакция Стефано Балди и Александър Костов

L'edizione digitale di questo libro è disponibile sul sito dell'Ambasciata d'Italia a Sofia – <http://ambsofia.esteri.it>

Електронната версия на изданието може да бъде намерена на сайта на Посолството на Република Италия в София - <http://ambsofia.esteri.it>

© Pubblicato da Tendril Publishing House

© Публикувано от Издателска къща “Тендрил”

I edizione 2020

Първо издание 2020 г.

This work is licensed under:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>

In copertina: 1876, Smirne. Il Console Generale Domenico Brunenghi (seduto) con i due viceconsoli (ai lati) e con il Dragomanno (interprete) del Consolato (dietro) di Smirne. Immediatamente dopo Smirne Brunenghi divenne Vice Console a Sofia (da Immaginario diplomatico - <http://www.flickr.com/immaginariodiplo>).

На корицата: 1876, Измир . Генералният консул Доменико Брунengi (седнал) с двама други вицеконсули (от двете му страни) и драгомана (преводача) на Консулството (зад тях) в Измир. Веднага след Измир, Брунengi става вицеконсул в София. (от Immaginario diplomatico - <http://www.flickr.com/immaginariodiplo>)

ISBN hard copy 978-619-91496-0-7

ISBN pdf 978-619-91496-1-4

INDICE

СЪДЪРЖАНИЕ

Introduzione Въведение	9
Arianna Arisi Rota / Ариана Аризид Рота La 'questione orientale' e la Bulgaria nelle carte di Luigi Corti, diplomatico e ministro Източният въпрос и България в документите на Луиджи Корти – дипломат и министър	13
Antonio D'Alessandri / Антонио Д'Алесандри Bulgari e italiani dal Risorgimento alla Prima guerra mondiale Българи и италианци от Възраждането до Първата световна война	31
Daria Karapetkova / Дария Карапеткова Testimonianze italiane sul giovane Stato bulgaro Италиански свидетелства за младата българска държава	47
Kiril Topalov / Кирил Топалов Tre letterati bulgari e l'Italia tra la fine del XIX e l'inizio del XX secolo: Ivan Vazov, Pencho Slaveykov e Konstantin Velichkov Трима български писатели и Италия в края на XIX и началото на XX век: Иван Вазов, Пенчо Славейков и Константин Величков	63
Stefano Baldi / Стефано Балди Diplomatici italiani a Sofia dal 1879 ad oggi: profili biografici ed iconografici Италианските дипломати в София от 1879 г. до днес: биографични и иконографски профили	77

Alexandre Kostov / Александър Костов	91
Le relazioni commerciali tra l'Italia e la Bulgaria (1879–1939)	
Търговските отношения между Италия и България (1879–1939)	
Luciano Monzali / Лучано Монцали	111
Giuliano Cora e le relazioni italo-bulgare nella prima metà degli anni Trenta	
Джулиано Кора и италиано-българските отношения през първата половина на тридесетте години	
Ivaylo Nachev / Ивайло Начев	139
Relazioni bulgaro-italiane nel settore dell'istruzione nel periodo tra le due Guerre mondiali	
Българо-италиански връзки в областта на образованието между двете световни войни	
Alberto Basciani / Алберто Башани	155
Alleati per caso. Italia e Bulgaria durante la Seconda Guerra Mondiale (1941–1943)	
Случайни съюзници. Италия и България по време на Втората световна война (1941–1943)	
Francesco Guida / Франческо Гуида	187
Segnali di guerra fredda: la diplomazia italiana a Sofia nel primissimo dopoguerra tra modelli costituzionali e produzioni cinematografiche	
Сигнали за студената война: италианската дипломация в София непосредствено след Втората световна война между конституционни модели и кинематографски продукции	
Svetlozar Eldarov / Светлозар Елдъров	207
Le celebrazioni bulgare della festa dei Santi Cirillo e Metodio a Roma (1924–2019)	
Българските чествания на празника на Св. Св. Кирил и Методий в Рим (1924–2019)	

Penka Danova / Пенка Данова	231
Le traduzioni di libri italiani in Bulgaria negli ultimi 140 anni: “Il Principe” di Niccolò Machiavelli	
Преводите на италиански книги в България през последните 140 години: „Владетелят“ на Николо Макиавели	
Stefano Baldi / Стефано Балди	247
Cronologia Italia/Bulgaria 1879–1997	
Хронология Италия/България 1879–1997	
Biografie degli autori	267
Биографични спраки за авторите	

INTRODUZIONE

Il 2019 è stato un anno particolarmente rilevante per i rapporti fra Italia e Bulgaria, ricorrendo l'anniversario dei 140 anni dall'avvio delle relazioni diplomatiche fra i due Paesi.

La storia di queste relazioni iniziò il 3 luglio 1879 quando Domenico Brunenghi venne accreditato presso il principe Alessandro I di Bulgaria in qualità di reggente l'agenzia e Consolato in Sofia. Da allora sono stati 36 i diplomatici italiani che, a vario titolo, hanno ricoperto l'incarico di Capo Missione dell'Ambasciata d'Italia a Sofia.

Questo volume rappresenta un'occasione di riflessione ed approfondimento di alcuni aspetti storici delle relazioni bilaterali fra i due Paesi a partire dal 1879 ad oggi grazie al contributo di illustri studiosi italiani e bulgari.

È significativo che l'iniziativa nasca da una fattiva collaborazione tra l'Ambasciata d'Italia a Sofia e l'Istituto di Studi Balcanici e Centro di Tracologia dell'Accademia Bulgara delle Scienze (ISB&CT-ABS).

Gli autori dei contenuti sono tutti studiosi italiani e bulgari di grande spessore: Arianna Arisi Rota (Professore ordinario, Università di Pavia), Alberto Basciani (Professore associato, Università Roma Tre), Antonio D'Alessandri (Ricercatore, Università Roma Tre), Penka Danova (Professoressa associata, ISB&CT-ABS), Svetlozar Eldarov (Professore ordinario, ISB&CT-ABS), Francesco Guida (Professore ordinario, Università Roma Tre), Daria Karapetkova (Professoressa associata, Università di Sofia), Luciano Monzali (Professore ordinario, Università di Bari), Ivaylo Nachev (Assistente, ISB&CT-ABS), Kiril Topalov (Professore ordinario, Università di Sofia). E naturalmente vi sono gli specifici contributi dei curatori, Stefano Baldi (Ambasciatore d'Italia a Sofia) e Alexandre Kostov (Professore ordinario, ISB&CT-ABS).

La raccolta contiene articoli in cui vengono esaminati vari aspetti dei

rapporti bilaterali tra l'Italia e la Bulgaria negli ultimi 140 anni. La raccolta contribuisce ad una migliore conoscenza di una serie di eventi e personaggi della diplomazia, dell'economia e della cultura.

L'ideale filo rosso che lega i vari studi che figurano nel volume è, non casualmente, quello della diplomazia che ha caratterizzato i vari aspetti delle relazioni bilaterali.

Il volume include anche una cronologia dei principali avvenimenti che hanno interessato i due Paesi nel periodo considerato.

Gli studi elaborati si inquadrano nella serie di pubblicazioni degli ultimi dieci anni usciti come frutto della collaborazione tra l'ISB&CT-ABS e l'Università Roma Tre.

L'auspicio dei curatori è che questo volume possa rappresentare un utile ausilio, non solo per gli addetti ai lavori, ma anche per tutti coloro che sono interessati alla storia dei rapporti tra Italia e Bulgaria.

Stefano Baldi e Alexandre Kostov

Sofia, dicembre 2019

ВЪВЕДЕНИЕ

Годината 2019 е особено важна за връзките между Италия и България, тъй като в нея отбелязваме 140-тата годишнина от установяване на дипломатическите отношения между двете страни. Тяхната история започва на 3 юли 1879 г., когато Доменико Брунengi е акредитиран пред княз Александър I като ръководител на Дипломатическото агентство и консулството в София. Оттогава насам 36 италиански дипломати под различна форма са били начело на Посолството на Италия в София.

Настоящото издание предоставя възможност за размисъл и задълбочено разглеждане на някои исторически аспекти на отношенията между двете страни от 1879 г. до днес благодарение на приносите на известни италиански и български учени.

Многозначително е, че инициативата се заражда от плодотворното сътрудничество между Посолството на Италия в София и Института за балканистика с център по тракология към Българската академия на науките (ISB&CT-ABS).

Всички автори на презентациите са изтъкнати италиански и български учени: Ариана Аризиди Рота (професор в Университета в Павия), Алберто Башани (доцент в Университета Рома Тре), Антонио Д'Алесандри (научен сътрудник в Университета Рома Тре), Пенка Данова (доцент в Института за балканистика с Център по тракология към БАН), Светлозар Елдъров (професор в Института за балканистика с Център по тракология към БАН), Франческо Гуида (професор в Университета Рома Тре), Дария Карапеткова (доцент в Софийския университет), Лучано Монцали (професор в Университета в Бари), Ивайло Начев (главен асистент в Института за балканистика с Център по тракология към БАН), Кирил Топалов (професор в Софийския

университет). И, разбира се, специалния принос на редакторите и автори Стефано Балди (посланик на Италия в София) и чл.-кор. Александър Костов (професор в Института за балканистика с Център по тракология към БАН).

Сборникът представя резултати от изследвания, в които се разглеждат различни аспекти от двустранните отношения между Италия и България през последните 140 години и по този начин допринася за по-добро познаване на редица събития и личности от областта на дипломацията, икономиката и културата

Основната линия, свързваща отделните статии в изданието, неслучайно е дипломацията, която характеризира различните аспекти на двустранните връзки.

Книгата включва и хронология на основни събития от историята на двете страни през разглеждания период.

Представените разработки са част от серията публикации, издадени през последните десет години в резултат на сътрудничеството между Института за балканистика с Център по тракология към БАН и Университета Рома Тре.

Редакторите се надяват, че това издание може да бъде полезно не само за работещите в тази област, но и за всички, които се интересуват от историята на отношенията между Италия и България.

Стефано Балди и Александър Костов

София, декември 2019 г.

La ‘questione orientale’ e la Bulgaria nelle carte di Luigi Corti, diplomatico e ministro

Източният въпрос и България в документите на Луиджи Корти – дипломат и министър

Arianna Arisi Rota
Ариана Арузи Рота

1. *La fonte: Luigi Corti e le sue carte*

Negli anni Novanta del secolo scorso l'allora Facoltà di Scienze Politiche dell'Università di Pavia fu scelta dai discendenti di Luigi Corti (1823–1888) come destinataria e custode delle carte dell'avo, diplomatico di carriera, ministro degli Esteri nel primo governo Cairoli e plenipotenziario italiano al Congresso di Berlino del 1878¹. Le radici della famiglia Corti, nobili possidenti della Lomellina, legate alla città di Pavia, dove Corti si

---

¹ **CLEMENTE, V.** “Corti, Luigi”, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. XXIX (Roma, 1983), *sub voce*. Vd. anche *La formazione della diplomazia nazionale (1861–1915)*. Repertorio bio-bibliografico dei funzionari del Ministero degli Affari Esteri (Roma, 1987), 215–216 e **PILOTTI, L.** (a cura di), *La formazione della diplomazia italiana 1861–1915* (Milano, 1989), 604–607.

Entrato nella carriera diplomatica del Regno di Sardegna nel 1846, Corti si arruolò nell'esercito piemontese per combattere nella guerra contro l'Austria del 1848. Tornò poi alla diplomazia percorrendo una rapida carriera: nel 1850 segretario di legazione a Londra, poi negli anni Sessanta ministro residente quindi inviato straordinario e ministro plenipotenziario a Stoccolma, passò nel 1867 a Madrid, nel 1869 all'Aja e nel 1870 a Washington, dove fu responsabile della procedura di arbitrato tra Inghilterra e Stati Uniti per la vertenza sull'affondamento dell'*Alabama*. Nominato ministro residente a Costantinopoli nel luglio 1875, in piena *escalation* della questione orientale, fu poi plenipotenziario alla Conferenza di Costantinopoli (dic. 1876-gen. 1877), voluta dagli inglesi per risolvere la crisi ma fallita; quindi, nominato nel 1878 ministro degli Esteri, rappresentò l'Italia al Congresso di Berlino, affiancato dal conte De Launay, ambasciatore a Berlino. Dimessosi il 16

era laureato in Matematica nel 1842, insieme alla vocazione delle scienze storiche e politiche pavesi in tema di diplomazia, convinsero gli eredi – mentore il compianto professor Arturo Colombo – che quella fosse la collocazione più adatta per le carte di famiglia, al cui interno quelle di Luigi formano un fondo documentario e librario autonomo, oggi conservato dal Dipartimento di Scienze Politiche e Sociali².

Appartenente per formazione alla diplomazia sabauda e alla sua tradizione ma nel pieno della carriera durante i primi decenni postunitari, Corti fu attivo in capitali di grande o crescente peso politico per il giovane Regno d'Italia, come Londra e Washington, ma soprattutto, grazie alla sua residenza a Costantinopoli, maturò una notevole esperienza della questione orientale e dello scacchiere balcanico e mediterraneo, quest'ultimo significativamente mutato dopo l'apertura, nel 1869, del Canale di Suez. Pertanto, oltre al *corpus* di lettere ricevute da esponenti politici e diplomatici – peraltro ancora in attesa di un inventario analitico – il fondo archivistico risulta ricco di 'letteratura grigia' di cui il plenipotenziario, l'ambasciatore, il ministro e senatore³ fu naturale e consueto destinatario: materiali di documentazione sulle varie questioni e crisi internazionali di quei decenni, tra i quali spiccano i libri di colore e selezioni di documenti diplomatici presentati alle Camere in occasione di audizioni del ministro degli Esteri. Collezioni di trattati in varie lingue, studi e rapporti⁴ completano una biblioteca specialistica di ampio spettro costituitasi anche

---

ottobre 1878 in seguito alle polemiche per la linea tenuta al Congresso, tornò a rappresentare l'Italia a Costantinopoli, dal 1880 col rango di ambasciatore, partecipando negli anni Ottanta alle conferenze dedicate agli affari di Montenegro, di Grecia, Egitto e Rumelia Orientale. Trasferito a Londra nel 1885, vi negoziò il primo accordo mediterraneo del 1887. Con l'avvento al potere di Francesco Crispi, venne richiamato da Londra, collocato a disposizione del Ministero e quindi a riposo (dicembre 1887). Morì a Roma il 18 febbraio 1888.

² **TESORO, M.** "I fondi della Facoltà di Scienze Politiche," *Annali di Storia Pavese* 29 (2001): 103–106.

³ La nomina a senatore del Regno è del 31 marzo 1878.

⁴ Merita qui citare la presenza di una copia a stampa del rapporto di M. Schuyler sui massacri bulgari, destinata a Horace Maynard, ministro residente degli Stati Uniti a Costantinopoli, redatta in francese, ripresa dal «Journal de St-Petersbourg» e datata 20 novembre 1876.

grazie alle particolari competenze arbitrali rivestite da Luigi Corti in più occasioni, e specchio al contempo del contesto in cui si svolse la politica estera del giovane Stato italiano: perso nel 1870 il pur divisivo riferimento alla Francia di Napoleone III, per Roma si trattava di gestire al meglio le proprie alleanze bilanciando le pressanti priorità di politica interna con gli obiettivi territoriali ancora in sospeso⁵ e le latenti ambizioni coloniali – condensate sino ai primi anni Ottanta nelle mire su Tunisi – che gli uomini della Destra storica, cui Corti apparteneva, avrebbero nel complesso tenuto a bada⁶.

Per il mio contributo a questo convegno ho selezionato alcune lettere di Corti e a Corti relative alla contestata posizione tenuta durante i lavori del Congresso di Berlino, minute di *memoranda* di parte britannica, il libro verde del 1878–79 dedicato anche alla Bulgaria, e la selezione di documenti diplomatici presentata alla Camera dei Deputati dal ministro degli Affari Esteri Di Robilant nella tornata del 23 novembre 1886, in relazione alla crisi che aveva condotto alla caduta del principe Alessandro di Battenberg. Si tratta infatti di momenti significativi per la nascita e la prima fase di vita della Bulgaria, che testimoniano l'attenzione dell'Italia per lo scenario dei Balcani, così geopoliticamente rilevante, ma anche il complesso quadro di politica internazionale nel quale maturò la conoscenza italiana della Bulgaria e del suo territorio, e nel quale Sofia divenne un centro di intensa azione diplomatica.

2. L'Italia, la “questione orientale” e il palcoscenico di Berlino (primavera-estate 1878)

«L'avvenire dell'Italia è in gran parte nell'Oriente. Verso le Alpi non abbiamo a desiderare che rettificazioni di frontiera. Il nostro commercio si volge colà. È necessario che il Mar Nero non divenga un lago russo»⁷. Con queste parole già nel novembre 1870 Marco Minghetti segnalava a Emilio Visconti Venosta la direttrice più promettente per la crescita dei traf-

---

⁵ In particolare, l'acquisizione del Trentino e di Trieste e del Litorale, ancora territori dell'Austria-Ungheria.

⁶ **CHABOD, F.** *Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896* (Roma-Bari, 1990) (prima ed: 1951).

⁷ *Ibidem*, 544, n. (3), Minghetti a Visconti Venosta, 29 novembre 1870.

fici italiani: Oriente non significava dunque Estremo o Lontano Oriente, ossia l'Asia, ma piuttosto un Vicino Oriente, in particolare quello spazio balcanico meridionale che, che proprio negli anni Settanta, con la guerra russo-turca, avrebbe costituito il teatro di una questione o crisi, determinata dall'erosione della sovranità ottomana e dalla concomitante pressione russa verso gli Stretti. Il «miraggio dell'Oriente»⁸, come ha scritto Federico Chabod, attirava dunque anche i moderati *Nation builders* italiani, dopo aver costituito nel Risorgimento la variabile che poteva rendere possibile, a fronte di un'espansione dell'Austria, una sua rinuncia ai territori lombardi e veneti a favore del Piemonte⁹.

Restava tuttavia diffusa nella mentalità dell'*establishment* della Destra storica, mentalità condivisa da Luigi Corti, l'idea che un'Italia ancora giovane come attore internazionale non potesse «mettere a repentaglio i risultati raggiunti con tanti sacrifici»¹⁰, né potesse tantomeno permettersi di contrariare l'Inghilterra nella sua visione degli equilibri mediterranei e continentali. Un memorandum strettamente confidenziale di pugno di Sir Arthur Paget, rappresentante inglese a Roma, datato aprile 1878 e conservato nelle carte Corti, documenta la visione di Londra cui l'Italia – proprio nella persona di Corti – si sarebbe allineata con convinzione anche durante i lavori di Berlino: la guerra russo-turca era un potenziale fattore di instabilità nella *balance of power*, vi si legge, ma gli interessi commerciali e politici delle potenze nelle acque del Mediterraneo e negli Stretti dovevano essere mantenuti grazie a una concertazione costante¹¹.

L'idea di non sbilanciarsi a favore di uno dei belligeranti emerge, del resto, a pochi giorni di distanza da una lettera dello stesso Corti al conte Nicolis Di Robilant – amico e collega, all'epoca ambasciatore d'Italia a Vienna¹² successiva a una discussione in parlamento sulla questione orienta-

---

⁸ Ibidem.

⁹ La teoria cosiddetta 'dei compensi' a fronte di un 'inorientamento' dell'Austria era stata enunciata da Cesare Balbo in *Delle speranze d'Italia* ma negli anni Quaranta aveva persuaso anche altri autori di *pamphlet* risorgimentali, come ad esempio Giacomo Durando.

¹⁰ **PILOTTI, L.** (a cura di), *La formazione della diplomazia italiana*, cit., 606.

¹¹ *Archivio Famiglia Corti* (in seguito, AFC), Pavia, *Fondo Luigi Corti* (in seguito, FLC), memorandum "most confidential", primi di aprile 1878.

¹² Su Di Robilant vedi **CHABOD, E.** *Storia della politica estera italiana*, 625–650.

le, nella quale si legge: «io mi proposi di tenere la bilancia in perfetto equilibrio fra le due parti»¹³, pur registrando nell'aula il prevalere di sentimenti anti-russi e preoccupazioni per un eccessivo rafforzamento di San Pietroburgo a seguito dell'esecuzione del trattato di Santo Stefano. Convinto dell'opportunità per l'Italia di investire, in vista del congresso a Berlino, su un'equidistanza produttiva anche se equilibristica, Corti anticipava così la linea di 'disinteresse', non compromissione e non esposizione che avrebbe effettivamente seguito nel mese dei lavori congressuali, rinunciando a manifestare i desiderata territoriali italiani: era la cosiddetta politica 'delle mani libere o «nette», che avrebbe procurato al governo e a lui in prima persona pesanti critiche, convincendolo alle dimissioni¹⁴.

Nei resoconti del giugno 1878 destinati al presidente del Consiglio Cairoli, risalta già la preoccupazione di Corti di allontanare sbilanciamenti e impegni gravosi per l'Italia, evitando «d'andarci a mettere in quel ginepraio», nel quale comprendeva la questione del presidio delle frontiere del nascente Principato di Bulgaria e le relative pretese russe e turche¹⁵: «In questa questione di Bulgaria», riferiva il 25 giugno, «noi facciamo opera di conciliazione, di cui c'è grandissimo bisogno»¹⁶ – e che Bismarck pareva molto apprezzare – mentre confermava come su quella e su altre questioni il vero lavoro fosse svolto nel *backstage* del congresso, alle cui sedute si formalizzavano soltanto accordi già presi. Il diario di Corti dei giorni berlinesi, nei quali seppe conquistarsi la stima e la confidenza di Bismarck, ci racconta così come il Principato autonomo di Bulgaria nascesse in un contesto di pace fragile e precaria, dove per l'Italia restare allineata alle potenze europee, soprattutto all'Inghilterra di Lord Salisbury, senza forzarle con richieste e pressioni velleitarie, risultava una posizione obbligatoria: «Il Conte

---

¹³ AFC, FLC, Corti a Di Robilant, Roma, 9 aprile 1878.

¹⁴ Corti presentò le sue dimissioni dopo un discorso di Cairoli a Pavia in cui il presidente del Consiglio annunciava misure per una maggiore libertà di riunione e di associazione. Del resto, il diplomatico aveva già scritto al suo confidente Di Robilant che Cairoli stava «virando a Sinistra».

¹⁵ AFC, FLC, Corti a Cairoli, Berlino, 23 giugno 1878. Sul ruolo svolto a Berlino si veda la ricostruzione del discendente **VON CORTI, E.** «Il Conte Corti al Congresso di Berlino», *Nuova Antologia* 322 (1925): in part. 67–72.

¹⁶ AFC, FLC, Corti a Cairoli, Berlino, 25 giugno 1878.

De Launay ed io abbiamo serena coscienza d'aver fatto il nostro dovere»¹⁷. Si spiega in questo senso – e non certo coi soli sentimenti austrofilo di Corti – l'accondiscendenza italiana al riconoscimento dell'occupazione austriaca della Bosnia e dell'Erzegovina¹⁸, sostenuta fortemente dagli inglesi, senza avanzare le pur plausibili richieste di compensi territoriali, e perdendo di vista i varchi per un possibile vantaggio in Nord Africa: l'idea di Trento, avrebbe commentato Visconti Venosta, aveva tratto fuori strada la politica della Sinistra durante la crisi d'Oriente¹⁹.

E tuttavia, nello scorrere una memoria giustificativa sulla linea tenuta a Berlino, conservata tra gli appunti personali del ministro per il 1878, le motivazioni elencate da Corti paiono plausibili. Tra queste, la consapevolezza che l'Italia del 1878 non fosse il Piemonte del 1856, che parlava a nome di una «nazione oppressa» e che nel 1859 aveva pertanto intrapreso una «guerra santa» contro l'Austria; ma anche il timore dello scoppio di una guerra, e di isolarsi rispetto alle altre potenze europee. All'alba della nascita della Bulgaria, dunque, il parere di Luigi Corti era che gli italiani non dovessero lamentarsi della propria sorte ma star contenti dell'impresa di unificazione che era loro riuscita, senza cedere all'ossessione dei 'compensi territoriali'²⁰.

3. Tracciare le frontiere della nuova Bulgaria (ottobre 1878 – settembre 1879)

Una nuova entità statale ha bisogno di frontiere che la identifichino e la delimitino. Nel caso del costituendo Principato autonomo di Bulgaria la determinazione dei disputati confini (rispetto alla 'Grande Bulgaria' prodotto del Trattato di Santo Stefano) in un'area altamente strategica venne affidata dal dettagliato articolo II del trattato di Berlino ai lavori di una Commissione europea di sette membri che avrebbe dovuto individuarli a Nord lungo la riva destra del Danubio, dalla precedente frontiera con la Serbia sino ad un punto ad Est di Silistra, determinato dalla commissione

---

¹⁷ AFC, FLC, Corti a Cairoli, Berlino, 29 giugno 1878.

¹⁸ ARISI ROTA, A. "La questione della Bosnia-Erzegovina e l'Italia (1875-1877)," *Il Politico* LV.4 (1990), 703-712.

¹⁹ CHABOD, F. *Storia della politica estera italiana*, 544.

²⁰ AFC, FLC, fascicolo "Appunti personali, 1878", memoria s.d.

stessa, per poi correre sino al Mar Nero sino a Sud di Mangalia. Il Mar Nero avrebbe costituito il confine orientale della Bulgaria. L'articolo elencava poi nel dettaglio la linea che il confine avrebbe dovuto seguire, con riguardo ai villaggi che il suo percorso rischiava di "tagliare a metà" tra Bulgaria e Rumelia orientale, e tra Bulgaria e Serbia, e alla frontiera del precedente Sangiaccato di Sofia. La cresta del Gande Balkan, corsi d'acqua secondari e il corso del Danubio rappresentavano i punti di riferimento che i rilevamenti topografici sul terreno avrebbero rivelato di non univoca interpretazione.

Il 4 ottobre 1878, ancora nella sua funzione di ministro degli Esteri, Luigi Corti riceveva da Costantinopoli una prima missiva informativa da parte del tenente colonnello di Stato Maggiore Baldassarre Orero, nominato regio delegato italiano presso la Commissione per la delimitazione della Bulgaria. Orero, ufficiale di carriera distintosi nelle guerre risorgimentali²¹, nel corso dei mesi successivi avrebbe puntualmente aggiornato il capo del nuovo esecutivo, ma anche titolare degli Interni e degli Esteri, Agostino Depretis, sull'andamento dei lavori preparatori della Commissione, sulle ispezioni e i rilevamenti sul terreno, destinati a subire una pausa nei mesi invernali e a riprendere nella primavera del 1879. I rapporti di Orero sarebbero confluiti nel libro verde *Montenegro, Bulgaria, Serbia, Rumelia*, pubblicato dal Ministero degli Esteri tra 1879 e 1880 e conservato, come molti altri libri di colore, nel Fondo Corti. L'esperienza di viaggio del militare avrebbe invece dato vita alle *Note di viaggio nella penisola dei Balcani*, pubblicato nella natia Novara nel 1881, veicolo di divulgazione sull'ancor poca conosciuta geografia ed etnografia dei Balcani centrali e meridionali.

Orero, che svolse con grande professionalità e capacità di mediazione il proprio incarico – soprattutto quando la Commissione giunse a definire il controverso tracciato della frontiera con la Rumelia orientale e la Serbia – riferì puntualmente sugli spostamenti e i criteri adottati: il 6 novembre 1878, ad esempio, comunicava al ministro degli Esteri di essere in procinto di partire da Silistra per dirigersi verso Mangalia sul Mar Nero, la Commissione «fisserà sul terreno», scriveva, «l'intera linea di frontiera della Dobrugia. Fu accettato come base dei nostri lavori che la direzione generale di detta linea sia una retta fra i due punti estremi: Silistra, Mangalia»²².

---

²¹ **CROCIANI, P.** "Orero, Baldassarre," *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. LXXIX (Roma, 2013), *sub voce*.

²² Libro verde *Montenegro, Bulgaria, Serbia, Rumelia*, Roma, 1878–1879,

Muovendosi nel solco delle istruzioni via via ricevute da Roma, riassumibili nella piena fedeltà alla lettera del Trattato di Berlino (ribaditegli ancora in una lunga e dettagliata missiva del 13 aprile 1879 soprattutto per quanto riguardava la controversa questione del Thalweg del Danubio come linea di confine, inteso dal trattato e da Roma come la riva destra del fiume), Orero di fece carico dello studio analitico delle condizioni morfologiche del terreno così da poter fornire al suo governo informazioni più aderenti alla realtà dei territori, come fu a proposito delle isole sul Danubio. Roma, peraltro, gli raccomandò di perseguire un'azione di conciliazione tra gli altri commissari, spesso in conflitto, e di adeguarsi ai voti della loro maggioranza. Ne derivò un'ardua ma riuscita prova di equilibrio e di equilibrismo, come a proposito della neutralizzazione del passo di Shipka, sul quale il Trattato di Berlino taceva, e che la Turchia tendeva a negare sulla base di motivi di difesa, la Russia a reclamare²³. La posizione italiana, intanto, come emerge da una comunicazione di Depretis all'incaricato d'Affari a Londra, era «evitare di comprendere entro la frontiera rumeliota qualsivoglia territorio bulgaro che non sia strettamente necessario per i bisogni della difesa»²⁴.

Giunti alla fine di maggio 1879 all'ultimo impegnativo tracciato, quello che da Kosika, seguendo i Balcani, andava a finire nel Mar Nero, l'ufficiale italiano prevedeva che su quel tratto sarebbero sorte «le maggiori divergenze», ma confidava nello spirito di moderazione dei commissari e nella comune necessità di concludere rapidamente i lavori, come pure sulle propria capacità di far convergere i colleghi sulle soluzioni proposte²⁵. Il 19 agosto 1879 Orero poteva così inviare al Ministero una descrizione quasi conclusiva delle frontiere della Bulgaria, ivi inclusa quella con la Macedonia, oggetto dei lavori di un'apposita Commissione nella quale l'Italia era stata rappresentata dal capitano Vicino: i commenti dell'ufficiale continuavano ad essere improntati a considerazioni di equità ed equilibrio che sicuramente avevano giovato al clima di lavoro su aspetti tanto sensibili e nevralgici per il disegno del nuovo Principato. In settembre, sarebbe stato Luigi Corti, nella sua nuova funzione di rappresentante di S.M. il Re d'Italia a Costantinopoli, a interagire con Roma sui lavori della Commissione di

---

CCLXXVIII, Silistra, 6 novembre 1878 (ricevuto il 19), p. 458.

²³ Ibidem, CCLXXXVI, Roma, 13 aprile 1879, p. 475.

²⁴ Ibidem, CCLXXXVIII, Roma, 29 aprile 1879, p. 478.

²⁵ Ibidem, CCXCII, Pirlo, 27 maggio 1879, p. 483.

ingegneri incaricata, per volontà russa, della questione del ponte da costruire sul Danubio tra la Dobrugia e la Rumenia²⁶. Anche grazie alla pressione italiana, nella Commissione sarebbe stato accolto un delegato bulgaro, seppur con funzioni consultive²⁷.

A fine settembre, i sette commissari per la delimitazione della Bulgaria firmarono i documenti che concludevano il lavoro che per quasi un anno li aveva portati tra montagne, passi, valli e fiumi, in territori sin lì sconosciuti a molti di loro. Orero aveva potuto conoscere e apprezzare il console italiano De Gubernatis, che lo aveva ricevuto a Ruschuk, importante sede consolare, e riportare osservazioni sui costumi, le abitazioni, la conformazione del territorio della futura Bulgaria: tutto materiale che sarebbe confluito nelle sue note di viaggio, resoconto dell'esperienza come commissario italiano, della quale merita ricordare il suo impegno per far assegnare alla Bulgaria i terreni sui quali sorgevano cimiteri cristiani, e la consapevolezza delle criticità nella sistemazione territoriale faticosamente raggiunta, come la mancanza di fortezze che rendeva la Bulgaria militarmente fragile: Varna, che «per civiltà e per movimento commerciale» gli era sembrata la città più ragguardevole e promettente della Bulgaria, non era essa stessa fortificata né aveva ancora un vero e proprio porto, per cui, in un futuro confronto militare, la Turchia era a suo parere destinata ad avere la meglio sul Mar Nero²⁸.

4. *La crisi dell'estate 1886 dall'osservatorio italiano a Sofia*

Un altro significativo approfondimento sulla visione italiana dei primi anni di vita del Principato di Bulgaria, nello scorcio del non facile governo di Alessandro di Battenberg, ci è offerta dalla selezione di documenti diplomatici presentata alla Camera dei Deputati il 23 novembre 1886 dall'allora ministro degli Esteri Di Robilant²⁹, una copia della quale è conservata tra le carte di Luigi Corti, all'epoca rappresentante d'Italia Londra. In particola-

²⁶ Ibidem, CCCIV, Terapia, 2 settembre 1879, p. 499.

²⁷ Ibidem, CCCXVII, il maggiore del Genio Francesco Sponzilli, R. Delegato presso la Commissione tecnica internazionale in Bulgaria, al Ministro degli Affari Esteri, Silistra, 29 ottobre 1879 (ricevuto il 13 novembre), p. 515.

²⁸ **ORERO, B.** *Note di viaggio nella penisola dei Balcani* (Novara, 1881), 171 ss.

²⁹ Vedi anche **MANNINO, L.** "Fonti diplomatiche italiane dall'Unità d'Italia alla fine della prima guerra mondiale (1861–1918)," – In: *Les documents diplomatiques importante source des Etudes Balkaniques* (Roma, 1988), 138.

re, i documenti scelti per i deputati riguardano la «cospirazione contro il principe Alessandro», sfociata all'alba del 21 agosto 1886 in un colpo di palazzo ad opera del secondo battaglione di guardia alla residenza del principe, e gli eventi successivi, sino al novembre dello stesso anno.

La storia della Bulgaria e la vicenda del principato di Alessandro di Battenberg hanno trovato ampio spazio nel volume che George F. Kennan – l'uomo del 'Long Telegram' del 1946, il Mister X che durante la guerra fredda si oppose dalle pagine di «Foreign Affairs» alla linea del Dipartimento di Stato verso l'URSS – dedicò nel 1979 a *The Decline of Bismarck's European Order. Franco-Russian Relations, 1875–1890* (Princeton), assai utile per contestualizzare gli eventi dell'estate 1886 e, dunque, la documentazione di parte italiana. Nella ricostruzione di Kennan la Bulgaria e la sua unificazione appaiono lo specchio delle contraddizioni cui era giunto il *Dreikaiserbund*, creatura di Bismarck, capace di legare le mani alla Russia nella sua politica antiaustriaca nei Balcani. In particolare, la vittoriosa guerra contro la Serbia, nella quale il principe Alessandro si era conquistato l'ammirazione e l'affetto di gran parte dell'esercito condividendo sul campo i disagi dei suoi soldati, dimostrava l'impossibilità di ripristinare lo *status quo ante* e il superamento, nei fatti, del Trattato di Berlino. Fu in questo ormai polarizzato contesto che negli ambienti zaristi prese corpo l'idea, accarezzata almeno dal 1883, di togliere di scena uno scomodo Battenberg, che all'indomani della vittoria sui serbi aveva avviato negoziati diretti con il sultano, paralleli ai lavori di una conferenza degli ambasciatori: risultato delle trattative col sultano, la nomina di Battenberg a governatore della Rumelia orientale per un periodo, almeno sulla carta, di cinque anni.

Non è possibile qui soffermarmi sulla svolta antitedesca nella politica estera russa ispirata da Katkov, che ancora cullava il progetto panslavo legato al Trattato di Santo Stefano, nè sulla campagna stampa da lui organizzata contro Battenberg alla fine del luglio 1879. Gli avvenimenti che si susseguirono nel mese di agosto – con i sovrani e i vertici delle cancellerie europee lontani nelle rispettive residenze estive – culminarono, si è detto, nell'irruzione a palazzo e l'arresto di Battenberg all'alba del 21 agosto. La sera di quello stesso giorno il viceconsole italiano, il barone Enrico Acton, reggente l'Agenzia e il Consolato generale d'Italia a Sofia³⁰, telegrafava a Roma per

³⁰ Il 3 novembre 1885, nel corso della guerra serbo-bulgara, Acton si era segnalato guidando personalmente un convoglio di 'ambulanzieri' formato

informare dell'accaduto: i suoi tre telegrammi, tuttavia, giunsero a destinazione solo il 30 agosto, con un ritardo di oltre sei giorni, e così la notizia del moto di Sofia raggiunse l'Italia tramite un telegramma del vice-console a Rushuk, Saverio Mazza, che comunicava l'avvenuta deposizione del principe e la composizione di un governo provvisorio formato dagli antichi ministri, i capi partito Zankoff, Stoiloff e altri, nonché la proclamazione dello stato d'assedio con divieto assoluto di uscire dalle frontiere. Acton forniva invece ulteriori dettagli, come la partenza sotto scorta del principe e del fratello verso le cinque della mattina, inviati presumibilmente a Lom Palanca, e l'adunata di folla festante di fronte all'Agenzia e al Consolato generale di Russia, dove si erano riuniti i capi della cospirazione. Il governo provvisorio si era formato solo alle sette di quella sera, dopo laboriose trattative e i rifiuti del ministro del principe e di altri ex ministri di farne parte: «Bisognò contentarsi dei soli russofili», concludeva Acton, «ed anche questi, per tema di compromettersi nell'incerto avvenire, non si decisero che all'ultimo momento»³¹.

A fine agosto la situazione interna bulgara conobbe un nuovo colpo di scena, la deposizione degli stessi autori del putsch ad opera di elementi fedeli al principe Alessandro, che dalla Polonia austriaca, dove era stato 'confinato', rientrò in Bulgaria dal porto rumeno-danubiano di Galati e fu accolto con entusiasmo a Rushuk: da Roma Di Robilant, in data 30 agosto, così istruiva il reggente Acton: «Voglia comportarsi verso il Principe e verso il suo governo come se nulla fosse avvenuto dal 20 agosto in poi», e annunciava l'imminente ritorno in sede del titolare, Carlo Alberto Gerbaix de Sonnaz³².

---

da venti carri e organizzato dagli italiani della Società di Mutuo soccorso a Sofia per portare aiuti ai feriti delle due parti in conflitto. L'intervento umanitario fu provvidenziale. Vedi **TAMBORRA, A.** "La crisi balcanica del 1885-1886 e l'Italia," In: *Rassegna storica del Risorgimento* (1968), 371-396. Nell'articolo si ricorda tra l'altro come, durante la guerra, le simpatie degli italiani andassero ai bulgari più che ai serbi. Sulla percezione in Bulgaria del Risorgimento italiano vedi **PETKANOV, I.** "Riflessi del Risorgimento in Bulgaria," In: *Rassegna storica del Risorgimento* (1966), 371-416.

³¹ *Documenti diplomatici presentati alla Camera dal Ministro degli Affari Esteri (Di Robilant) nella tornata del 23 novembre 1886, Bulgaria*, (Roma, 1886), 5.

³² *Ibidem*, 21. Su Gerbaix de Sonnaz, figlio di Ettore, generale piemontese, e sugli altri capi-missione a Sofia rinvio al testo dell'Amb. Baldi in questo stesso volume.

Giunto a Sofia il 3 settembre, acclamato dalla popolazione, il principe, provato e commosso, venne salutato dal corpo diplomatico-consolare in uniforme, assenti i rappresentanti di Russia e Germania: uno scambio di telegrammi con lo zar lo aveva già persuaso dell'impossibilità di ripristinare il proprio ruolo, senza poter contare su truppe fedeli, e dunque dell'inevitabilità dell'abdicazione. Acton, definì la scena «straziante»³³ e in effetti il testo del commiato dal corpo diplomatico restituisce l'immagine di un uomo consapevole della propria inesperienza, che per sette anni, specificava, aveva cercato di agire per il bene della Bulgaria, ma si era alla fine trovato isolato, e dunque impotente. Il 7 settembre Gerbaix de Sonnaz, rientrato in sede, ricevette da Roma precise istruzioni: occorreva mantenersi fedeli al Trattato di Berlino, «la più sicura garanzia di pace per l'Europa, d'ordine e di tranquillità per la penisola dei Balcani», il quale peraltro disciplinava il da farsi in caso di abdicazione del principe. Lo stesso giorno, Gerbaix de Sonnaz era in grado di comunicare a Di Robilant le richieste del presidente del Consiglio e della Camera bulgari in vista dell'abdicazione: tra queste, la garanzia dell'indipendenza della Bulgaria, secondo la lettera del Trattato di Berlino; garanzia che la Russia non avrebbe occupato militarmente il paese; indicazione del candidato desiderato dalla Russia.

La rinuncia di Alessandro al trono di Bulgaria e l'avvio della reggenza vennero seguiti con attenzione dai diplomatici italiani a Sofia e da Roma stessa, dove il ministro Di Robilant ricevette informazioni sugli sviluppi politici interni anche dall'ambasciatore russo, barone d'Uxkull, a sua volta incaricato di ottenere l'appoggio dell'Italia: ma l'ancoraggio al Trattato di Berlino restava per quest'ultima il perno di qualsiasi linea di condotta³⁴, tesa a favorire la pace e la tranquillità, come Sonnaz avrebbe ribadito il 13 settembre al ministro degli Esteri della reggenza, Natchovitch³⁵. Anche l'iter che condusse in Bulgaria e Rumelia orientale alle elezioni per la scelta del nuovo principe, indette per il 28 settembre (10 ottobre) 1886, venne seguito da vicino da Gerbaix de Sonnaz, oggetto nel frattempo delle visite del collega russo a Sofia che cercava di promuovere, tra fine settembre e inizio ottobre, la politica di San Pietroburgo nella fase di transizione e nel delicato 'tiro alla fune' coi membri della reggenza.

Dalla corrispondenza pubblicata nella selezione destinata ai deputati

³³ Ibidem, 24.

³⁴ Ibidem, 30.

³⁵ Ibidem, 31.

emerge la visione del governo italiano, latore tramite il suo console generale di consigli di prudenza ed equilibrio destinati all'assemblea bulgara che si sarebbe riunita a Tarnovo, e favorevole a rinviare le elezioni finché le potenze non avessero condiviso il nome di un candidato³⁶. Per contribuire poi all'immagine di un'Europa unita di fronte alla transizione bulgara, il 22 ottobre Roma istruì Gerbaix de Sonnaz di non recarsi a Tarnovo finché non l'avesse fatto anche la maggioranza dei rappresentanti delle grandi potenze³⁷.

Quando la situazione si polarizzò per la volontà russa di dichiarare illegale l'assemblea di Tarnovo e di disconoscerne qualsiasi sua risoluzione, il console italiano consigliò ancora prudenza al fine di evitare una reazione russa che poteva sfociare nell'occupazione militare del paese, soprattutto dopo che lo zar aveva ordinato alle corvette *Mercurio* e *Zabiaka* di recarsi a Varna per presidiare la situazione. Inviti alla cautela e richieste di informazioni giunsero poi a Gerbaix de Sonnaz dal Ministero in relazione al processo agli ufficiali coinvolti nel putsch del 21 agosto³⁸. A fine ottobre fu infine il viceconsole Enrico Acton ad essere inviato a Tarnovo per seguire il lavoro dell'assemblea, insieme al collega inglese e austriaco, mentre la Russia vi aveva significativamente destinato un semplice impiegato del Consolato di Rushuk.

Il 6 novembre Gerbaix de Sonnaz poteva informare Roma che il candidato in predicato di elezione era il principe Valdemaro di Danimarca, ma l'Italia, in quanto firmataria del Trattato di Berlino, poteva e doveva indicare un proprio candidato: Di Robilant raccomandò come sempre il massimo equilibrio e la massima convergenza con le altre potenze firmatarie. L'11 novembre, infine, l'assemblea elesse Valdemaro di Danimarca a principe di Bulgaria: Gerbaix de Sonnaz commentò da Sofia che «l'elezione fu accolta colla massima indifferenza, molti credendo che il principe Valdemaro non vorrà accettare l'arduo compito di governare questa travagliata contrada»³⁹. Previsione sin troppo facile: il rifiuto giunse il 12 novembre da parte del re di Danimarca, per conto del figlio. Di lì a poco, il ferimento di un *cavas* del consolato russo a Filippopoli tornò a inasprire i rapporti tra la Bulgaria e la

---

³⁶ Ibidem, 43.

³⁷ Ibidem, 70.

³⁸ Ibidem, 77.

³⁹ Ibidem, 96.

Russia, che minacciò la rottura delle relazioni diplomatiche, poi realizzatasi, mentre la questione del candidato restava in sospeso. In questo delicatissimo scenario l'azione italiana si mostrò sempre improntata a un grande equilibrio, mentre a Sofia il generale Kaulbars, inviato russo, si apprestava a partire lasciando un semplice dragomanno con il solo compito di vigilare sul palazzo sede dell'Agenzia russa. Il 20 novembre 1886, con la partenza di Kaulbars nell'indifferenza generale, si chiudeva così questa fase della giovane storia bulgara che i diplomatici italiani avevano monitorato con attenzione e sensibilità. Nell'estate del 1887 (25 giugno) per il trono bulgaro sarebbe stato scelto un principe tedesco, Ferdinando di Sassonia-Coburgo. Alessandro di Battenberg, divenuto Conte di Hartenau, si sarebbe stabilito a Graz, dove, provato nello spirito e nel fisico, sarebbe morto a soli 36 anni, nel novembre del 1893.

Conclusioni

Il cerchio percorso da questa relazione si chiude nel nome di Luigi Corti e dei suoi discendenti. Fu infatti il conte Egon Corti, un suo nipote, ad avere accesso alle carte personali di Alessandro di Battenberg-conto di Hartenau, conservate in Austria, e ad utilizzarle per scrivere la biografia *Alexander von Battenberg: Sein Kampf mit den Zaren und Bismarck*, pubblicata a Vienna nel 1920.

Nel complesso, nella prima fase della storia della Bulgaria unificata sotto il governo di Battenberg, ma ancora stretta tra la volontà di controllo russa, le rivendicazioni sulla Rumelia orientale e l'instabilità generale dello scacchiere balcanico, la diplomazia italiana tra centro e periferia fu attenta osservatrice degli avvenimenti. Uomini della tradizione diplomatica o militare piemontese svolsero ruoli di non secondo piano nei confronti dei colleghi delle altre potenze europee e, come nel caso di Baldassarre Orero, furono direttamente coinvolti nella mappatura della nuova Bulgaria, finendo così per conoscerne il territorio, le principali città, le potenzialità per il futuro. Nazione giovane anch'essa, l'Italia trovò nello scenario dei Balcani un ambiente geopolitico interessante, una porta verso quel vicino Oriente che già Minghetti, abbiamo visto, segnalava come la direttrice più promettente per gli anni a venire. E anche se le ambizioni o le velleità coloniali, allora incentrate su Tunisi, e la pregiudiziale dei 'compensi' per gli ingrandimenti dell'Austria fecero condannare da più parti come sterile e dannosa la linea seguita da Luigi Corti al Congresso di Berlino, l'importanza del mosaico

балканско emerge con tutta evidenza dalla documentazione conservata tra le carte del diplomatico e del ministro, riconosciuto esperto di 'questione orientale': il quale ben rappresenta la classe dei *Nation builders* italiani di formazione sabauda, prudenti e ostili verso ogni forma di avventurismo in politica estera e di pregiudiziale irredentista, i quali tuttavia, trovandosi ad operare nell'Europa fortemente polarizzata degli anni Settanta e Ottanta, seppero cogliere la complessità ma anche le potenzialità dello scenario balcanico. Del resto, era stato lo stesso Cavour a far propria l'importanza dei legami tra questione d'Oriente e questione italiana: al punto che, come ha scritto Angelo Tamborra, un' «azione politica varia e di ampio respiro» capace di investire un po' tutta l'Europa centro-orientale «rimane uno dei cardini della sua azione internazionale e, quale grande direttrice di politica estera, verrà consegnato intatto alle generazioni successive»⁴⁰.

Резюме

ключови думи:

*Италия, България, Източен
въпрос, Луиджи Корти*

Статията представя материали, свързани с Източния въпрос и България, запазени в частните документи на Луиджи Корти (1823–1888) – дипломат от кариерата и пълномощен министър в Мадрид, Вашингтон и Константинопол през 1875 г., министър на външните работи в първото правителство на Бенедето Каироли и представител на Италия на Берлинския конгрес през 1878 г. Предвид значителния му опит, натрупан като наблюдател на Балканската криза и в последващите му мандати на ръководител на мисията в Константинопол (1880–1885) и Лондон (1886–1887), архивът на Луиджи Корти е важно доказателство за интереса на отделния индивид и на италианското правителство към събитията на Балканите като цяло и към борещата се за независимостта си българска нация – досиета, книги с цветни илюстрации, подбор на дипломатически документи, представени в Камарата, и попаднали сред документите и книгите на дипломата-министър – свидетелстват за нарастващото внимание на Италия към събитията на Балканите, и в частност към младата българска държава.

⁴⁰ **ТАМБОРРА, А.** *Cavour e i Balcani* (Torino, 1958), 17.

Sintesi

Parole chiave:

La questione d'Oriente, Bulgaria, Italia, Luigi Corti

La relazione presenta i materiali relativi alla Questione d'Oriente e alla Bulgaria conservati nelle carte private di Luigi Corti (1823–1888), diplomatico di carriera e ministro plenipotenziario in sedi come Madrid e Washington, a Costantinopoli nel 1875, nominato ministro degli Esteri nel primo governo guidato da Benedetto Cairoli e rappresentante italiano al Congresso di Berlino del 1878. Alla luce della significativa esperienza maturata negli osservatori della crisi balcanica e dei successivi incarichi come capo missione a Costantinopoli (1880–1885) e a Londra (1886–1887), l'Archivio di Luigi Corti rappresenta una testimonianza significativa dell'interesse del singolo e del governo italiano per lo scenario balcanico nel suo complesso e per la nascente nazione bulgara: in particolare, dossier, libri di colore, selezioni di documenti diplomatici presentati alla Camera confluiti tra le carte e i libri del ministro-diplomatico documentano l'evolversi dell'attenzione dell'Italia per lo scacchiere balcanico e, in particolare, per la giovane Bulgaria.

Università degli Studi di Pavia – Dipartimento di Scienze Politiche e sociali
Университет в Павия – Департамент „Политически и социални науки“
arianna.arisi@unipv.it

Bibliografia / Използвана литература

Archivi/ Архиви

Archivio Famiglia Corti (in seguito, AFC), Pavia.
Fondo Luigi Corti (in seguito, FLC) .

Documenti pubblicati/ Публикувани документи

Documenti diplomatici presentati alla Camera dal Ministro degli Affari Esteri (Di Robilant) nella tornata del 23 novembre 1886, Bulgaria (Roma, 1886).
La formazione della diplomazia nazionale (1861–1915). Repertorio bio-

bibliografico dei funzionari del Ministero degli Affari Esteri (Roma, 1987).

Libro verde Montenegro, Bulgaria, Serbia, Rumelia (Roma, 1878–1879).

MANNINO, L. “Fonti diplomatiche italiane dall’Unità d’Italia alla fine della prima guerra mondiale (1861–1918),” – In: *Les documents diplomatiques importante source des Etudes Balkaniques* (Roma, 1988),

Dizionari–Enciclopedie/ Речници–Енциклопедии

CLEMENTE, V. “Corti, Luigi,” *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. XXIX (Roma, 1983).

CROCIANI, P. “Orero, Baldassrre,” *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. LXXIX (Roma, 2013).

ROCIANI, P. “Orero, Baldassrre,” *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. LXXIX (Roma, 2013).

Periodici/ Периодика

ARISI ROTA, A. “La questione della Bosnia-Erzegovina e l’Italia (1875–1877),” *Il Politico* LV.4 (1990), 703–712.

TESORO, M. “I fondi della Facoltà di Scienze Politiche,” *Annali di Storia Pavese* 29 (2001): 103–106.

VON CORTI, E. “Il Conte Corti al Congresso di Berlino,” *Nuova Antologia* 322 (1925): in part. 67–72.

Ricerca/ Исследования

CHABOD, F. *Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896* (Roma–Bari, 1990).

ORERO, B. *Note di viaggio nella penisola dei Balcani* (Novara, 1881).

PETKANOV, I. “Riflessi del Risorgimento in Bulgaria,” In: *Rassegna storica del Risorgimento* (1966), 371–416.

PILOTTI, L. (a cura di), *La formazione della diplomazia italiana 1861–1915* (Milano, 1989).

TAMBORRA, A. “La crisi balcanica del 1885–1886 e l’Italia,” In: *Rassegna storica del Risorgimento* (1968), 371–396.

TAMBORRA, A. *Cavour e i Balcani* (Torino, 1958).

Bulgari e italiani dal Risorgimento alla Prima guerra mondiale

Българи и италианци от Възраждането до Първата световна война

Antonio D'Alessandri
Антонио Д'Алесандри

Sul colle del Gianicolo, a Roma, poco distante dal monumento equestre di Giuseppe Garibaldi, è collocata un'erma del celebre rivoluzionario Petko Voyvoda, presentato come garibaldino bulgaro. La scultura fu realizzata in tempi piuttosto recenti, nel 2004, e non alla fine del XIX secolo, quando invece furono costruiti il parco e la passeggiata a mo' di memoriale della difesa di Roma nel 1849. Analogamente, a Sofia, esiste un monumento di Garibaldi, inaugurato nel 2010. I due manufatti sono esempi concreti che testimoniano come, ancora in tempi recenti, la memoria dei Risorgimenti europei nel XIX secolo sia in qualche modo viva e, soprattutto, come i legami creatisi nel corso della seconda metà dell'Ottocento tra il movimento nazionale bulgaro e gli italiani costituiscano ancora oggi un simbolo delle relazioni fra i due Stati. Tali rapporti sono di antica data ma, per quanto riguarda l'epoca risorgimentale, va riconosciuto che essi furono di entità modesta rispetto alle relazioni intessute da esponenti del movimento nazionale italiano con figure di altre nazionalità, come, solo per citare due esempi molto noti, gli ungheresi e i polacchi.

In questo scritto, dunque, si vogliono presentare alcune riflessioni sul tema dei rapporti fra bulgari e italiani nel lungo XIX secolo, dall'epoca dei rispettivi Risorgimenti nazionali alla Prima guerra mondiale. A differenza di altri movimenti balcanici di orientamento patriottico e nazionale, nel caso bulgaro, com'è noto, va registrato un certo ritardo temporale per quanto riguarda le iniziative volte alla realizzazione di un'aggregazione politica statale su base nazionale. Solamente nel corso degli anni Sessanta dell'Ottocento, infatti, i bulgari iniziarono a lottare in maniera sistematica contro il dominio ottomano, con l'obiettivo di istituire un proprio governo.

Greci, serbi, romeni si erano già mossi da più decenni ed erano riusciti a realizzare nuovi Stati (indipendente la Grecia, ancora solamente autonomi gli altri), successori della dominazione ottomana.

Presso i bulgari, il percorso di chiarificazione nazionale, come è stato in più occasioni definito da Angelo Tamborra, si mosse di pari passo con quello di emancipazione ecclesiastica dall'elemento greco-fanariota, ancora dominante per gran parte del XIX secolo. Non fu un caso, infatti, che gli stimoli più decisi allo sviluppo di un'autocoscienza nazionale giunsero proprio dai monasteri, centri di conservazione della lingua e della cultura bulgare. Allo stesso tempo, man mano che andava prendendo contorni sempre più chiari l'autocoscienza nazionale, cresceva d'intensità la contrapposizione e l'insofferenza verso l'elemento musulmano, identificato come ceto dominante, sia dal punto di vista politico sia da quello economico-sociale. Dunque la peculiarità del movimento nazionale bulgaro fu questa doppia lotta: da un lato per l'affermazione di una giurisdizione ecclesiastica nazionale, dall'altro per l'istituzione di un autogoverno sottratto al potere ottomano. La reazione contro il predominio ecclesiastico greco-fanariota fu, tuttavia, già un forte elemento di coesione nazionale.

È possibile fissare il 1762, data della pubblicazione della *Storia slavo-bulgara* del monaco Paisij Hilendarski, come data convenzionale che segnò l'inizio del processo di ascesa nazionale o, per meglio dire, di elaborazione dell'idea di nazione del Risorgimento bulgaro, frutto delle riflessioni di alcuni intellettuali e scrittori intorno a tre temi ricorrenti: storia, lingua e fede¹. L'obiettivo di Paisij era combattere il clero greco, detentore non soltanto di potere ecclesiastico ma anche capace di controllare le ricchezze e i commerci della locale comunità ortodossa per mezzo dell'elemento greco-fanariota che, di fatto, esercitava il proprio controllo sul Patriarcato di Costantinopoli. Esisteva, inoltre, una collaborazione fra Stato ottomano e gerarchia ortodossa (greca) che restò in piedi fino al XIX secolo. Il monaco Paisij, allo stesso tempo, intendeva anche mostrare ai bulgari le glorie del passato per renderli orgogliosi della loro dignità come popolo. Il *pamphlet* di Paisij conteneva dunque una polemica antigreca ma, allo stesso tempo, era un primo passo nel percorso di affermazione nazionale bulgara².

¹ **BRUCCIANI G.** *La scrittura della Nazione. Storia, Lingua e Fede nel Risorgimento bulgaro* (Pisa, 2009).

² Si veda **PITASSIO A.** *Balcani nel caos. Storie e memorie di Vasilije Petrović*,

A differenza di altre nazionalità dell'Europa centro-orientale, i bulgari non ebbero legami concreti e diretti con il movimento nazionale italiano per gran parte del XIX secolo e, per essere più precisi, nella fase di formazione dello Stato nazionale italiano (fino agli anni Sessanta)³. La questione bulgara era di limitato interesse non solo per i ceti dirigenti degli Stati preunitari ma anche per le componenti più rivoluzionarie. Il solo governo che avrebbe potuto mostrare un interesse per la Bulgaria era naturalmente il Regno di Sardegna che, in conflitto con Vienna, già dal 1848 aveva avviato progetti di collaborazione con altre nazionalità in uno spirito antiaustriaco. Non esistevano tuttavia ragioni per le quali dovesse stabilirsi una fattiva collaborazione, come per esempio era avvenuto con esponenti del movimento nazionale ungherese e polacco. Mancavano gli interlocutori, sicuramente, ma mancava anche un interesse diretto a collaborare con un movimento nazionale ancora agli albori, privo di potenziali effetti positivi sugli obiettivi della politica estera piemontese.

Va ricordato, inoltre, che i patrioti bulgari erano per la maggior parte emigrati in Russia, Romania e Serbia e, in quei Paesi, avevano organizzato associazioni culturali e politiche con lo scopo di stimolare e organizzare il movimento nazionale. I bulgari espatriati si fecero soprattutto promotori della fondazione di giornali pubblicati nella loro lingua. Questa embrionale stampa nazionale era presente anche a Costantinopoli. Avvenne così che tra il 1849 e il 1879 i giornali in lingua bulgara, pubblicati nei principali centri dell'emigrazione politica, ospitassero frequentemente notizie riguardanti il Risorgimento italiano (le informazioni filtravano principalmente attraverso la stampa francese, belga o austriaca e, qualche volta, anche da quella turca). Una particolare predilezione era riservata alle gesta di Garibaldi e ai proclami di Mazzini, in misura minore alla politica e alla diplomazia di Vittorio Emanuele II e di Cavour⁴. Eppure fu proprio quest'ultimo che ebbe un'intuizione riguardante il potenziale interesse che i bulgari potevano avere per la causa italiana. Il conte di Cavour vide nel fermento religioso

---

Paisij Hilendarski, Sofroni Vračanski (Napoli, 2003).

³ Su alcuni significativi contatti fra italiani e bulgari prima degli anni Settanta del XIX secolo si veda **DANOVA. N.** "Incontri bulgaro-italiani nell'Ottocento," *Études balkaniques* XLVIII. 2-3 (2012): 15-31.

⁴ **PETKANOV I.** "Riflessi del Risorgimento in Bulgaria," *Rassegna storica del Risorgimento* LIII.3, (1966): 371-416.

che circolava fra i bulgari alla metà dell'Ottocento uno strumento utile per contribuire a un migliore perseguimento degli obiettivi di politica estera del suo governo. La lotta per l'emancipazione ecclesiastica, infatti, prese un triplice orientamento: creazione di una Chiesa nazionale, avvicinamento e unione al Patriarcato russo e, infine, una tendenza (per lo più minoritaria) di unione con la Chiesa di Roma. L'aumento dell'influenza russa nei Balcani e il pericolo di un possibile legame dei bulgari con la Chiesa russa, obiettivo perseguito anche con lo strumento della solidarietà religiosa propagandata fra le popolazioni cristiano-ortodosse, spinsero molti attori a guardare con favore all'avvicinamento a Roma. Alcuni Stati cattolici (come la Francia e il Regno di Sardegna) ma anche le istituzioni romane, come *Propaganda Fide*, e gli ambienti dell'emigrazione polacca conservatrice guidata dal principe Adam J. Czartoryski, pensarono che i sentimenti anti-greci dei bulgari potessero essere convogliati verso l'unione con Roma, in uno spirito di opposizione all'imperialismo russo che, secondo questa visione, avrebbe finito per influenzare e controllare un'eventuale Chiesa autocefala. L'inizio dell'attenzione verso i bulgari da parte del mondo politico italiano deve essere collocato proprio in questo contesto. Il governo e la diplomazia del Piemonte, in particolare, pensarono che l'espansione spirituale in Oriente della Chiesa e l'obiettivo dell'unione di tutti i cristiani avrebbero potuto impegnare Roma in modo serio e in misura tale da portare la Chiesa a guardare in modo più distaccato il problema del potere temporale minacciato dal processo di unificazione nazionale. Come ha scritto Tamborra, «in Cavour e nella diplomazia sarda, il senso della connessione intima fra questione d'Oriente e questione italiana si riafferma prepotente, anche in un problema di limitato interesse italiano come quello bulgaro. In esso è la Santa Sede ad essere fortemente interessata. Da Torino un Cavour laico, liberale ma cattolico, si compiace di questa espansione cattolica ad Oriente, ma la vede da politico e da italiano, perché possa giungere da essa un contributo alla questione romana»⁵.

Com'è noto, quei progetti e tentativi unionistici sfumarono rapidamente e, nel 1870, le pressioni russe sul governo ottomano e sul Patriarcato di Costantinopoli, così come l'acutizzarsi delle rivolte nelle province bulgare dell'Impero, condussero all'istituzione dell'Esarcato.

---

⁵ **TAMBORRA A.** *Cavour e i Balcani* (Torino, 1958), 325.

Questo esito, inoltre, fu anche il risultato del «matrimonio di interesse» tra il nascente movimento nazionale e il clero. I sostenitori dell'autocefalia della Chiesa bulgara, infatti, giustificavano tale richiesta in nome del principio di nazione e, in questo modo, anche i patrioti bulgari, prevalentemente laici, abbracciarono la causa dell'indipendenza ecclesiastica⁶.

Il padre del movimento rivoluzionario, Georgi Sava Rakovski (1821–1867), fu promotore di comitati di azione e legioni armate con l'obiettivo di liberare le terre bulgare dal dominio ottomano. Egli fu partecipe di quel clima europeo di attenzione e simpatia per le imprese militari garibaldine, svolte da volontari, prese a modello per l'organizzazione di analoghe unità armate bulgare (tanto che nel 1862 Rakovski inviò in Italia un suo rappresentante, Teofan Rajnov, per studiare l'organizzazione militare garibaldina)⁷. L'attività di Rakovski si svolse prevalentemente all'estero, in centri come Belgrado e soprattutto Bucarest, dove egli svolse anche un'intensa attività giornalistica. La sua opera fu continuata da tre proseliti, Ljuben Karavelov (1834–1879), Vasil Levski (1837–1873) e Hristo Botev (1848–1876), tutti promotori di rivolte armate contro le autorità ottomane nel corso degli anni Sessanta e Settanta, influenzati prevalentemente dalle dottrine del populismo russo e non solo. E così, «il binomio Mazzini-Garibaldi – ha scritto Tamborra – entra a far parte del patrimonio dell'intelligenza rivoluzionaria bulgara»⁸. In proposito, si pensi alle presenze di bulgari, per la verità poche, fra le fila garibaldine (sin dalla difesa di Roma nel 1849) e, soprattutto, l'influenza esercitata dall'esempio dell'Eroe dei Due mondi e dal pensiero di Giuseppe Mazzini sull'élite rivoluzionaria bulgara. Basti ricordare qui l'articolo del *Dunavski Lebed*, il giornale di Rakovski pubblicato a Belgrado, intitolato *Le vittorie di Garibaldi*, apparso il 20 settembre 1860, e la diffusione delle idee mazziniane attraverso i giornali in lingua bulgara pubblicati a Costantinopoli, Belgrado e Bucarest. Non va tuttavia taciuto che i primi

---

⁶ **PITASSIO A.** “Chiesa ortodossa, nazione e Stato nella Bulgaria moderna (sec. XVIII–XX),” In: **BALDINETTI A., PITASSIO A.** (a cura di) *Dopo l'Impero ottomano. Stati-nazione e comunità religiose* (Soveria Mannelli, 2006), 145.

⁷ **PITASSIO A.** “Il movimento risorgimentale bulgaro e Garibaldi,” *Materiali di storia* 8 (Annali della Facoltà di Scienze politiche di Perugia) (1982–1983): 19, 36.

⁸ **TAMBORRA A.** *Garibaldi e l'Europa. Impegno militare e prospettive politiche* (Roma, 1983), 33.

contatti diretti dei bulgari con Mazzini risalgono solamente al 1869, ossia all'ultimo periodo della vita del patriota italiano e, anche in questo caso, in ritardo rispetto ai rapporti con altre nazionalità dell'Europa centro-orientale⁹. Essi furono la risposta bulgara al proclama mazziniano *Ai popoli dell'Oriente*, lanciato nel gennaio di quell'anno da Londra, il quale ebbe vasta diffusione fra romeni, serbi e bulgari. Questi ultimi si decisero quindi a inviare dei rappresentanti nella capitale britannica per conoscere Mazzini e chiedergli consigli. Come ha osservato Jože Pirjevec, «l'invio della delegazione bulgara presso Mazzini non è solo un episodio, ma si inserisce in una serie di regolari contatti che egli intrattenne, sul finire degli anni sessanta, con i popoli balcanici»¹⁰.

L'attività rivoluzionaria bulgara, spesso frammentata e priva di un efficace coordinamento, culminò nel 1876 con la celebre rivolta di aprile, organizzata dai capibanda di varie regioni. Si trattò di un insuccesso ma i massacri che furono perpetrati dagli ottomani offuscarono definitivamente l'immagine della Sublime Porta non solo presso i bulgari ma anche nell'opinione pubblica internazionale. Ne risultò un deciso rafforzamento della coscienza nazionale ma, soprattutto, la questione divenne di portata europea e ottenne l'attenzione delle Grandi potenze, in particolare della Russia e della Gran Bretagna. La crisi e il conflitto russo-turco che seguirono portarono alla nascita della Bulgaria moderna, sancita dalle disposizioni del trattato di Berlino del luglio 1878¹¹.

L'Italia, com'è noto, era nel frattempo diventata un grande Stato nazionale unitario e, di conseguenza, i suoi rappresentanti sedevano a tutti i

---

⁹ ŠAROVA K., GENOVA L. "Il movimento nazional-rivoluzionario bulgaro e le idee di Mazzini," In: **LIMITI G., DI NAPOLI M., GUIDA F., MONSAGRATI G.** (a cura di). *Il mazzinianesimo nel mondo*, vol. II. (Pisa, 1996), 270. Si vedano anche la testimonianza dello scrittore e uomo politico bulgaro Marko Balabanov (1838–1921): **BALABANOV M.** "Colloquio con Mazzini sulla Bulgaria," *Bulgaria. Rivista di cultura* I.4 (1939): 215–220 e i saggi (in italiano e in bulgaro) raccolti nel volume di atti del convegno organizzato in occasione del bicentenario della nascita di Mazzini: *Le lotte secolari di italiani e bulgari per la creazione di uno Stato indipendente* (Sofia, 2006).

¹⁰ **PIERAZZI G. (PIRJEVEC J.)** "Mazzini e gli slavi dell'Austria e della Turchia," In: *Mazzini e il mazzinianesimo* (Atti del XIV Congresso di storia del Risorgimento italiano) (Roma, 1974), 404.

¹¹ Si veda **CRAMPTON R.J.** *Bulgaria: 1878–1918. A History* (New York, 1983).

tavoli del cosiddetto concerto europeo. I principali interlocutori dei bulgari, dunque, divennero gli uomini politici dei governi al potere a Roma, cioè l'Italia ufficiale, e soprattutto la diplomazia. Fu proprio all'indomani della costituzione del Principato bulgaro nel 1878 che furono avviate relazioni diplomatiche stabili fra i due Paesi, con un rappresentante ufficiale italiano a Sofia presso la corte del principe Alessandro di Battenberg.

Lo spirito che animava le scelte della politica estera di Roma era la ricerca di un equilibrio fra diritti nazionali e interessi politici dettati dalla realtà internazionale. Tuttavia i margini di manovra del Paese in campo diplomatico erano ancora piuttosto ridotti, a causa dell'isolamento in cui l'Italia si trovava dopo la caduta del Secondo Impero francese. Tale situazione mutò grazie all'ingresso nella Triplice Alleanza nel 1882. Da allora in avanti, Roma ebbe costantemente un proprio specifico ruolo politico-diplomatico, sia in Europa sia nel Mediterraneo, come avvenne ad esempio in occasione della crisi bulgara del 1885–1887¹². La politica condotta dall'Italia tendeva senza dubbio ad assumere carattere imperialistico, ma allo stesso tempo si sforzava di tenere conto del principio di nazionalità e delle aspirazioni irredentistiche delle altre popolazioni europee (soprattutto nei Balcani).

Gli avvenimenti del 1878 e, qualche anno dopo, l'unione della Rumelia orientale, ebbero un'indiscussa eco in alcuni specifici settori dell'opinione pubblica italiana. Nonostante quelle vicende fossero allora di attualità, gli ambienti intellettuali e politici ufficiali dimostravano però una sostanziale ignoranza della storia recente dei Paesi balcanici e quella della Bulgaria stessa non faceva eccezione. La convinzione prevalente era che il piccolo Principato fosse una creazione artificiosa scaturita dalla guerra russo-turca del 1877–1878, vale a dire un'entità priva di contenuto nazionale, dal momento che ai più erano ignote le vicende del Risorgimento bulgaro, tanto che fu soltanto con gli anni di governo del principe di Battenberg che gli italiani iniziarono a comprendere quale fosse stato il significato nazionale degli eventi appena trascorsi¹³. Nel corso degli anni Ottanta l'intellettualità

---

¹² Sul tema si veda **GUIDA F.** “La crisi bulgaro-rumeliota (1885–1887): una rivincita italiana,” In: **GUIDA F.** *La Bulgaria dalla guerra di liberazione sino al trattato di Neuilly (1877–1919). Testimonianze italiane.* (Roma, 1984), 51–96.

¹³ **PITASSIO A.** “Nascita di uno Stato balcanico: le vicende politiche interne della Bulgaria di Alessandro di Battenberg,” In: **GUIDA F., PITASSIO A.,**

e gli ambienti ufficiali italiani si avvicinarono al mondo bulgaro con un approccio prevalentemente etnologico, piuttosto che storico. Tutt'al più erano al corrente dell'antico e glorioso passato medievale, quasi nella convinzione che gli ultimi quattro secoli fossero stati privi di storia per quel popolo, uniformandosi inconsapevolmente, nelle loro analisi, a quello stereotipo positivo dell'identità nazionale bulgara che aveva ispirato anche il Risorgimento nazionale. Si trattava di una visione convenzionale poiché in essa venivano proposti alcuni precisi attributi identitari (come quello di popolo contadino) in una comunità dagli incerti caratteri etnici, culturali e linguistici, inserita in realtà statuali multi-etniche¹⁴. Sicché ai diplomatici italiani e a gran parte dell'opinione pubblica del tempo mancava una conoscenza adeguata della realtà bulgara che, in quel momento, stava facendo parlare di sé e con cui, di conseguenza, bisognava confrontarsi.

Ciononostante, la crisi orientale del 1875–1878, come si diceva, fu seguita con attenzione da parte dell'opinione pubblica dell'Italia, sia in virtù dell'azione dei comitati di soccorso alle popolazioni in lotta contro l'Impero ottomano, sia per la partecipazione di nuclei di volontari italiani. I maggiori giornali dell'epoca, inoltre, avevano propri corrispondenti presenti sui luoghi degli eventi¹⁵. Come la stampa, anche i politici e i diplomatici italiani seguivano con interesse gli sviluppi della questione orientale, sebbene l'Italia non avesse interessi specifici da tutelare direttamente in Bulgaria in quel periodo¹⁶. Piuttosto, quel Principato costituiva, agli occhi del governo di Roma, una delle diverse pedine dello scacchiere orientale sul quale si definivano gli equilibri fra le Grandi Potenze europee. Anche la diplomazia italiana giocò dunque un suo ruolo specifico nelle varie crisi che segnarono la nascita della Bulgaria e, in particolare, nella crisi

---

TOLOMEO R. *Nascita di uno Stato balcanico. La Bulgaria di Alessandro di Battenberg nella corrispondenza diplomatica italiana (1879–1886)* (Napoli, 1988), 15–16.

¹⁴ Si veda in proposito **PITASSIO A.** “Soldato, contadino ed eletto del Signore. Alle origini dello stereotipo positivo del bulgaro in età moderna,” *Europa Orientalis* VIII (1989): 71–90.

¹⁵ Sui corrispondenti italiani dal fronte della guerra russo-turca si veda **GUIDA F.** *La Bulgaria dalla guerra di liberazione*, cit. 11–50.

¹⁶ Si veda **DAVIDOV A., GUIDA F.** *Il leone e la scimitarra. La liberazione della Bulgaria nella testimonianza dei consoli italiani* (Cosenza, 1990).

bulgaro-rumeliota, in occasione della quale, nonostante la prudenza e una qualche ambiguità nelle posizioni assunte, di fatto la Consulta appoggiò il governo del principe di Battenberg e le sue rivendicazioni. Oltre alle ragioni di carattere politico e strategico, legate cioè all'equilibrio politico internazionale che aveva trovato sanzione nel Congresso di Berlino, c'era un'altra ragione che portava gli italiani a interessarsi di quegli avvenimenti, ossia l'importanza dei valori del Risorgimento da poco conclusosi e che, all'epoca, erano ancora percepiti come qualcosa di vivo da vasta parte dell'opinione pubblica, nonostante le imperfezioni e le difficoltà vissute dal nuovo Stato unitario. Si trattava, anche in questo caso, di far rispettare il diritto delle nazionalità all'indipendenza sul quale si era fondato l'intero processo di formazione dello Stato unitario e che ora non poteva essere negato ai popoli che ancora non avevano compiuto il proprio Risorgimento nazionale¹⁷. Del resto, l'esempio italiano, come si è visto, aveva contribuito in tempi recenti a influenzare anche i patrioti e i rivoluzionari bulgari.

Questi brevi esempi dimostrano, dunque, che lo studio dei rapporti diplomatici e giornalistici, ha sin qui chiarito contenuti e modalità dell'azione e delle reazioni da parte delle élites dirigenti e dell'opinione pubblica dell'Italia liberale dinanzi agli eventi bulgari, come anche dell'opinione bulgara riguardo alle vicende italiane del Risorgimento e degli anni seguenti. Nel momento in cui la nuova Italia cercava di sviluppare una propria linea di politica estera, più risoluta e indipendente rispetto agli anni precedenti, era necessaria una migliore e più efficace conoscenza delle questioni orientali che costituivano, insieme alla politica coloniale extraeuropea, il banco di prova del confronto fra le maggiori Potenze europee. Vi era cognizione, insomma, che le varie questioni balcaniche in attesa di una soluzione (dalla Bosnia alla Bulgaria ecc.) non avevano un interesse limitato solo a quelle regioni, ma erano un elemento decisivo dell'agenda politica internazionale¹⁸. Si diffuse dunque, in Italia come in Europa, un sentimento di bulgarofilia, soprattutto in gran parte del ceto dirigente italiano e dell'opinione pubblica, che nella crisi rumeliota

---

¹⁷ Ibidem, 52. Si veda anche **TAMBORRA A.** "La crisi balcanica del 1885–1886 e l'Italia," *Rassegna storica del Risorgimento* LV.3 (1968): 372–396.

¹⁸ **BASCIANI A.** "I nuovi Balcani alla prova di giornalisti e diplomatici italiani. La proclamazione dell'indipendenza bulgara e l'Italia," *Études balkaniques* XLVIII. 2–3 (2012): 79.

in particolare aveva visto un nuovo successo del principio di nazionalità e di autodeterminazione dei popoli.

La storiografia specialistica, come si è potuto riscontrare in queste pagine, ha dunque ricostruito in modo accurato l'insieme delle relazioni culturali e politiche fra italiani e bulgari dal Risorgimento all'epoca di Battenberg. La fase successiva, inoltre, non ha mancato di attirare l'attenzione degli studiosi: l'ascesa al trono bulgaro di Ferdinando di Sassonia Coburgo Gotha e la crisi politica che ne derivò nei rapporti tra Sofia e San Pietroburgo sono stati oggetto di ricerche specifiche, condotte prevalentemente sulla documentazione diplomatica italiana e non solo¹⁹. Le conoscenze riguardanti i rapporti italo-bulgari nel corso degli anni Ottanta e Novanta restano tuttavia alquanto frammentarie, rispetto all'epoca precedente, anche se il punto di vista della diplomazia italiana sulla Bulgaria di quegli anni è stato recentemente oggetto di alcuni studi, da cui è emersa una sostanziale continuità rispetto agli anni precedenti. Anche nella questione bulgara, ossia, «il governo di Roma, come gli altri governi europei, difendeva gli interessi del Paese ed aveva delle grandi preoccupazioni a riguardo della pace e della difesa dell'equilibrio internazionale, soprattutto nel Mare Mediterraneo e nei Balcani. La linea politica italiana era il risultato della mescolanza di queste preoccupazioni, mettendo insieme l'idea di nazionalità con il realismo degli Stati»²⁰.

Maggiore attenzione, invece, è stata suscitata negli studiosi dalla principale questione politica all'ordine del giorno nel giovane Stato bulgaro all'indomani della sua nascita, ossia il problema della Macedonia, vero e proprio pomo della discordia fra la Bulgaria e i suoi vicini balcanici. Ciò non deve stupire, poiché la questione macedone divenne uno degli argomenti più attraenti per l'opinione pubblica internazionale e anche per quella italiana²¹. Solo per fare un esempio, la cruenta insurrezione del giorno di Sant'Elia (*Ilinden*) dell'estate del 1903 colpì molto gli osservatori italiani²².

---

¹⁹ **TOLOMEO R.** *La crisi russo-bulgara e il riconoscimento di Ferdinando Sassonia Coburgo (1886–1896)* (Roma, 1999).

²⁰ Così **GUIDA F.** “La Bulgaria da Battenberg a Stambolov: il punto di vista italiano,” *Études balkaniques* XLVIII. 2–3 (2012): 61.

²¹ Si veda **DOGO M.** *La dinamite e la mezzaluna. La questione macedone nella pubblicistica italiana 1903–1908* (Udine, 1983).

²² **GUIDA F.** “L'insurrezione macedone del 2 agosto 1903 nella stampa italiana

Tuttavia, la proclamazione dell'indipendenza della Bulgaria, nel 1908, fu un evento che, sebbene accolto con simpatia dal ceto dirigente e dalla stampa italiana, fu offuscato subito dall'annessione della Bosnia-Erzegovina da parte dell'Austria-Ungheria, vista con preoccupazione da Roma, in ragione dei delicati rapporti di potere con Vienna²³.

Si giunge così alla vigilia della Prima guerra mondiale e, soprattutto, alle guerre balcaniche del 1912–1913, anni che videro l'Italia particolarmente impegnata nello spazio Mediterraneo orientale e nei Balcani, soprattutto in ragione dell'impegno militare contro l'Impero ottomano nella guerra per il possesso della Tripolitania e della Cirenaica. Umiliata dai trattati di Bucarest dell'agosto del 1913 e di Istanbul del mese successivo, la Bulgaria si avvicinò sempre più agli Imperi centrali, ritrovandosi nello schieramento contrapposto a quello dell'Italia durante la Grande guerra. L'epoca del Risorgimento, con i suoi ideali e aspirazioni, si era davvero conclusa e gli stessi rapporti italo-bulgari assunsero nuove forme all'indomani della conclusione del conflitto mondiale nel quadro della cosiddetta «Nuova Europa» modellata dai trattati di pace del 1919–1920.

Резюме

ключови думи:

*Княжество България, Италия,
Възраждане, XIX век*

Статията разглежда темата за отношенията между българи и италианци през „дългия XIX век“, от периода на националното Възраждане на страните до Първата световна война. За разлика от останалите патриотични и национални движения на Балканите, в България – както е известно – инициативите, насочени към държавно политическо обединение на национално ниво, се осъществяват малко по-късно във времето. Едва през шестдесетте години на XIX век българите започват организирана борба срещу османското владичество за създаване на независима държава.

---

dell'epoca,” In: *Relazioni storiche e culturali fra l'Italia e la Bulgaria* (Napoli, 1982), 269–295.

²³ **BASCIANI A., D'ALESSANDRI A.** *Balcani 1908. Alle origini di un secolo di conflitti* (Trieste 2010).

Отношенията се анализират на две основни нива: от една страна отражението и влиянието на събития и личности от италианското Възраждане върху българския революционен и политически елит, а от друга – разпространението и опознаването на българската култура и история в Италия. С изострянето на националния въпрос и избухването на бунтовете през седемдесетте години на XIX век, „Източният въпрос“ добива отново доминираща актуалност в най-голяма степен, а темата за българите и техните национални проблеми има широк отзвук в Европа.

Сред политиците от различните правителства в Рим – т.е. официалната Италия, станала междуременно голяма обединена европейска държава – и най-вече сред нейните дипломати, българското движение неизбежно намира своите основни събеседници. Веднага след създаването на Княжество България през 1878 г. се установяват дипломатически отношения между двете страни с изпращането на първия официален представител на Италия в София в двора на княз Батенберг.

Италианската и българската историография грижливо са възстановили картината на тези отношения – от Княжество България на Александър Батенберг до въпроса за Източна Румелия, от възкачването на Фердинанд Сакскобурготски на българския престол до основния политически въпрос на дневен ред веднага след създаването на младата българска държава – македонският въпрос – истинска ябълка на раздора между България и балканските ѝ съседи. Резултатите от досега проведените изследвания дават възможност да се очертае общата картина на отношенията между българи и италианци през XIX век, с опита да се систематизира известното досега и да се направи критична оценка на въпроса, като се подчертаят положителните и отрицателните страни.

Sintesi

Parole chiave:

élite politiche, Rinascita Nazionale, XIX secolo, XX secolo, Bulgaria, Italia

La relazione affronta il tema dei rapporti fra bulgari e italiani nel lungo XIX secolo, dall'epoca dei rispettivi risorgimenti nazionali alla Prima

guerra mondiale. A differenza di altri movimenti balcanici di orientamento patriottico e nazionale, nel caso bulgaro, com'è noto, va registrato un certo ritardo temporale nello sviluppo di iniziative volte alla realizzazione di un'aggregazione politica statale di tipo nazionale. Fu infatti solamente nel corso degli anni Sessanta dell'Ottocento che i bulgari iniziarono a lottare in maniera sistematica contro il dominio ottomano, con l'obiettivo di istituire un proprio governo.

L'analisi si articola su due livelli principali: da un lato gli echi e la risonanza degli eventi e dei personaggi del Risorgimento italiano fra le élite politiche e rivoluzionarie bulgare e, dall'altro, la diffusione e la conoscenza della storia e della cultura bulgare in Italia. Con l'acutizzarsi della questione nazionale e lo scoppio delle insurrezioni nel corso degli anni Settanta, nel quadro più ampio della questione d'Oriente tornata prepotentemente di attualità, i bulgari e i loro problemi nazionali divennero un tema di risonanza europea. L'Italia era nel frattempo diventata un grande Stato nazionale unitario e, inevitabilmente, i principali interlocutori del movimento bulgaro divennero gli uomini politici dei vari governi al potere a Roma, cioè l'Italia ufficiale, e soprattutto la diplomazia. Fu proprio all'indomani della costituzione del Principato bulgaro nel 1878 che furono avviate le relazioni diplomatiche fra i due Paesi, con un primo rappresentante ufficiale italiano a Sofia presso la corte del principe di Battenberg.

Le storiografie italiana e bulgara hanno ricostruito in modo accurato l'insieme di tali relazioni: dal principato di Alessandro di Battenberg alla questione della Rumelia orientale, così come dall'ascesa al trono bulgaro di Ferdinando di Sassonia Coburgo Gotha alla principale questione politica all'ordine del giorno nel giovane Stato bulgaro all'indomani della sua nascita, ossia il problema della Macedonia, vero e proprio pomo della discordia fra la Bulgaria e i suoi vicini balcanici. Lo stato delle ricerche sinora condotte consente dunque di tracciare un quadro di insieme dei rapporti fra bulgari e italiani nell'Ottocento nel tentativo di offrire una sistemazione delle conoscenze sinora disponibili e tracciare un bilancio critico sull'argomento mettendo in evidenza luci e ombre di tali rapporti.

Dipartimento di Scienze Politiche, Università Roma Tre
Департамент „Политически науки“, Университет Рома Тре
antonio.dalessandri@uniroma3.it

Bibliografia/ Използвана литература

Periodici/ Периодика

- BALABANOV M. "Colloquio con Mazzini sulla Bulgaria," *Bulgaria. Rivista di cultura* I.4 (1939): 215–220.
- BASCIANI A. "I nuovi Balcani alla prova di giornalisti e diplomatici italiani. La proclamazione dell'indipendenza bulgara e l'Italia," *Études balkaniques* XLVIII. 2–3 (2012): 79–96.
- DANOVA, N. "Incontri bulgaro-italiani nell'Ottocento," *Études balkaniques* XLVIII, 2–3 (2012): 15–31.
- GUIDA F. "La Bulgaria da Battenberg a Stambolov: il punto di vista italiano," *Études balkaniques* XLVIII. 2–3 (2012): 45–61.
- PETKANOV I. "Riflessi del Risorgimento in Bulgaria," *Rassegna storica del Risorgimento* LIII.3, (1966): 371–416.
- PITASSIO A. "Il movimento risorgimentale bulgaro e Garibaldi," *Materiali di storia* 8 (Annali della Facoltà di Scienze politiche di Perugia) (1982–1983): 31–44.
- PITASSIO A. "Soldato, contadino ed eletto del Signore. Alle origini dello stereotipo positivo del bulgaro in età moderna," *Europa Orientalis* VIII (1989): 71–90.
- TAMBORRA A. "La crisi balcanica del 1885–1886 e l'Italia," *Rassegna storica del Risorgimento* LV.3 (1968): 372–396.

Ricerca/ Изследвания

- BASCIANI A., D'ALESSANDRI A. *Balcani 1908. Alle origini di un secolo di conflitti* (Trieste 2010).
- BRUCCIANI G. *La scrittura della Nazione. Storia, Lingua e Fede nel Risorgimento bulgaro* (Pisa, 2009).
- CRAMPTON R.J. *Bulgaria: 1878–1918. A History* (New York, 1983).
- DAVIDOV A., GUIDA F. *Il leone e la scimitarra. La liberazione della Bulgaria nella testimonianza dei consoli italiani* (Cosenza, 1990).
- DOGO M. *La dinamite e la mezzaluna. La questione macedone nella pubblicistica italiana 1903–1908* (Udine, 1983).
- GUIDA F. "L'insurrezione macedone del 2 agosto 1903 nella stampa italiana dell'epoca," In: *Relazioni storiche e culturali fra l'Italia e la Bulgaria* (Napoli, 1982), 269–295.
- GUIDA F. "La crisi bulgaro-rumeliota (1885–1887): una rivincita italiana," In: GUIDA F. *La Bulgaria dalla guerra di liberazione sino al trattato di Neuilly (1877–1919). Testimonianze italiane.* (Roma, 1984), 51–96.
- Le lotte secolari di italiani e bulgari per la creazione di uno Stato indipendente* (Sofia, 2006).

- PIERAZZI G. (PIRJEVEC J.)** “Mazzini e gli slavi dell’Austria e della Turchia,” In: *Mazzini e il mazzinianesimo (Atti del XIV Congresso di storia del Risorgimento italiano)* (Roma, 1974).
- PITASSIO A.** “Chiesa ortodossa, nazione e Stato nella Bulgaria moderna (sec. XVIII–XX),” In: **BALDINETTI A., PITASSIO A.** (a cura di) *Dopo l’Impero ottomano. Stati-nazione e comunità religiose* (Soveria Mannelli, 2006), 145.
- PITASSIO A.** “Nascita di uno Stato balcanico: le vicende politiche interne della Bulgaria di Alessandro di Battenberg,” In: **GUIDA F., PITASSIO A., TOLOMEO R.** *Nascita di uno Stato balcanico. La Bulgaria di Alessandro di Battenberg nella corrispondenza diplomatica italiana (1879–1886)* (Napoli, 1988), 15–16.
- PITASSIO A.** *Balcani nel caos. Storie e memorie di Vasilije Petrović, Paisij Hilendarski, Sofroni Vračanski* (Napoli, 2003).
- ŠAROVA K., GENOVA L.** “Il movimento nazional-rivoluzionario bulgaro e le idee di Mazzini,” In: **LIMITI G., DI NAPOLI M., GUIDA F., MONSAGRATI G.** (a cura di). *Il mazzinianesimo nel mondo*, vol. II. (Pisa, 1996), 270.
- TAMBORRA A.** *Cavour e i Balcani* (Torino, 1958).
- TAMBORRA A.** *Garibaldi e l’Europa. Impegno militare e prospettive politiche* (Roma, 1983).
- TOLOMEO R.** *La crisi russo-bulgara e il riconoscimento di Ferdinando Sassonia Coburgo (1886–1896)* (Roma, 1999).

Италиански свидетелства за младата българска държава

Testimonianze italiane sul giovane Stato bulgaro

Дария Карапеткова
Daria Karapetkova

Българо-италианските отношения, във всички сфери на тяхното проявление, винаги са били от особен интерес за българските учени. Достатъчно е да припомним наблюденията на историци, които се задълбочават в присъствието на българското в италианската географска книжнина от миналото, изследванията на лингвисти като Джузепе дел'Агата, който се концентрира върху рецепцията на българската литература в Италия, за да стигнем до свидетелствата от първо лице на преводача Асен Марчевски върху културните съпоставки между българското и италианското в политиката и дипломатическите отношения. Още по-красноречиви са приносите на италиански изследователи от типа на Енрико Дамиани, Луиджи Салвини или Леонардо Пампури в областта на културния обмен. Всички тези приноси почиват на факта, че от Освобождението насам, по пътя на езиковите и културните трансформации, влиянието на Италия и италианската култура е било от първостепенно значение у нас. В това отношение ролята на превода е огромна – както на художествена литература, така и на исторически, политически и юридически трудове. Няма как да не се отбележи, че при подобен род търсения, пътищата си пресичат колоси като Данте, Петрарка, Алберто Моравия, Умберто Еко, но и ключови фигури за българската култура като Константин Величков, Кирил Христов, Фани Попова-Мутафова, Йосиф Фаденхехт, обединени от своето амплоа на преводачи от италиански език.

На този фон като че ли малко по-встрани остава един друг ракурс от итало-българските отношения, проявил се много активно в годините след Освобождението на България и засягащ един много популярен и до ден днешен жанр – този на есеистиката и репортажа. Става дума

за няколко книги, публикувани от италиански автори в периода 1879–1893 г. Авторите им са общественици, пътешественици, политически наблюдатели и журналисти, които са осъществили пътувания в следосвободенска България и контакти с редица ярки фигури на обществения живот у нас. Техните преки впечатления, анализи и коментари са в преобладаващата си част непознати за българските исторически среди и с пълно основание могат да внесат нова информация за един задълбочен, системен и многоъглов прочит от италианска страна на случвалото се по българските земи в този интересен, романтичен и знаков период от нашата национална история. Книгите показват грижата на тогавашния италиански интелектуален елит за новата българска държава, желанието да бъдат споделяни европейските ценности и да се гради една обща демократична среда, от която България да е неразривна част. Заглавията са следните:

Атилио Бруниалти / *Новата България* – *La nuova Bulgaria* (1879 г.)

Арнаaldo Карера / *История на България* – *Storia della Bulgaria* (1888 г.)

Джузепе Модрич / *В България след Съединението* – *Nella Bulgaria unita* (1889 г.)

Джузепе Менарини / *България и бъдещето на славяните* – *La Bulgaria e l'avvenire degli slavi* (1892 г.)

Адриано Колочи / *В България (1885): пътни и военни спомени* – *In Bulgaria (1885): ricordi di viaggio e di guerra* (1893 г.)

До момента е преведена само книгата на Джузепе Модрич, и то в наше време – през 2009 г. По книгата на А. Колочи у нас са излизали научни доклади, без да се разполага с превода на пълния текст. За останалите три заглавия има основания да се твърди, че представляват изцяло нова информация в услуга на научните среди у нас.

140-годишнината от италиано-българските дипломатически отношения е поводът за издателски проект, който в момента започва да се изпълнява. Той е подкрепен от Столичната община и засяга превода и публикуването на български език на тази своеобразна поредица, съставена специално за тържествената годишнина. Целта му е да предостави на българските историци материал от първо лице, който да допълни картината, която те имат относно начина, по който младата българска държава е възприемана от италианските общественици и наблюдатели. На второ място, но не по-малко важно, личните впечатления на италианските автори и срещите им с важни фигури от българския

обществен живот ще внесат нови факти и материал за допълнителни изводи.

Подборът на книгите в поредицата е извършен въз основа на библиографско проучване в италиански библиотеки и библиотечни каталози. За момента той се ограничава до 1900 г. и изключва едно-две заглавия, които имат твърде специализиран (правно-документен) характер. Акцентът в подбора е подчертано върху есеистиката, общата историография и пътеписа.

Атилио Бруниалти е роден във Виченца през 1849 г., починал в Рим през 1920 г. Завършил е право в Падуа, депутат, преподавател, публицист. Занимава се с теми като пропорционалната изборителна система, правото на глас на жените; природолюбител, алпинист, пътешественик. В текста разглежда произхода и развитието на българската държава с богато позоваване на популярни и не толкова популярни у нас източници и стига до Освобождението от османско владичество, а Съединението посочва като перспектива. Пророческият характер на неговия анализ потвърждава авторитета, с който Бруниалти се ползва в политическите среди, и очакванията за силен интерес у нас към неговата книга са големи.

Арналдо Карера и Джузепе Менарини са най-слабо познатите автори в настоящата поредица от гледна точка на биографични данни за тях. Карера също тръгва от историческите извори, за да достигне до края на управлението на Александър Батенберг и ситуацията след това. Менарини започва със събитията от 1885 г., но централно в разсъжденията и на двамата автори е влиянието на Русия като външен фактор за процесите на позициониране на България в региона.

Адриано Колочи (1855–1941 г.) е име, което се радва на симпатия и интерес в изследователските среди у нас. Неговото пътуване на страниците на книгата започва от унгарската пуста, по Дунава, Пирот, минава през София и стига до Филипопол. Антропологическите му наблюдения, примесени често с остроумни коментари, правят текста му безценно свидетелство за българския народностен манталитет от описваната епоха.

Джузепе Модрич (всъщност Йосип) е роден в Задар по непотвърдени данни около 1855 г.¹ Пътешественик и публицист, той е дал знаменателни доказателства за проникателна и аналитична

¹ **NICOLAI, G. M.** *Il grande orso bianco* (Roma, 1999).

мисъл, за ярък и атрактивен публицистичен талант. Сред известните днес негови произведения се нареждат пътни бележки и спомени от Аржентина (от Буенос Айрес до Огнена земя) (1890 г.), Истрия (1891 г.), Далмация и Русия (1892 г.) – всички писани на италиански език, поради което той като автор намира място в разглежданата тук поредица. Посветената на България книга е най-ранната от тази серия и съдържа редица подробности за творческата биография на своя автор, но също и автентични свидетелства за външните отношения, политическата и социалната обстановка в страната. Като цяло написаното от Джузепе Модрич издава дълбочинно познаване на Балканския регион и отлични възможности за неговото коментиране. В интереса си към България и писането за нея той е имал изненадващо немалка конкуренция. Като особено важна фигура по отношение на вниманието към България трябва да бъде споменат цитираният и от Модрич Вико Мантегаца, който още през 1887 г. написва „Два месеца в България – октомври и ноември 1886 г.“, но и по-късно продължава своите наблюдения със „Съвременна България – пробуждането на една националност“ и други заглавия. В тези две важни за България издания репортажът и историографското свидетелство сливат своите граници. Ако се направи преглед на творческите биографии на Вико Мантегаца и Джузепе Модрич, спокойно може да се каже, че и двамата правят дебютния си външнополитически монографичен анализ именно на българска тематика в разстояние на две години. Мантегаца е първи с книгата си от 1887 г. „Два месеца в България. Октомврий и ноемврий 1886. Бележки на един очевидец“, издадена на български от Игнатов в Пловдив през 1899 г. Модрич публикува „В България след Съединението“ през 1889 г., като книгата е преведена у нас в 2009 г.

Данните за двамата италиански журналисти са несравними в количествено отношение както в Италия, така и в България, и превесът на информацията за Мантегаца (Милано, 1856–1934) е убедителен. Авторитетната енциклопедия „Трекани“ съобщава за него, че успоредно с вниманието към журналистическата дейност той изпълнява функции на инвеститор или търговски посредник². Без да знае български език, представява България на Световното изложение в Милано

² GUIDA, F. „MANTEGAZZA, Vico”, *Dizionario Biografico degli Italiani*, volume 69 (2007) – [http://www.treccani.it/enciclopedia/vico-mantegazza_](http://www.treccani.it/enciclopedia/vico-mantegazza_(Dizionario-Biografico)/) (Dizionario-Biografico)/ (27.12.2019)

през 1906 г. Същевременно Мантегаца е записал името си и в списъка на главните редактори на значими вестници като „Кориере дела сера“ и „Национе“. Кариерата му получава силен тласък именно докато той е военен кореспондент на „Кориере“ в Африка. Командировката му там през 1887 г., продължила пет месеца, струва на вестника 18 000 лири, което се равнява на над 15% от общия бюджет на цялата редакция. Ръководния си пост той получава именно след завръщането си от тази журналистическа мисия³.

Джузепе Модрич е далеч по-слабо популярен и всъщност за него говорят предимно произведенията му, запазили свидетелства за Истрия, Далмация, Русия (той е подчертан русофил и възприема за своя мисия защитата на руския имидж в западната преса) и Аржентина. От очерка му за България става ясно, че той познава текста на Мантегаца и сам се поставя спрямо него във второстепенна позиция. Това е неизбежно дори само заради факта, че Модрич посещава България две години след бележития си колега. Макар че текстът му е по-кратък, двете свидетелства съдържат поразителни прилики и по същество са базирани на еднаква матрица.

В светлината на състоянието, с което може да се похвали преводната литература от италиански език у нас по това време, бързата поява на превода на Мантегаца, при това директно от италиански език, би могла да се обясни на първо място с политически причини. Очевидно Мантегаца се ползва с благоволенieto на българските власти и неговият очерк е своевременно преведен, въпреки че и този на Модрич е познат в оригинал и е част от архивите на Университетската библиотека отпреди 1903 г. Двата текста съдържат аналогии, които вероятно са красноречиви за стандартите, властващи в Италия в края на XIX в., относно написването на външнополитически очерк. Тези аналогии вероятно обясняват и липсата на интерес към превод на текста на Модрич, въпреки че всъщност наслагването на двата текста е рядък шанс за проследяване на външния поглед към динамичното вътрешно положение в разстояние на две наситени със събития години у нас. Ключов момент и на двете места е пътят към България със знаменателната роля на железницата в отсечката Ниш–София. И двамата журналисти отбелязват като съществена софийска

---

³ Ibidem.

забележителност Юнион клуб с кръга от неговите посетители. При Модрич коментарите за централната част на столицата са значително по-благосклонни, като причината за това не са розовите очила на един пристрастен поглед, а вероятно фактът, че в разстояние на две години между двете журналистически посещения инфраструктурата на града е еволюирала видимо. Колкото до пристрастията, те са очевидни и при двамата автори, които дават доказателства за задълбочен и траен интерес към българския въпрос. Трудът на Мантегаца е по-всеобхватен. Модрич върви по неговите стъпки в по-синтезиран мащаб, но историографската стойност на двата текста е безспорна и е подплатена със сходни масиви от наблюдения. Публицистичният талант на италианската журналистическа школа дава убедителен пример за балансирано перо, което не спестява неудобни истини. Така за Мантегаца хотел „България“ е просто приемлив (*tollerabile*), докато за Модрич той вече няма слабо място. За сметка на това Модрич продължава да потвърждава отрицателните си впечатления от покрайнините на София, които получава по пътя на жп линията. Още Мантегаца забелязва подчертано сърдечното отношение на българите към Италия и пребиваващите у нас италианци. Модрич пък дава доказателства за един добронамерен външен поглед в резултат на внимание и респект към една млада обещаваща държава.

Когато става дума за респект, Джузепе Модрич се оказва деликатен в журналистическите си похвати. Неговите интервюта съдържат премълчани пасажки. Личното мнение не е инвазивно поднесено. Текстът на Мантегаца е по-открит по отношение на авторските нагласи. Един от общите моменти в двата очерка е срещата със Ст. Стамболов, счетен за задължителна спирка от опознавателния маршрут из България. Първият сблъсък с него, този на Мантегаца, представя един млад тревожен политик, погълнат от сложността на стратегическата ситуация. Промяната при Модрич е поразителна: Стамболов е рязък, решителен, безкомпромисен, уверено стъпил на поетата политическа линия. За Мантегаца той е бивш семинарист, а за Модрич бивш учител, но и двамата са единомисленици в оценката на ораторските му умения.

Ако има нещо, с което „репортажът“ на Мантегаца демонстрира нюх към сензацийата и журналистическата находка, то е интервюто с

руския консул Хатукин, избрано за финал на текста. В него прави впечатление изказването на консула:

От един месец насам моите вещи са прибрани и аз съм готов да напусна България, като прекъсна съвсем отношенията, но все съм тука още, защото за жалост все вършат на края това, което ние искаме. [...] Искаме да ги уморим, докато се убедят, че не могат нищо без нас. [...] българите ни ненавиждат, както и ние ги ненавиждаме; но не сме ние виновни, дето и те са славяни и за това Русия не може да не се интересува за тях⁴.

Io ho le valigie pronte da un mese per lasciare la Bulgaria, rompendo ogni relazione, ma sono sempre qui perché purtroppo finiscono per fare sempre quello che vogliamo noi. Vogliamo stancarli, fino a che non si persuaderanno che non possono fare nulla senza di noi. I bulgari ci detestano quanto li detestiamo noi, ma non è colpa nostra se sono anch'essi degli slavi e se la Russia non può disintressarsi di loro.

В този момент Мантегаца дава воля на личното, макар и по съдържан начин:

Цинизмът на господин Хатукин ме потърси. Неговите думи [...] обясняват по-ясно от всякакъв коментар каква е политиката на Русия в България. И както и да се реши българският въпрос, не вярвам тя да се измени⁵.

Il cinismo del signor Chatukine mi fece nausea. Le sue parole, e questa breve conversazione, mi pare spieghino più chiaramente di qualunque commento quale sia la politica della Russia in Bulgaria. E qualunque sia la soluzione che potrà avere la questione bulgara, non credo che essa possa mutare.

Тук двамата журналисти постигат интересно за българската историография взаимно допълване, защото в репортажа на Модрич ситуацията има развитие: той отчита продължаващите топли чувства на българите към техните освободители, но „между това да си спомняш с гореща благодарност за един благодетел и това да желаш неговото господство има доста голяма разлика“⁶.

Двата ъгъла на наблюдение, особено интересни за български читатели в днешно време, стават достъпни естествено благодарение на превода, осъществен в единия случай 12 години след излизането

⁴ **МАНТЕГАЦА, В.** *Два месеца в България. Октомврий и ноемврий 1886. Бележки на един очевидец* (Пловдив, 1899), 137.

⁵ *Ibidem*, 138.

⁶ **МОДРИЧ, ДЖ.** *В България след Съединението* (София, 2009), 56.

на оригинала (при Мантегаца), а в другия (при Модрич) след цели 120 години. Преводачът на Мантегаца е запазил анонимност, като се е подписал с три звездички (***) , но неговото присъствие в текста е по любопитен начин осезаемо. Нужно е да се отбележи, че става дума за един брилянтен превод, отлично редактиран, демонстриращ непоколебимо познаване на езика на оригинала и забележителна интерпретативна техника. Всичко това далеч не се разбира от само себе си в период, в който директните преводи от италиански език са все още екзотика. За какво присъствие всъщност става въпрос: за изключително своеобразните коментари под линия, които в огромната си част не засягат езикови въпроси.

Великолепният жанр „предговор от преводача“ в тази книга е представен от анонимния си автор с оценката за „ценните – ако и често пъти повърхностни – съобщения за политически дейци и събития през онова бурно време...“⁷. Без да омаловажава стойността на текста, нишката на коментарите под линия се намесва като коректив, който непрестанно напомня чрез своето присъствие за още един ъгъл на наблюдение. Той е ценен с двупосочната си компетентност и има предимството на натрупаните 12 години сведения за развитието на описаната ситуация. Разбира се, не навсякъде коментарите имат коригираща функция:

*В Цариброд, както и в други градове, в тази покраина почват да се чуват съвсем руски имена. (Не ни е ясно какво иска да каже авторът с това. Но трябва да се има пред очи, че той е влязъл в България, без да знае ни бѣкел български.)*⁸

A Zaribrod, come negli altri paesi di questa regione, si cominciano a sentire dei nomi assolutamente russi. (Il pensiero dell'autore ci appare alquanto oscuro. Ma bisogna tenere presente che egli è arrivato in Bulgaria senza capire del bulgaro un accidente.)

В следващия цитат са съсредоточени едни от малкото лексикални белези за възрастта на иначе изключително свежо звучащия текст:

... мъже, жени, деца, всички облечени по ориенталски, при всичко, че повечето не носят ни гѣжви (тюрган), ни фесове. (Това описание е много „Джумбашлия“. Читателите, които го прочетат най-вни-

⁷ **МАНТЕГАЦА, В.** Два месеца в България, титул.

⁸ Ibidem, 17, курсив мой, б.а.

мателно, надали ще разберат какво е срещнал почитеният италианец: дали каракачани или шопи.)⁹

(Tale descrizione è assai "amena". I lettori che la leggeranno, pure attentamente, stenteranno a capire se lo stimatissimo signore italiano abbia incontrato dei sarakatsani o degli shopi.)

Вниманието, отделено на Търново, е един от многото общи пунктове с репортажа на Модрич.

Всяка година стотина българи дохождат в Търново от всякъде на благочестиво поклонение и техните песни хвалят „Света гора“, в чиито тайнствени лесове са се оттеглили душите на древните български царе. (В това отношение, мислим, сведенията, които е получил авторът, не отговарят на действителността.)¹⁰

Ogni anno parecchie centinaia di bulgari vengono a Tarnovo da ogni parte in pietoso pellegrinaggio e i loro canti celebrano la Sveta Horata, il Monte Sacro, nelle cui foreste misteriose si sono ritirate le anime dei loro antichi re. (Su questo riteniamo che le informazioni fornite all'autore non corrispondano alla realtà dei fatti.)

На друго място преводачът е открил извода за динамичните промени у нас през изминалите години, който, както е видно в сравнение с текста на Модрич, може да се направи и в рамките на много кратка времева отсечка. В случая се говори за издателската дейност:

Библиотеката на манастира („Св. Преображение“) се състои от 50-на тома. Не са много; но изобицо книгите, печатани на български сега за сега не са много. (Какъв огромен напредък е направила българската книжнина, и сигурно не само в количествено отношение, от 1886 до днес!)¹¹.

La biblioteca – al convento della Sveta Preobagenie c'è anche una biblioteca – è costituita d'una cinquantina di volumi. Non sono molti, ma, a parte gli opuscoli politici, è d'uopo convenire che finora non sono molti nemmeno i libri stampati in lingua bulgara. (Quanti progressi ha fatto la letteratura bulgara, e certo non soltanto in senso quantitativo, dal 1886 ad oggi!).

Особено интересни са политическите вметки, които, освен че изтъкват актуалния характер на темата, будят и най-много въпросителни относно спазването на евентуален етичен кодекс от страна на преводача и неговите граници:

⁹ Ibidem, 18.

¹⁰ Ibidem, 81.

¹¹ Ibidem 94.

Авторът притура и Стамболова. У нас и децата знаят, че Стамболов никога не е имал нещо общо с консервативната партия, а камо ли да ѝ е бил един от водителите. Тази грешка ни се вижда непонятна¹².

(L'autore annovera qui anche lo Stambolov. Mentre dalle nostre parti lo sanno pure i bambini che lo Stambolov non ha mai avuto a che fare con il Partito conservatore, e tanto meno ne è stato tra i dirigenti. Tale imprecisione ci appare inspiegabile.)

Отново за границите на преводаческата намеса се питаме и в следния пасаж от очерка на Мантегаца:

Обикновената фраза на руската дипломация беше тази: „изборите са станали посредством едно население, тероризирано от правителството“. Аз разказвам безпристрастно това, което видях и чух; мога да кажа, че този терор е една духовита измислица на Петербургското правителство. С това не искам да кажа, че правителството не е упражнявало своето влияние. (Дали не е било туй влияние като „моралното“ влияние на Стоилова? – Та именно правителства, които се чувстват слаби, упражняват при изборите „моралното“ си влияние.)¹³

La frase d'obbligo della diplomazia russa era anzi questa: "le elezioni sono avvenute in mezzo alle popolazioni terrorizzate dal Governo." Io racconto imparzialmente quello che ho veduto e quello che ho sentito. Or bene, cotesto terrorismo non è che una spiritosa invenzione del Governo di Pietroburgo. Con questo non voglio dire che il governo non abbia esercitato la sua influenza. (Non si sarà trattato per caso della stessa influenza come l'influenza "morale" dello Stoilov? Ma se sono proprio i governi che si sentono deboli a esercitare, durante le elezioni, la loro influenza "morale"...)

Справка в „Речник на българските псевдоними“¹⁴ разкрива самоличността на нестандартния преводач, потвърдена благодарение на данни от публикации на Никола Начов¹⁵. Става дума за проф. Йосиф Максимов Фаденхехт (1873–1953), юрист и преподавател в Софийския университет, специализирал в Италия в периода 1898–1899 г. Както е видно от статията за проф. Фаденхехт, това не е бил единственият му псевдоним. Сред останалите интерес буди

¹² Ibidem, 97.

¹³ Ibidem, 107.

¹⁴ **БОГДАНОВ, ИВ.** *Речник на българските псевдоними* (София, 1978), 473.

¹⁵ **НАЧОВ, Н.** *Трети добавки и оправки към „Български книгопис за 100 години“*. Докладвано в Историко-филоложкия клон на 9.X.920 г. (София, 1920), 32.

Philopoètes, защото сякаш дава косвено признание за влечението на юриста към изящната словесност. Публикациите на Йосиф Фаденхехт обхващат респектиращ кръг от юридически направления: облигационно, вещно, обичайно, наследствено, семейно, гражданско право; въпроси, свързани с ротарианството, както и по темата за „Нравствената криза на управлявалите партии“. Именно отношението към последната тема вероятно мотивира както избора на текста, преведен от проф. Фаденхехт, така и възприетия от него необичаен, коментарен подход. Безспорно е, че той добавя стойност към ползата от прочита на получения превод, защото в него присъстват два гласа, като академичната подготовка и общественно-политическата осведоменост на преводача легитимират неговото право на глас. Не е лишено от основания и предположението, че тази диалогичност внася примеси в жанра на българския текст, защото осигурява авторитетен контрапункт и винаги нужната алтернативна гледна точка, особено когато става дума за тълкуване на събития от съвременността. Разбира се, позволява го и самата природа на преведаното произведение – ако то беше художествено, подобен контрапункт би бил очевидно неуместен.

Оригиналността на това необичайно преводаческо присъствие се подсилва и от обстоятелството, че в случая преводачът се подписва с извънредно редкия подвид псевдоним, наречен от Иван Богданов астроним. На пръсти се броят ползвателите му в националната ни книжовна практика, във всичките му варианти според броя на звездите. Остава загадка по каква причина Й. Фаденхехт избира да не фигурира с истинското си име в това различно амплоа, но е факт, че той успява да запише участието си не само с професионализъм, но и с ярка индивидуалност.

Изводите, които могат да се обособят от прочита на тези два близки в много отношения текста, се разклоняват в две посоки. Първата засяга историческата стойност, която може да се признае на едни публицистични по своя замисъл свидетелства, когато те са изпълнени по достатъчно добросъвестен начин. Под „достатъчно“ разбираме количеството поднесена информация, която остава след приспадането на простими неточности и грешки, забелязани и в двата текста, първо от преводачите, а впоследствие и от останалите читатели. Официалният

характер, който подобни издания добиват не само с включването си в националните ни библиотечни фондове, но и с превода, и някъде с оказаното към автора им внимание, говори за значението на външния поглед и оценка в българското политическо битие.

Втората посока е битоващото в онази епоха разбиране за ролята, която преводачът може да си позволи да играе в подобен социокултурен трансфер. В конкретния случай завишените правомощия на преводача едва ли се обясняват с окрилението, произтичащо от анонимността. Ако държим сметка за еволюцията, която качеството на преводите от италиански и статусът на преводача претърпяват през следващите години, ще се изкушим от извода, че еволюционната крива, започнала буквално от нулево ниво след Освобождението, в прояви като гореописаната бележи неочакван пик, който не продължава равномерно в последвалите десетилетия. Какво имаме предвид: независимо от високата оценка на подобни преводачески присъствия заради тяхната ерудирана способност да съчетаят лингвистичните си познания с компетентности в други сфери, същевременно е ясно, че с това те внасят чужди примеси в параметрите на строго преводаческата дейност, тъй като подхождат към нея с друг тип професионална нагласа. Затова примерите за подобни преводни похвати могат да се разглеждат като ценна аномалия спрямо естествения ход на развитието на преводаческото дело у нас.

Обобщено може да се подчертае, че възстановяването на новата европейска държава и в частност нейната столица София са обект на засилен интерес от страна на италиански историци, дипломати, културни дейци. В своите текстове те говорят за политическото устройство, за облика на градовете и специално на София и Пловдив, за културата, за някои поведенчески и народностни стереотипи, предлагат нетрадиционна интерпретация на наглед познати теми. Същевременно те фотографират страната ни, каквато е била тогава: млада, пълна с неопитност и ентузиазъм, и – най-вече – с изключително голям потенциал. Писането им отрежда на България място в европейския свят, а не – като на някаква странна, екзотична държава, която трябва да бъде държана далеч от Европа. В този смисъл връзките с италианската гледна точка насърчават налагането на идеята за европейската принадлежност на България въпреки собствените

колебания на немалко български културни дейци. Не на последно място за това помага и историческият преглед, който разполага България на закономерното ѝ място на картата на Европа и Балканския полуостров.

Sintesi

Parole chiave:

storiografia, diario di viaggio, giornalismo italiano, Bulgaria, traduzione

Dopo la sua liberazione nazionale nel 1878, il giovane Stato bulgaro diventa oggetto di grande interesse per gli osservatori occidentali. Rappresentano un chiaro segnale di tale interesse i numerosi diari di viaggio e lavori storiografici scritti e pubblicati da autori italiani o italofoeni nei primi anni dell'indipendenza del nuovo Stato. Queste prime impressioni o informazioni storiche ritraggono la società bulgara così come appariva agli occhi degli osservatori stranieri e testimoniano l'amichevole spirito di interesse e incoraggiamento che sin dall'inizio ha caratterizzato i rapporti bilaterali italo-bulgari. Inspiegabilmente i testi di Attilio Brunialti, Arnaldo Carrera, Giuseppe Modrich, Giuseppe Menarini e Adriano Colocci non hanno avuto ai loro tempi una traduzione bulgara, a differenza di quelli di autori come Vico Mantegazza, ad esempio. Il progetto della loro traduzione, di cui parla la presente relazione, ha lo scopo di fornire il materiale necessario per una serie di curiosissimi confronti, come quello tra gli scritti di Mantegazza e Modrich pubblicati a distanza di due anni l'uno dall'altro.

Резюме

ключови думи:

*историография, пътепис,
италианска публицистика,
България, превод*

След своето национално освобождение през 1878 г. младата българска държава става обект на голям интерес от страна на западните наблюдатели. Ясен сигнал за този интерес са многобройните пътеписи и историографски разработки, написани и публикувани от италиански автори или италофоени през първите години от независимостта на новата държава. Тези първи впечатления или историческа информация представят българското общество такова, каквото го виждат чуждестранните наблюдатели, свидетелствайки за приятелския дух на интерес и окуражаване, който от самото начало е характерен за двустранните отношения между Италия и България. Необяснимо

защо произведенията на Атилио Бруниалти, Арналдо Карера, Джузепе Модрич, Джузепе Менарини и Адриано Колочи навремето не са били преведени на български, за разлика от автори като Вито Мантегаца например. Проектът за превода им, за който се говори в настоящото изследване, цели да предложи материал, необходим за серия изключително любопитни сравнения, като между произведенията на Мантегаца и Модрич, публикувани с две години разлика във времето.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Università di Sofia “San Clemente d’Ocrida”
d_karapetkova@yahoo.it

Bibliografia/ Използвана литература

Ricordi/ Спомени

МАНТЕГАЦА, В. *Два месеца в България. Октомврий и ноемврий 1886. Бележки на един очевидец* (Пловдив, 1899) [MANTEGATSA, V. *Dva mesetsa v Balgaria. Oktomvriy i noemvriy 1886. Belezhki na edin ochevidets* (Plovdiv, 1899)].

МОДРИЧ, ДЖ. *В България след Съединението* (София, 2009) [MODRICH, DZH. *V Balgaria sled Saedinenieto* (Sofia, 2009)].

СОЛОЦЦИ, А. *In Bulgaria (1885): ricordi di viaggio e di guerra* (Roma: Casa editrice italiana, 1893).

MANTEGAZZA, V. *Due mesi in Bulgaria, ottobre e novembre 1886: note di un testimonia oculare* (Milano, Treves, 1887).

Dizionari – Enciclopedie/ Речници – Енциклопедии

БОГДАНОВ, ИВ. *Речник на българските псевдоними* (София, 1978)
BOGDANOV, IV. *Rechnik na balgarskite psevdonimi* (Sofia, 1978)].

Ricerca/ Изследвания

НАЧОВ, Н. *Трети добавки и оправки към „Български книгопис за 100 години“*. Докладвано в Историко-филоложкия клон на 9.X.1920 г. (София, 1920), 32 [NACHOV, N. *Treti dobavki i opravki kam „Balgarski knigopis za 100 godini“*. Dokladvano v Istoriko-filolozhkia klon na 9.10.1920 g. (Sofia, 1920).

- BRUNIALTI, A.** *La nuova Bulgaria* (Firenze, La Nuova Antologia, 1879).
- CARRERA, A.** *Storia della Bulgaria* (Milano, Sonzogno, 1888).
- MENARINI, G.** *La Bulgaria e l'avvenire degli slavi* (Roma, Casa editrice italiana, 1892).
- MODRICH, G.** *Nella Bulgaria unita* (Trieste, Tipografia Augusto Levi 1889).
- NICOLAI, G.M.** *Il grande orso bianco* (Roma, Bulzoni, 1999).
- NICOLARDI, M. (ed.)** *Giuseppe Modrich. La Dalmazia: romana-veneta-moderna. Note e ricordi di viaggio* (Edizioni CISVA, 2010).

Pubblicazioni elettroniche/ Электронни издания

- GUIDA, F.** „Mantegazza, Vico”, *Dizionario Biografico degli Italiani*, volume 69 (2007) – http://www.treccani.it/enciclopedia/vico-mantegazza_ (Dizionario-Biografico)/ (27.12.2019).

Трима български писатели и Италия в края на XIX и началото на XX век: Иван Вазов, Константин Величков и Пенчо Славейков

Tre letterati bulgari e l'Italia tra la fine del XIX e l'inizio del XX secolo: Ivan Vazov, Konstantin Velichkov e Pencho Slaveykov

Кирил Топалов
Kiril Topalov

В края на XIX и началото на XX в. пребивават в Италия, вдъхновяват се от нейната култура и създават част от творчеството си трима от най-големите представители на българската литература и култура от този период – Иван Вазов, Константин Величков и Пенчо Славейков. Вазов посещава Италия през 1884 г., съпроводен от видния български политик Михаил Маджаров, който е оставил в спомените си интересни и много ценни впечатления от това тяхно пътуване. Според него Вазов е искал *„да види страната на изящните изкуства, да посети отечеството на Петрарка и Данте, на Рафаело и Микеланджело“* и по време на престоя им в Италия е чел произведенията на Кардучи и други италиански поети. Вдъхновен от магическата красота и великото изкуство на Италия (както и на Гърция, през която минава маршрутът му), поетът написва вълнуващи стихотворения, които излизат през същата година в стихосбирката *„Италия“* – единствената стихосбирка на Вазов, според проф. Милена Цанева, *„посветена на чужда страна и въобще първата българска стихосбирка, в която нашата поезия излиза извън границите на родната действителност. Ново явление не само в творческото развитие на своя автор, но и въобще в българската литература, тя е плод на един преходен литературен период, в който все още живите възрожденски традиции се преплитат с нови идейно-естетически търсения“*. В тази своя студия видната изследователка на Вазовото творчество отбелязва и че с тази книга поетът *„разчупва тесните граници на характерния за възрожденската*

ни литература национално-патриотичен модел... по посоки, които ще станат характерни за литературното ни развитие чак с появата на кръга „Мисъл“¹.

С други думи, срещаме се с поредния парадокс в литературното ни развитие – естетическата платформа на най-яростно отричащия Вазовото творчество като „изостанало“ и „традиционалистко“ литературен кръг се явява подготвена от същото това творчество.

Изследователите на Вазовото литературно дело неслучайно определят стихосбирката „Италия“ като първия български поетически пътепис, чиито „туристически обекти“ обаче имат задача не толкова да ни дадат информация за видяното, колкото да провокират емоционалната и интелектуалната енергия на съзнанието на читателя, чрез което да внушат определени естетически, а нерядко и социалнополитически идеи. Това определя и подбора на имената на онези италиански и гръцки творци, и археологически паметници, които в една или друга степен са познати на образования читател. Те не са много на брой, но отварят неподозирани хоризонти пред мисълта, чувствата и художествената фантазия, и сред тях са: Мойсей, Хораций, Торквато Тасо, Данте, Петрарка, Микеланжело, Рафаело, Гарибалди, Байрон, Фидий, Цезар, Брут, Нерон, Партенонът, Неапол, Помпей, Ватиканът и др. Посочвани са и някои литературни внушения, които Вазов е получил от творби на италианските поети Лоренцо Сакети и Кардучи, дори е обвиняван от Пенчо Славейков и в плагиатство². Както отбелязва и проф. Милена Цанева в посочената студия, в „поетическия пътепис“ на все още твърде младия по това време Вазов се вписва наред с възторга му от изкуството на Италия, наред и с критичния му рефлекс към противоречивия ѝ древен исторически бекграунд, още една драматична партитура – на собствените му чувства, на болката от несподелената любов, което засилва още повече интимността, автентичността и силата на доминиращата искрена емоция.

¹ ЦАНЕВА, М. *Поет и общество* (София, 1984), 164.

² НЕДЕЛЧЕВ, М. „Темата за големите поети и Вазовата лирика“, В: *Иван Вазов. Сборник материали от научната сесия по случай 125-годишнината на писателя*. (София, 1976), 370; вж. за доброволното изгнаничество на Вазов и Величков и интересната студия на НЕДЕЛЧЕВ, М. „Вазовите и Величковите българии и чужбини“, В: *Геопоетики. Провидяни пътища на културата и в литературата* (София, 2017), 35–45.

Многопластова е и изобразителната, и наративната, и експресивната гама на поетическия Вазов „*пѣтепис*“. В нея момчешкият възторг от втурването през немного познатия за балканския човек морски свят и откривателството на неговата романтика са спонтанно и интересно моделирани от рефлексите на „земния“ манталитет и привичен свят: още в първото стихотворение („*Ненадейно сред морето...*“) едно „*малко птиченце префрѣкна*“ и се сгушва в краката на поета, споделило неговата скитническа „*съдбина*“; по-дълбоко от морската бездна е само сърцето („*Мраморно море*“); самото заглавие на „*Рало и лодка*“ подсказва съвсем предвидимите конотации; морският фар в едноименното стихотворение също съвсем предвидимо поражда въпросите:

„Звезда ли в ниский свод блещука там?
/Огнец ли е накладен от овчарят?
/Блуждаещ пламък ли се мярка там?
/Кандило ли е в някой пусти храм?“;

над „*гладкий шир на Йонийското море*“, над лазурния и чист небосклон и гледката на делфините, които „*весело гонят*“ кораба, над синеещата се в далечината „*свещена Елада*“, над цялата „*хармония морска*“ в сетивата на поета доминира със своята красота, сладост и страстност „*славянският звук*“ на негова случайна спътница. Прекрасната Капуанска долина от едноименното стихотворение пробужда въздишката на поета по неговата Розова долина, а облаците от сонета „*Вид на хоризонта*“, по които сякаш „*играй ръката на невидим исполин-зидар*“, приемат формата не на морски вълни, както би могло да се очаква, а на „*върхове, скали, долини*“ и предизвикват авторовото признание: „*Вижте, рекох, Стара планина!*“ Морските дълбини и стихии, природните бури и историческите катаклизми и драми непрекъснато се асоциират в съзнанието му с бурите, катаклизмите и драмите в личния и обществения му живот, а въображаемият спор с един грък за славното древно минало и великата култура на Елада пробужда в душата на възрожденеца благородно признаване на тази култура, но и повтарящия се рефрен на твърдия отговор: „*но... Македония е наша!*“

Както пътуването към Италия, така и навлизането в света на нейната история, култура и изкуство пробуждат в душата на поета не само истинско преклонение и обожание, но и творчески подтик за създаване на някои от шедьоврите в неговата поезия („*Италия*“,

„Статуята на Моисей“, „В Ватикан“, „Пред бюста на Торквато Тасо в Пинчо“, някои от сонетите му), които не само изразяват поетически идеята му, че изкуството, геният и светлата духовност на големите творци на литературата и изкуството са истинските носители на висшите човешки ценности, а не цезарите, папите и политическите насилници. Права е Милена Цанева, че ако бе посетил Италия само няколко години по-рано, Вазов най-вероятно би написал по-различни стихотворения. Можем основателно да предполагаме например, че поне няколко от тях щяха да са посветени на Гарибалди, още повече че немалко българи са се сражавали в неговите отряди. Но големият поет вече отново е „новонагласил“ гуслата си и нейният лад е съзвучен на модерните естетически идеи на европейската култура и изкуство, от позициите на които все още бъдещите по това време български модернисти отчаяно и напразно ще се мъчат да го отрекат. Неслучайно е посещавал често, според признанието си пред проф. Иван Д. Шишманов, хълама „Пинчо“, където са били наредени „мраморните бюстове на великите хора на Италия“ (както сам отбелязва в бележка към стихотворението) и където се е намирал бюстът и на Торквато Тасо, вдъхновил създаването на едно от най-силните стихотворения в книгата.

В тематичното и художественото многопластие на тази книга, която все още чака своето мащабно и задълбочено изследване, свое място заема и органичният за Вазовия литературен рефлекс неподражаем хумор, кога добродушен (както е в „Туристи в Италия“ и други стихотворения и сонети), кога неотстъпчиво-ироничен (както е в спора с гърка за Македония в „Резони на историята и на правото“), или пък гневно-сатиричен и безпощадно изобличаващ (както е във „В Ватикан“).

Аз тук нямам възможност да направя всичко това, затова само ще ви припомня началото на чудесното стихотворение „Италия“:

*Поклон, Италийо щастлива,
поклон, земя на небесата,
земя на песнята звънлива,
на гения, на красотата;
земя на вечните поети,
на Тасо, Данте, на Петрарка;
земя на нежните сонети –
на любовта безумна, жарка.*

Творчеството на един от създателите на българската култура през същия период Константин Величков също е свързано с Италия. Вероятно повлиян от своя близък приятел Иван Вазов, той не само поема в доброволния си изгнанически път към Италия, но и през 1886–1889 г. следва във Флоренция живопис при проф. Джузепе Чаранфи, резултат от което са много негови живописни творби – портрети, композиции, пейзажи и др., сред които е и прочутият му портрет „Флорентинец с мандолина“. Неговите великолепни есета „Писма от Рим“, вдъхновени също от културата на Италия и от красотата на страната, излизат през 1895 г., едно десетилетие след Вазовата стихосбирка. През 1911 г., в бележки към многотомното издание на своите произведения, патриархът на българската литература ще напише: „Ние нямаме още в нашата книжнина съчинение от този род, което даже отдалеч да се приближава до Величковото „Писма от Рим“, които по висота на стила, по съдържание и мисъл, по поетически полет и вдъхновение стоят усамотени в нея.“ А през 1927 г. в слово по случай 20-годишнината от смъртта на писателя, Михаил Арнаудов ще нарече „Писма от Рим“ „бляскави страници, които имат малко равни на себе си в българската литература като ентузиазъм за класически възвишеното и исторически ценното, като стил на критика и естетика.“³

Както отбелязва Светлозар Игов, „Тези „писма“ са ново разклонение в традиционния пътеписен жанр – това са вече пътеписи с културно-познавателно предназначение, в които един впечатлителен дух запознава съотечествениците си с класическата култура – градове, паметници, политици, художници, пейзаж – възприети като живо и образцово наследство.“⁴

Четейки обаче тези текстове, ние все по-ясно разбираме, че те са колкото „писма“ или „пътеписи“, толкова и културологични или изкуствоведчески студии, зад които се крият не толкова, или поне не само, впечатления и емоции от близката среща с италианската цивилизация, колкото огромната ерудиция на дълбок познавач на историята на италианската култура, история, дори и манталитет.

³ **АРНАУДОВ, М.** „Константин Величков. Няколко думи за човека и поета“, *Българска мисъл* II (1927).

⁴ **ИГОВ, Св.** *История на българската литература 1878–1944* (София, 1991), 65.

Както пише и Иван Радославов в средата на 30-те години на XX в., „В художествената проза Величков се проявява като блестящ стилист. Неговият стил обладава изящество, благородство и романтично вдъхновение, които качества най-много личат в голямото негово произведение „Писма от Рим“... Вън от голямата наблюдателност на автора и способността му да даде в характерни линии образа на Вечния град, преценките, които прави върху паметниците на изкуството, издават един силен критично-аналитичен дух.“⁵ Ние можем да добавим, че Константин Величков най-малко от всичко само описва това, което вижда. Колизеумът и Константиновата Триумфална арка, Форумите и Палатинският хълм, Пантеонът и Капитолийският хълм, катакомбите на Св. Калист и „Вия Апия“, базиликата „Св. Петър“ с площада си, с папските гробове и „Пиета“ на Микеланджело, някои от другите големи базилики – „Санта Мария Маджоре“, „Сан Джовани Латерано“, „Сан Паоло фори ле мура“ и „Сан Пиетро ин винколи“ с „Мойсей“ на Микеланджело, както и редица други знакови църкви, са повод за автора да разгърне блестящата си ерудиция и да внуши на своя читател (и рационално, и емоционално) респект и благоговение пред италианския художествен и архитектурен гений. Същите чувства той успява да внуши и с текстовете си за Микеланджело и сътвореното от него чудо на Сикстинската капела, за мадоните и другите шедьоври на Рафаело, за Леонардо да Винчи, „дълбок мислител и всеобемащ гений“, както и за други ярки представители на Италианския ренесанс. В нашата изкуствоведческа литература до днес остават ненадминати по своята интелигентност редица от неговите есеистични, но дълбоко компетентни анализи и коментари на художествените съкровища във вила „Фарнезина“, в галерия „Боргезе“, в дворците-галерии „Дория Панфили“, „Барберини“ и др., в Капитолийския музей (днес Музей на Рим), надничането във Ватиканската библиотека, разказът за живота на Бенвенуто Челини или за видяното в трагичния Помпей... Невероятно богатата му ерудиция като че само чака повод при всеки от споменатите „обекти“ на неговия интерес да предостави на заинтригувания още от самото начало читател огромен масив от културологична, антропологическа и историографска информация.

⁵ **РАДОСЛАВОВ, ИВ.** *Българска литература 1880–1930*. Трето допълнено издание. (София, 1992), 37–38.

Тук е мястото да отбележим и че главата „Из историята на папството“ е между първите компетентни и интригуващо поднесени четива в нашата прощаваща модерна книжнина, предлагащи европейски широк и професионално обективен ракурс към обраслото с много исторически сложили се у нас православни предразсъдъци слабо познаване на драматичната история на Папството. Че самият автор е осъзнавал това много добре, говори и признанието му още в самото начало на интересната му студия: *„Необходимо е да знаем историята на папите, за да разберем и оценим създадения от тях Рим. Рядко има история, която да се чете с по-голям интерес.“*⁶ В разказа на историята на папите до изложението на учения стои винаги редом и писателското въображение: *„Когато четеш живота им, особено на ония от средните векове, мислиш че присъстваш на някакво небивало видение от призраци, които минават тъй бързо пред очите ти със своите набръчкани чела, щото нямаш време да схванеш физиономиите им.“*⁷ Но след есеистичната констатация на същата страница *„За много от тях може се каза, че са били живи само подир смъртта си“*, ерудитът се връща към своя изследователски подход: *„Какъвто и личен характер инак да носят, с каквито и дела да ознаменуват инак своето царуване, каквото и име да оставят инак в историята, светии или развратници, благочестиви или злосторници, никой, почти никой не изгубва пред вид целта. Всички турят по един камък в основата на учреждението, което управляват, за да го укрепят и поставят по-високо. Усилията им не останаха суетни. Папството се издигна на такава височина, каквато не е достигнало ни едно човешко учреждение; властта му се простря широка, необятна, на небето и на земята: небето му даде ключовете си, царете и народите на земята го припознаха за свой господар.“* Тук внимателният читател не може да не разбере и скритото послание на автора към българското общество, в което политическите нрави не само прогонват в принудително-доброволно изгнаничество някои от най-знаковите си интелектуалци, но и страдат от сериозна липса на именно на държавно съграждащия импулс, който е превърнал папството в стабилна и всемогъща институция. Едно послание, което за съжаление не е изгубило актуалността и значението си и днес. Верен на своя

⁶ **Величков, К.** *Писма от Рим* (София, 1911), 96.

⁷ *Ibidem*, 97.

възрожденски дух, авторът разбира се не пропуска да отбележи и зловещата роля на папската институция в определен средновековен период, „когато инквизицията свирепствува във всичките католически земи, когато се предава на огън всичко, което говори за наука и свобода, книги и хора...“⁸ Величков едва ли е подозирал, че и с това е отправил послание към своя век, в който насилнически тоталитарни политически режими и на Изток, и на Запад повториха в много по-страшен вид зловещото време на споменатия средновековен период.

Компетентност и дълбочина на анализите носи и другата студия от по-„общ“ характер – „*Възраждане*“. Изкуството на Ренесанса неизбежно е обект на анализ, когато авторът по един или друг повод представя творчеството на неговите най-ярки представители, но в тази глава той е успял да обобщи с немного думи, но силно, въздействащо и затова запомнящо се основните черти на това уникално явление в европейската и световната култура. В това отношение тази част е структурно много близка до предшестващата я „*Из историята на папството*“, заедно с която образува своеобразно теоретично ядро от две хомогенни обобщаващи студии, намиращо се в средата на книгата, организиращо и обединяващо около себе си останалите очерци – за личностите на Ренесанса, галериите, музеите и другите исторически и културни забележителности на Рим и въобще Италия. Очевидно качеството на отличен стилист, на което обърна внимание още Иван Радославов – можем да открием дори и в самата подредбата на текстовете в „*Писма от Рим*“ на Константин Величков.

Вероятно окуражен от успеха на Вазовата „италианска“ поезия, воден със сигурност и от своя поетически порив, Константин Величков пише и своите известни „*Италиански сонети*“ (които, заедно с преводите си, включва в стихосбирката си „*Цариградски сонети*“) и с някои от които обогатява не съвсем присъщата за българската поезия тема за морето, като част от пейзажната си лирика, вдъхновена от прекрасната италианска природа. В стихотворения пък, като „*На Капитолий*“, „*В Колосея*“, „*Помпей*“, „*Под чужди небеса*“, „*Три града*“ отзвучават теми от някои от най-добрите му очерци от „*Писма от Рим*“. Превежда стихотворения от Петрарка, Кардучи, Стикети и

---

⁸ Ibidem, 102.

други големи италиански поети, но най-крупният му принос в това отношение е първият у нас, при това високо-художествен, превод на поемата на Данте „Ад“, като изданието през 1906 г. е илюстрирано от френския художник Гюстав Доре. За този превод той получава през 1908 г. посмъртно наградата на Българското книжовно дружество, висока оценка от някои чужди учени, между които и италианският славист проф. Чамполи. Неоценен от повечето български писатели поради политически омрази или писателска завист, този превод обаче дава повод на Иван Вазов да го определи като „литературен подвиг“, да нарече Константин Величков „първият дантевед в България“ и да обясни на хулителите на преводача: *„Оня, който познава мъчнотиите и тъмнотиите на италианския народен диалект преди шест века, по който е писал Данте поемата си, ще си представи какви грамадни усилия, търпение, възторжена упоритост, умение и ерудиция е трябвало да тури в дело г. Величков, за да ни даде приблизително вярно представление за творческата самобитност, за духа и техниката на Данте. Заедно с тях той ни е предал и на оня оригинален аромат и свежест на поезията му, които могат да се предадат в границите на възможността на един чужд език от един майстор-преводач“*.

Много още може да се каже за тази забележителна книга, още повече че за нея винаги, вероятно поради специфичния ѝ историко-литературно-изкуствоведчески характер е писано малко, оставала е някак в периферията на интереса на изследователите на делото на Константин Величков. А тя е свидетелство за зрелостта на българската култура, за нейното бързо и успешно развитие в пътя на европейската модерност още в първите десетилетия след Освобождението.

Както знаем, още по-ярко свидетелство в това отношение е творчеството на Пенчо Славейков – един от най-големите български интелектуалци и поети, на когото Италия дава последен житейски пристан и може би художествени идеи за неосъществено за съжаление поетическо творчество. Доброволен и горд изгнаник от едно общество, което не го разбира и го подлага на оскърбления и унижения, последната година от живота си той прекарва в изгнание в Швейцария и Италия (Цюрих, Люцерн, Хофлу, Горат, Гьошенен, Андермат, Лугано, Рим (където живее най-дълго в изгнанието си – 3 месеца). Намира последен пристан в Брунате, високо над брега на Лаго ди Комо, където

и умира през май 1912 г., съпроводен и изпратен в последния си път само от вярната си приятелка, поетеса и интелектуалка Мара Белчева – „трагичната нимфа за българската култура“, както сполучливо я нарече Милена Кирова⁹. Поради внезапната му смърт Нобеловият комитет не разглежда предложението, направено от влиятелния си член Алфред Йенсен за удостояването му с най-престижната световна награда за литература. Това ми дава повод да отговоря на евентуален въпрос защо съм включил в моето изследване и името на Пенчо Славейков, след като от „италианския“ му период не са останали художествени творби (ако не смятаме завършването в италоговорящото швейцарско градче Лугано, на границата с Италия, на VII глава на „Кървава песен“), по следния начин: защото ако сърцето му бе издържало поне още няколко месеца, днес може би щяхме да имаме творби от този период, а италианската литературна наука най-вероятно щеше да разглежда Пенчо Славейков като Нобеловият лауреат и един от най-модерните европейски поети, за когото Италия не само е била обект на обожание и надежда за духовно спасение, но и която му е дала последен пристан.

Трима поети, трима големи български интелектуалци и литературни творци от края на XIX и началото на XX век – духовни мостове между българската и италианската култура. Три мощни знака в европейския път на българската култура само няколко десетилетия след възстановяването на българската държавност на границата между XIX и XX в. За две от тези мощни български духовни присъствия в Италия днес напомнят бюстът на Пенчо Славейков в Брунате от 2007 г., дело на скулптора Валентин Старчев, и паметникът от 2010 г. на Иван Вазов, дело на големия български скулптор Величко Минев (на римския площад „Торвалдсен“, в близост до Музея за модерно изкуство и до парка „Боргезе“, в който са разположени паметници на едни от най-големите световни писатели), а все още липсващият паметник на Константин Величков чака своите инициатори и осъществители.

---

⁹ **КИРОВА, М.** *Литературният канон. Предизвикателства* (София, 2009), 97.

Sintesi

Parole chiave:

scrittori bulgari, Ivan Vazov, Pencho Slaveykov, Konstantin Velichkov, Bulgaria, Italia

Nella fine del XIX e all'inizio del XX secolo in Italia hanno vissuto, si sono ispirati alla sua cultura e hanno creato una parte delle sue opere tre delle persone più importanti della cultura e letteratura bulgara – Ivan Vazov, Pencho Slaveykov e Konstantin Velichkov. Vazov visita Italia ancora nel 1884, accompagnato dal famoso politico bulgaro Mihail Madzharov che ha lasciato nei suoi libri alcuni dei suoi impressioni del loro viaggio in Italia. Secondo lui Vazov ha voluto “vedere la terra delle belli arti e visitare la patria di Petrarca, Dante, Raffaello e Michelangelo”. Ispirato dall'Italia, il poeta ha scritto poesie eccitanti che nello stesso anno lui mette in un libro detto “Italia”. Il lavoro di uno dei creatori della cultura bulgara dello stesso periodo Konstantin Velichkov è anche connesso all'Italia. Probabilmente influenzato dal suo amico Ivan Vasov, non solo ha visitato l'Italia ma ha anche seguito la scuola di pittura del prof. Giuseppe Ciaranfi nel 1886, il quale risultato sono diverse sue opere d'arte – ritratti, composizioni, paesaggi, ecc. I suoi meravigliosi saggi “Lettere da Roma”, ispirati lo stesso della cultura e della bellezza della città eterna, sono pubblicati nel 1895. L'Italia da l'ultimo porto di vita e anche delle idee artistiche per un insoddisfatto lavoro politico di uno dei più grandi intellettuali e poeti bulgari – Pencho Slaveykov. Lui ha vissuto in esilio a Roma, Lugano, Milano e Brunate, dove muore.

Резюме

ключови думи:

български писатели, Иван Вазов, Пенчо Славейков, Константин Величков, Италия

В края на XIX и началото на XX в. пребивават в Италия, вдъхновяват се от нейната култура и създават част от творчеството си трима от най-големите представители на българската литература и култура от този период – Иван Вазов, Пенчо Славейков и Константин Величков. Вазов посещава Италия през 1884 г., съпроводен от видния български политик Михаил Маджаров, който е оставил в спомените си интересни

и много ценни впечатления от това тяхно пътуване. Според него Вазов е искал „*да види страната на изящните изкуства, да посети отечеството на Петрарка и Данте, на Рафаело и Микеланджело*“. Вдъхновен от Италия, поетът написва вълнуващи стихотворения, които излизат през същата година в стихосбирката „Италия“. Творчеството на един от създателите на българската култура през същия период Константин Величков също е свързано с Италия. Вероятно повлиян от своя близък приятел Иван Вазов, той не само посещава Италия, но и през 1886–1889 г. следва живопис при проф. Джузепе Чаранфи, резултат от което са много негови живописни творби – портрети, композиции, пейзажи и др. Неговите великолепни есета „*Писма от Рим*“, вдъхновени също от културата на Италия и от красотата на страната, излизат през 1895 г. Италия дава последен житейски пристан и може би художествени идеи за неосъществено поетическо творчество на един от най-големите български интелектуалци и поети – Пенчо Славейков. Той живее в изгнание в Рим, Лугано, Милано и Брунате, където и умира.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Università di Sofia “San Clemente d’Ocrida”
ktopalov@abv.bg

Bibliografia/ Използвана литература

Documenti pubblicati/ Публикувани документи

ВЕЛИЧКОВ, К. *Писма от Рим* (София, 1911) [VELICHKOV, K. *Pisma ot Rim* (Sofia, 1911)].

Periodici/ Периодика

АРНАУДОВ М. „Константин Величков. Няколко думи за човека и поета“, *Българска мисъл* II (1927) [ARNAUDOV, M. “Konstantin Velichkov. Nyakolko dumi za choveka i poeta”, *Balgarska misal* II (1927)].

Рисерса/ Изследвания

ИГОВ, Св. *История на българската литература 1878–1944* (София, 1991)
[IGOV, SV. *Istoria na balgarskata literatura 1878–1944* (Sofia, 1991)].

КИРОВА, М. *Литературният канон. Предизвикателства* (София, 2009)
[KIROVA, M. *Literaturniyat kanon. Predizvikelstva* (Sofia, 2009)].

НЕДЕЛЧЕВ, М. „Темата за големите поети и Вазовата лирика“, В: *Иван Вазов. Сборник материали от научната сесия по случай 125-годишнината на писателя* (София, 1976) [NEDELICHEV, M. “Temata za golemite poeti i Vazovata lirika”, V: *Ivan Vazov. Zbornik mteriali ot nauchnata sesia po sluchay 125-godishninata na pisatelya* (Sofia, 1976)].

НЕДЕЛЧЕВ, М. „Вазовите и Величковите българии и чужбини“, В: *Геополитики. Провидяни пътища на културата и в литературата* (София, 2017), 35–45 [NEDELICHEV, M. “Vazovite i Velichkovite balgarii i chuzhbini”, V: *Geopolitiki. Providyani patishhta na kulturata i v literaturata* (Sofia, 2017)].

РАДОСЛАВОВ, Ив. *Българска литература 1880–1930*. Трето допълнено издание. (София, 1992) [RADOSLAVOV, IV. *Balgarska literatura 1881–1930*. Treto dopalнено izdanie. (Sofia, 1992)].

ЦАНЕВА, М. *Поет и общество* (София, 1984) [TSANEVA, M. *Poet i obshtestvo* (Sofia, 1992)].

Diplomatici italiani a Sofia dal 1879 ad oggi: profili biografici ed iconografici

Италианските дипломати в София от 1879 г. до днес: биографични и иконографски профили

Stefano Baldi
Стефано Балди

Le relazioni diplomatiche con la Bulgaria furono stabilite poco dopo la Liberazione del Paese dalla dominazione ottomana e la firma del Trattato di Berlino del 13 luglio 1878 quando venne creato il Principato autonomo di Bulgaria.

Da allora sono stati 36 i diplomatici italiani che, a vario titolo, hanno ricoperto l'incarico di Capo Missione dell'Ambasciata d'Italia a Sofia. È una storia lunga e ricca di eventi che viene ripercorsa in questo studio soprattutto attraverso nomi, date e ritratti di coloro che sono stati protagonisti dei rapporti istituzionali fra i due Paesi.

Sotto la dominazione ottomana erano già attive nell'attuale territorio della Bulgaria alcune sedi consolari nelle città principali del Paese: a Varna dal 1864, a Ruschiuk (attualmente Russe) dal 1868 e a Sofia dal 1875. Dal 1879 risulta inoltre Filippopoli (attualmente Plovdiv). Successivamente l'Italia aprì nuove rappresentanze consolari, rispettivamente nel porto fluviale di Lom nel 1881 e a Burgas nel 1882, sul Mar Nero. Fino alla nascita del Principato di Bulgaria, tutte le sedi consolari dipendevano dall'Ambasciata d'Italia a Costantinopoli.

Prima di passare in rassegna i diplomatici italiani che hanno rappresentato l'Italia in questi ultimi 140 anni di relazioni bilaterali (1879–2019) è indispensabile fare almeno una breve menzione ad una figura di particolare rilievo che fu l'ultimo Vice Console d'Italia a Sofia prima della liberazione. Si tratta di Vito Positano che nel 1877, nella fase finale della guerra russo-turca, come decano del Corpo Consolare a Sofia¹ si rifiutò di obbedire

---

¹ UNIVERSITÀ DEGLI STUDI DI LECCE, DIPARTIMENTO DI SCIENZE STORICHE E SOCIALI, *La Formazione della Diplomazia Nazionale (1861–1915)* (Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma, 1987), 595–596.

agli ordini di Osman Pascià, comandante delle forze turche, che intendeva incendiare la città prima dell'arrivo dell'esercito russo. Egli, insieme ai colleghi di Francia e di Austria-Ungheria, riunì un gruppo di volontari bulgari che salvò la città dall'incendio già appiccato. Dopo questo atto eroico, Vito Positano fu nominato cittadino onorario della nuova capitale e gli fu dedicata una piazza nel centro di Sofia.

Un breve accenno va anche fatto ad Enrico De Gubernatis che fu nominato Console a Ruschiuk nel 1876 e si trovò in città durante i bombardamenti dell'agosto 1877. Fu l'unico tra i consoli stranieri che rimase a Ruschiuk, sulla base delle istruzioni ricevute, e si adoperò non solo per difendere gli interessi italiani nella regione, ma anche per evitare la distruzione della città adoperandosi presso il Comandante ottomano per salvare la popolazione civile. Gli fu assegnata dalle Autorità italiane la medaglia d'argento al valor civile mentre i bulgari gli dedicarono una strada della città².

La storia delle relazioni diplomatiche fra Italia e Bulgaria inizia il 19 novembre 1878 quando Domenico Brunenghi venne destinato a Sofia col titolo di Console Generale in qualità di delegato della commissione consolare per la Bulgaria. Brunenghi aveva già una certa esperienza nell'area, avendo precedentemente prestato servizio nei consolati di Galatz e Sulina (Romania), di Bucarest e di Varna. Egli si trasferì a Sofia dopo un periodo di 4 anni come Console Generale a Smirne³.

Il 3 luglio 1879 Brunenghi venne accreditato presso S.A. il principe Alessandro I di Bulgaria in qualità di reggente l'agenzia e Consolato in Sofia e presentò al Principe le sue credenziali il 25 luglio dello stesso anno. Iniziarono così ufficialmente le relazioni diplomatiche fra l'Italia e la Bulgaria. L'Italia fu uno dei 10 Paesi (insieme a Austria-Ungheria, Belgio, Regno Unito, Germania, Russia, Paesi Bassi, Francia, Romania e Serbia) che nel 1879 per primi stabilirono relazioni diplomatiche con la Bulgaria liberata.

Brunenghi rimase a Sofia fino al 1880 quando fu destinato a Buenos Aires dove rimase fino al luglio 1888. Successivamente rientrò al Ministero

---

² **DAVIDOV, A., GUIDA, F.**, *Il Leone e la Scimitarra – La liberazione della Bulgaria nella testimonianza dei consoli italiani* (Cosenza, Edizioni Periferia, 1990).

³ **MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI**, *Annuario Diplomatico del Regno d'Italia per l'anno 1890* (Roma, Tipografia delle Mantellate, 1890), 123–124.

e gli fu conferito il titolo onorario di Console Generale di 1° classe. Cessò dal servizio il 1° settembre 1892 e morì nel 1910⁴.

Nel febbraio 1880 venne destinato a Sofia, con patenti di agente e Console Generale, Renato De Martino. Originariamente entrato in carriera nel 1858, egli prestò servizio in molte sedi europee (Copenaghen, Berna, Madrid, Londra e Stoccolma). De Martino presentò le sue credenziali il 14 maggio 1880. Rimase a Sofia per quattro anni finché nel dicembre 1883⁵ fu trasferito a Tokyo con credenziali d'invio straordinario e Ministro Plenipotenziario. Successivamente prestò servizio a Rio De Janeiro e concluse la sua carriera a Pechino dove rimase fino alla cessazione dal servizio il 1° aprile 1902⁶.

Carlo Alberto Gerbaix de Sonnaz venne destinato a Sofia nel gennaio 1884, con credenziali di agente e Console Generale. Aveva in precedenza prestato servizio a Bruxelles (in due diversi periodi), a Copenaghen, a Stoccarda e all'Aja. Gerbaix de Sonnaz rimase a Sofia fino al 1893, per ben 9 anni, uno dei periodi più lunghi fra tutti i Capi Missione italiani che si sono succeduti nella capitale bulgara. Fu sotto il suo mandato che il Principe Alessandro I di Bulgaria fu costretto ad abdicare nel 1886 e l'anno successivo Ferdinando di Sassonia Coburgo fu chiamato a reggere il trono col nome di Ferdinando I. A partire dal 1903, Gerbaix de Sonnaz prestò servizio a Bruxelles per poi cessare dal servizio il 21 febbraio 1904⁷.

Alessandro Riva venne destinato a Sofia con patenti di agente e Console Generale nel giugno 1893 e presentò le sue credenziali il 12 novembre 1893. Nel 1872 era stato destinato a Varna. Prima di ritornare in Bulgaria aveva prestato servizio anche all'Aja, a Berna (in due occasioni), a Berlino e a Rio de Janeiro nel 1889 con credenziali d'invio straordinario e Ministro Plenipotenziario. Nel maggio del 1896 fu destinato a Belgrado e nel

---

⁴ **UNIVERSITÀ DEGLI STUDI DI LECCE, DIPARTIMENTO DI SCIENZE STORICHE E SOCIALI**, *La Formazione della Diplomazia Nazionale (1861–1915)* (Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, 1987), 111.

⁵ **MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI**, *Annuario Diplomatico del Regno d'Italia per l'anno 1890*, 147.

⁶ **UNIVERSITÀ DEGLI STUDI DI LECCE, DIPARTIMENTO DI SCIENZE STORICHE E SOCIALI**, *La Formazione della Diplomazia Nazionale (1861–1915)*, 274–275.

⁷ *Ibidem*, 358–360.

novembre dello stesso anno nuovamente a Berna. Cessò dal servizio il 28 luglio 1901 e morì a Milano il 14 luglio 1908⁸.

Nel novembre 1895 fu inviato a Sofia con patenti di agente e Console Generale Giulio Silvestrelli che presentò le sue credenziali il 3 maggio 1896. Nel 1901 venne poi trasferito a Berna come inviato straordinario e Ministro Plenipotenziario e successivamente fu destinato con le stesse funzioni ad Atene. Concluse la carriera come Ambasciatore a Madrid e cessò dal servizio il 20 giugno 1911⁹.

Giorgio Polacco giunse a Sofia con patenti di agente e Console Generale nel 1901 dopo oltre 5 anni trascorsi a Parigi e con alle spalle una brillante carriera che lo aveva portato in alcune importanti Ambasciate (Londra, Parigi per tre volte, l'Aja e Buenos Aires). Egli presentò le credenziali il 16 ottobre 1901. Purtroppo il 9 dicembre 1902 morì tragicamente a Milano all'età di 42 anni, durante un periodo di congedo, mentre era ancora in servizio in Bulgaria¹⁰.

Nel maggio del 1903 Guglielmo Imperiali di Francavilla venne destinato a Sofia con patenti di agente e Console Generale e presentò le credenziali il 1 giugno 1903. Si tratta del primo incarico come Capo Missione di un diplomatico destinato a dirigere importanti sedi. Prima di essere inviato in Bulgaria Imperiali di Francavilla era stato a Berlino, Parigi a Washington¹¹. Nel periodo trascorso in Bulgaria, Imperiali riuscì a farsi apprezzare dalle autorità bulgare e dal Principe Ferdinando I anche grazie al suo sostegno allo sforzo da parte dei bulgari di sottrarsi all'influenza russa e austro-ungarica e alla sua esortazione alla moderazione nei rapporti fra la Bulgaria e l'Impero ottomano. Successivamente Imperiali fu Ambasciatore a Costantinopoli e a Londra. Nel 1913 venne nominato Senatore del Regno nella categoria riservata agli Ambasciatori. Alla fine della Prima Guerra Mondiale fu membro della delegazione italiana a Parigi per la firma del Trattato di pace con la Germania siglato a Versailles il 28 giugno 1919, e di cui, assieme a Crespi, fu cofirmatario per l'Italia. Dal febbraio del 1921 rappresentò l'Italia alla Società delle Nazioni. Nel gennaio 1923, in seguito alla marcia su Roma, si dimise dalla Carriera diplomatica per continuare la sua attività

---

⁸ Ibidem, 621–622.

⁹ Ibidem, 681–683.

¹⁰ Ibidem, 591.

¹¹ Ibidem, 391–392..

come Senatore del Regno, carica che ricoprì fino al giorno della sua morte a Roma il 20 gennaio 1944.

Fausto Cucchi Boasso venne destinato a Sofia nel marzo del 1904 con patenti di agente e Console Generale e presentò le sue credenziali il 22 giugno 1904. Egli trascorse in Bulgaria circa nove anni in due periodi diversi. Nel corso del primo mandato (che andò dal 1904 al giugno del 1910)¹² assistette alla proclamazione del libero Regno di Bulgaria da parte del principe Ferdinando, il 5 ottobre del 1908 a Tarnovo. In seguito al questo cambiamento istituzionale, nel 1909 l'Agenzia diplomatica bulgara a Roma e quella italiana in Bulgaria, furono rinominate Legazioni, mentre i rispettivi rappresentanti - Dimitar Rizov e Fausto Cucchi Boasso - divennero Inviati Speciali e Ministri Plenipotenziari. Il suo secondo mandato andò dal 1913 al 1915¹³, dopo aver trascorso gli anni dal 1910 al 1913 a Berna come Ministro Plenipotenziario. Successivamente fu destinato a Tokyo nel 1915, prima di cessare dal servizio nel gennaio dell'anno seguente¹⁴.

Tra il 1910 ed il 1913 fu destinato a Sofia, con credenziali di Inviato straordinario e Ministro Plenipotenziario, Alessandro De Bosdari che assunse a Sofia il 23 agosto 1910. Egli venne poi trasferito ad Atene con le stesse funzioni, dove rimase per cinque anni. Successivamente fu destinato a Rio de Janeiro e nel 1922 a Berlino con credenziali di Ambasciatore straordinario e Plenipotenziario dove rimase fino alla sua cessazione nel 1926¹⁵.

Solo dopo il termine della Prima Guerra Mondiale fu inviato un nuovo Capo Missione presso la Legazione italiana a Sofia. Carlo Alberto Aliotti fu inviato a Sofia nel dicembre del 1918 per svolgere le funzioni di Commissario del Governo italiano in Bulgaria e svolse un'azione diplomatica apprezzata dal Governo locale in quanto vicina alle preoccupazioni bulgare per l'imposizione di una pace troppo severa¹⁶.

¹² Per i dettagli sulla composizione del personale diplomatico dell'Ambasciata vedi l'Appendice del libro **BALDI, S.** (a cura di), *Storia delle Relazioni Diplomatiche tra Italia e Bulgaria – Attraverso i documenti diplomatici italiani* (Paradigma, Sofia, 2019), 895 e ss.

¹³ Ibidem.

¹⁴ **UNIVERSITÀ DEGLI STUDI DI LECCE, DIPARTIMENTO DI SCIENZE STORICHE E SOCIALI**, *La Formazione della Diplomazia Nazionale (1861–1915)*, 222–223.

¹⁵ Ibidem, 239–241.

¹⁶ **BALDI, S.** (a cura di), *Storia delle Relazioni Diplomatiche tra Italia e Bulgaria – Attraverso i documenti diplomatici italiani* (Paradigma, Sofia, 2019), 895 e ss.

Il 14 settembre del 1920 Luigi Aldrovandi Marescotti fu destinato a Sofia come inviato straordinario e Ministro Plenipotenziario, interrompendo così la lunga assenza di diplomatici italiani accreditati a Sofia iniziata dal 1915 in seguito alla Prima Guerra Mondiale. Poiché nel 1919 Re Ferdinando aveva abdicato a favore del figlio Boris III, Aldrovandi Marescotti presentò a quest'ultimo le sue lettere credenziali il 3 ottobre 1920. Rimase a Sofia fino al 1923. Prima di essere destinato a Sofia Aldrovandi Marescotti era stato reggente dell'Ambasciata di Berlino e successivamente inviato straordinario e Ministro Plenipotenziario a l'Aja. Dopo il periodo trascorso in Bulgaria venne destinato al Cairo, a Buenos Aires ed infine nel marzo del 1926 venne destinato come Ambasciatore a Berlino dove rimase fino al 1929.

Il successore di Aldrovandi Marescotti fu Sabino Rinella che venne destinato a Sofia nel gennaio del 1923 come Inviato Straordinario e Ministro Plenipotenziario. Egli aveva già esperienza relativamente al Paese in quanto, dopo la conclusione della Prima Guerra Mondiale, a partire dal settembre 1920, aveva ricoperto la funzione di delegato italiano nella Commissione Interalleata delle Riparazioni a Sofia. Rinella rimase a Sofia fino al 1926, e questa fu la sua ultima sede in quanto cessò dall'Amministrazione nello stesso anno. Morì a Roma nel settembre 1946¹⁷.

Anche per Renato Piacentini, suo successore, Sofia fu l'ultima sede di servizio. Piacentini venne destinato a Sofia il 26 maggio 1926 come Inviato straordinario e Ministro Plenipotenziario e presentò le sue lettere di credenziali il 17 settembre 1926. Nell'ottobre del 1930 rientrò al Ministero dove rimase fino al febbraio 1932 quando cessò di far parte dell'Amministrazione. Morì a Roma nell'ottobre del 1961. Fu in questo periodo che Piacentini seguì da vicino e riferì costantemente sugli sviluppi e le difficoltà di carattere religioso - superate anche grazie all'azione dell'allora delegato apostolico a Sofia, Mons. Angelo Roncalli (futuro Papa Giovanni XXIII) - del fidanzamento prima e del matrimonio poi fra la Principessa Giovanna di Savoia ed il Re Boris III nell'ottobre del 1930.¹⁸

Il successore di Piacentini fu Giuliano Cora che venne nominato nel gennaio 1931 e presentò le sue lettere credenziali il 20 marzo 1931.¹⁹ Cora

---

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

rimase nella capitale bulgara per tre anni fino al dicembre 1934²⁰. In precedenza Cora era stato Inviato straordinario e Ministro Plenipotenziario in Albania nel 1925 e ad Addis Abeba dal 1926. Nel 1934 fu trasferito come Ambasciatore prima a Santiago e successivamente nel 1937 a Shangai. Fu collocato a riposo nel giugno 1938 per poi essere richiamato in servizio e destinato ad Ankara nel 1944.

Il 31 dicembre 1934 venne destinato a Sofia come Inviato straordinario e Ministro Plenipotenziario Giuseppe Sapuppo che presentò le sue lettere credenziali il 16 marzo 1935.²¹ Rimase in Bulgaria fino al 1938 quando venne trasferito a Copenaghen. Tornò a Roma nel 1942 come Presidente della Commissione studi e documentazione problemi internazionali del lavoro e dell'assistenza sociale. Morì in servizio nel dicembre 1945.

Giuseppe Talamo Atenolfi, in provenienza da Lima, venne nominato a Sofia il 27 ottobre del 1937 con credenziali di inviato straordinario e Ministro Plenipotenziario e presentò le credenziali il 26 marzo 1938. Talamo, che rimase a Sofia fino al 1940²², visse gli anni in cui la Bulgaria non aveva ancora definito una chiara posizione di schieramento rispetto al sistema di alleanze che si andavano delineando in Europa e nella Regione. Sono anche gli anni in cui viene accettato il riarmo della Bulgaria e in cui la Turchia viene percepita come una seria minaccia. Talamo fu trasferito a Budapest nel 1940 e nel novembre 1941 fu richiamato a Roma. Dopo la fine della II Guerra Mondiale non ebbe altri incarichi all'estero, ma solo incarichi ministeriali e fu collocato a riposo nel 1950 per ragioni di servizio, per poi essere richiamato in servizio nel 1958; venne poi definitivamente collocato a riposo per raggiunti limiti d'età nel 1961. Morì a Roma il 28 febbraio 1983.

Massimo Magistrati, fino a quel momento Consigliere all'Ambasciata d'Italia a Berlino, fu trasferito a Sofia con credenziali di inviato straordinario e Ministro Plenipotenziario nel marzo 1940 e vi rimase fino a metà del 1943.²³ È un periodo particolarmente intenso nei rapporti fra i due Paesi, in cui vengono definite le frontiere fra Bulgaria e Albania che rappresenta-

---

²⁰ Per approfondimenti sul periodo trascorso da Cora a Sofia vedi **MONZALI, L.** "Giuliano Cora e le relazioni italo-bulgare nella prima metà degli anni Trenta" in questo stesso volume.

²¹ **BALDI, S.** (a cura di), *Storia delle Relazioni Diplomatiche*, 895 e ss.

²² *Ibidem.*

²³ *Ibidem.*

vano la frontiera fra Bulgaria e Italia. Nel marzo 1941, inoltre, Magistrati assistette all'adesione della Bulgaria al Patto Tripartito e alla dichiarazione di guerra della Bulgaria a Inghilterra e Stati Uniti. Ma sono anche gli anni dell'applicazione delle leggi razziali in Bulgaria (1943) e di una non sempre facile collaborazione con la Germania nazista.

Nel luglio 1943 Magistrati venne trasferito a Berna. Dal 1950 al 1961 svolse numerosi incarichi al Ministero degli Affari Esteri fino a diventare Direttore Generale degli Affari Politici nel dicembre 1954. Concluse la sua carriera al Cairo, dove venne destinato come Ambasciatore nel maggio 1961. Cessò dal servizio nel 1964²⁴.

Francesco Giorgio Mameli fu destinato a Sofia con credenziali di inviato straordinario e Ministro Plenipotenziario nel giugno 1943²⁵. Egli si trovò a vivere, nell'agosto dello stesso anno, i difficili giorni che seguirono la morte del re Boris III, in seguito alla quale venne costituito il Consiglio di Reggenza. Nonostante le condizioni drammatiche del Paese la Missione italiana decise di rimanere. Nel mese di novembre del 1943, dopo aver resistito per più di due mesi, la Legazione lasciò la sede ai funzionari che avevano riconosciuto la Repubblica di Salò, distruggendo prima tutti gli archivi e cifrari.²⁶ Il personale della missione rimasto fedele al giuramento prestato nei confronti del Re restò a Sofia anche durante i bombardamenti e il 10 gennaio 1944 venne internato fuori Sofia, a Kostenets e Varshets, per ritornare nella capitale il 9 settembre 1944 dopo il colpo di Stato in Bulgaria. In seguito al rientro a Sofia, il Ministro Mameli, ritrovatosi senza riconoscimento ufficiale, ottenne tuttavia il diritto di poter proteggere gli interessi italiani salvando così i propri connazionali e i beni italiani dal pericolo, derivante dall'accordo di armistizio, di internamento e di confisca.

---

²⁴ **MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI**, *Annuario diplomatico della Repubblica Italiana, 1963*, Volume Primo (Roma, Istituto Poligrafico dello Stato, 1963), 449–450.

²⁵ **BALDI, S.** (a cura di), *Storia delle Relazioni Diplomatiche t*, 895 e ss.

²⁶ Per ulteriori approfondimenti su questo difficile e complesso momento è possibile consultare alcune delle memorie scritte da funzionari che, a vario titolo, ne furono spettatori e protagonisti. Si veda **DE MOHR, C., DE MOHR U.G.**, *Odissea di un diplomatico* (Gangemi Editore, Roma, 2018) e **SAPORITO, L.**, *Anche l'insuccesso è bello. Memorie di un uomo comune Progetto 2000* (Cosenza, 1987).

Le normali relazioni italo-bulgare furono ristabilite il 1° gennaio 1945. Il Ministro Mameli fu confermato Ministro Plenipotenziario d'Italia nel Paese in cui era stato internato. In quell'inverno a Sofia affluirono migliaia di ex prigionieri italiani di guerra, da ogni parte dei Balcani e dall'Unione Sovietica, e da Sofia vennero rimpatriati in Italia. Dal 21 settembre 1945 fino al settembre dell'anno successivo la Legazione viene retta da Piero Vinci in qualità di Incaricato d'Affari a.i. Mameli lasciò definitivamente Sofia il 26 dicembre 1946. Dopo essere rientrato al Ministero, Mameli svolse diversi incarichi, fino a divenire Direttore Generale delle Relazioni Culturali con l'Estero nel marzo 1950. Nell'aprile 1952 fu destinato come Ambasciatore presso la Santa Sede e vi rimase per quasi sei anni. Nel gennaio 1958 rientrò al Ministero come Vice Presidente del Consiglio del Contenzioso Diplomatico e cessò dal servizio per sopraggiunti limiti nell'ottobre dello stesso anno.

Piero Vinci, che era giunto trentenne a Sofia nel 1942 come Terzo Segretario, si trovò nell'impegnativa funzione di Incaricato d'affari a.i. in due diversi periodi, dal 21 settembre 1945 fino al settembre 1946 e dal 27 dicembre 1946 al 9 febbraio 1947. Vinci ebbe successivamente un'importante carriera sia al Ministero dove fu anche Capo di Gabinetto del Ministro, sia all'estero dove fu Capo della Rappresentanza Permanente presso le Nazioni Unite a New York, dal 1967 per nove anni. Fu poi destinato come Ambasciatore a Mosca, nel marzo 1973, dove rimase solo due anni prima di essere nuovamente destinato a New York come Rappresentante Permanente presso le Nazioni Unite nell'agosto 1975. Cessò nel dicembre 1977 per limiti d'età e morì ad Ischia il 17 luglio 1985.

Giovan Battista Guarnaschelli venne trasferito a Sofia con credenziali di inviato straordinario e Ministro Plenipotenziario il 14 dicembre del 1946 ed assunse le sue funzioni il 10 febbraio del 1947 rimanendovi per 5 anni.²⁷ Guarnaschelli si trovò a dover gestire le tante questioni legate alla complessa situazione dell'immediato dopoguerra, tra cui la chiusura della delegazione apostolica in Bulgaria nel 1948 e la ripresa dei rapporti diplomatici fra Italia e Albania. Guarnaschelli, che era già stato inviato straordinario e Ministro Plenipotenziario ad Helsinki, prima di essere destinato a Sofia, concluse la sua carriera come Ambasciatore a Varsavia dove assunse nel 1952. Cessò di far parte dell'Amministrazione nell'aprile 1955.

---

²⁷ Ibidem.

Il 22 gennaio 1952 viene destinato a Sofia Gastone Rossi Longhi con credenziali di Inviato straordinario e Ministro Plenipotenziario. Rimase in Bulgaria fino al 1955 quando venne destinato come Ambasciatore a Lima. Morì in servizio nel marzo 1957.

Il successore di Rossi Longhi fu Filippo Muzi Falconi che venne destinato a Sofia con credenziali di Inviato straordinario e Ministro Plenipotenziario nell'agosto 1955 e vi rimase fino al 1958. Successivamente fu Ambasciatore a Djakarta (Indonesia) dal 1959 al 1965, prima di lasciare la carriera nel 1966 per limiti d'età²⁸.

Nel 1958 Roberto Gaja, futuro Segretario Generale del Ministero degli Affari Esteri, venne inviato come Ministro Plenipotenziario a Sofia, la sua prima sede come Capo Missione. Gaja, fino a quel momento, era stato Vice Direttore Generale del Personale. Egli restò a Sofia fino al febbraio 1963 quando venne richiamato al Ministero per svolgere le funzioni di Direttore Generale aggiunto degli Affari Politici. Nel settembre 1964 fu nominato Direttore Generale degli Affari Politici e nel gennaio 1970 divenne Segretario Generale. Concluse la sua carriera come Ambasciatore a Washington dove fu nominato nel luglio 1975 e cessò dal servizio per sopraggiunti limiti d'età due anni dopo.

Orazio Antinori di Castel San Pietro fu nominato a Sofia con credenziali di Inviato straordinario e Ministro Plenipotenziario nel febbraio 1963. A partire dal settembre 1964 la Legazione di Sofia venne elevata ad Ambasciata e Antinori fu il primo Capo Missione che assunse il rango di Ambasciatore d'Italia con Lettere Credenziali. Egli concluse la sua carriera come Ambasciatore a Lussemburgo dove venne destinato nel marzo 1969 e cessò per sopraggiunti limiti d'età nel settembre 1970.

Nell'aprile 1968 fu nominato Ambasciatore a Sofia Giuseppe Puri Purini, in precedenza Ambasciatore a Khartoum (Sudan). Puri Purini rimase a Sofia fino al 1971 quando cessò dal servizio per sopraggiunti limiti d'età.

Franz Cancellario d'Alena fu nominato Ambasciatore a Sofia nel gennaio 1972 e vi rimase fino alla sua cessazione dal servizio nel maggio 1979.

Dal 9 giugno 1980 venne nominato Ambasciatore d'Italia a Sofia Carlo Maria Rossi Arnaud, in precedenza Ambasciatore d'Italia a Dakar. Il 13 dicembre 1982, come misura preliminare legata al caso Antonov e al

---

²⁸ **MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI**, *Annuario diplomatico della Repubblica Italiana*, 1963, 487.

presunto coinvolgimento nell'attentato al Papa Giovanni Paolo II, l'Ambasciatore Rossi Arnaud venne richiamato dal Ministro degli Affari Esteri per consultazioni a Roma. L'Ambasciatore Rossi Arnaud morì in servizio il 4 settembre 1983 senza fare mai ritorno nella capitale bulgara²⁹.

Presso l'Ambasciata di Sofia rimase Incaricato d'Affari ad interim il Cons. Fabrizio de Agostini fino al 16 aprile 1984 quando Giovanni Battistini venne nominato quale nuovo Ambasciatore d'Italia a Sofia³⁰.

I suoi successori furono Paolo Tarony (dal 21 novembre 1987), Agostino Mathis (dal 12 febbraio 1990), Stefano Rastrelli (dal 21 giugno 1994), Tommaso Troise (dal 31 ottobre 1996), Alessandro Grafini (dal 28 aprile 1999), Gian Battista Campagnola (dal 20 maggio 2003), Stefano Benazzo (dal 16 maggio 2008) e Marco Conticelli (dal 3 settembre 2012).

Dal 19 settembre 2016 l'Ambasciatore d'Italia a Sofia è Stefano Baldi.

Резюме

ключови думи:

италиански дипломати, България, Италия, дипломатически отношения

Дипломатическите отношения с България се установяват малко след освобождението на страната от османско владичество и подписването на Берлинския договор на 13 юли 1879 г., когато се създава Княжество България.

Първият ръководител на мисия е Доменико Брунengi, който на 3 юли 1879 г. е акредитиран пред българския княз Александър I в качеството си на ръководител на италианската дипломатическа Агенция и консулство в София, и връчва акредитивните си писма на княза на 25 юли същата година. Така официално е поставено началото на дипломатическите отношения между Италия и България. Италия е една от първите 10 страни (заедно с Австро-Унгария, Белгия, Обединеното Кралство, Германия, Русия, Нидерландия, Франция, Румъния и Сърбия), които през 1879 г. установяват дипломатически отношения с България.

---

²⁹ **MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI**, *Annuario Diplomatico e delle carriere direttive*, 1983 (Roma, Tipografia riservata M.A.E., 1983), 482.

³⁰ *Ibidem*, 265.

Оттогава насам 36 италиански дипломати под различна форма изпълняват длъжността на ръководител на Посолството на Италия в София. Дълга и богата на събития история, която се пресъздава в това изследване, най-вече чрез имена, дати и портрети на основните действащи лица в институционалните отношения между двете страни.

Sintesi

Parole chiave:

relazioni diplomatiche, diplomatici italiani, Bulgaria, Italia

Le relazioni diplomatiche con la Bulgaria furono stabilite poco dopo la Liberazione del Paese dalla dominazione ottomana e la firma del Trattato di Berlino del 13 luglio 1878 quando venne creato il Principato autonomo di Bulgaria.

Il primo Capo Missione fu Domenico Brunenghi che il 3 luglio 1879 venne accreditato presso S.A. il Principe Alessandro I di Bulgaria in qualità di reggente l'agenzia e Consolato in Sofia e presentò al Principe le sue credenziali il 25 luglio dello stesso anno. Iniziarono così ufficialmente le relazioni diplomatiche fra l'Italia e la Bulgaria. L'Italia fu uno dei 10 Paesi (insieme a Austria-Ungheria, Belgio, Regno Unito, Germania, Russia, Paesi Bassi, Francia, Romania e Serbia) che nel 1879 per primi stabilirono relazioni diplomatiche con la Bulgaria liberata.

Da allora sono stati 36 i diplomatici italiani che, a vario titolo, hanno ricoperto l'incarico di Capo Missione dell'Ambasciata d'Italia a Sofia. È una storia lunga e ricca di eventi che viene ripercorsa in questo studio soprattutto attraverso nomi, date e ritratti di coloro che sono stati protagonisti dei rapporti istituzionali fra i due Paesi.

Ambasciata d'Italia a Sofia
Посолство на Италия в София
stefano.baldi@esteri.it

Bibliografia/ Използвана литература

Documenti pubblicati/ Публикувани документи

MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI, *Annuario Diplomatico del Regno d'Italia per l'anno 1890* (Roma, Tipografia delle Mantellate, 1890).

MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI, *Annuario diplomatico della Repubblica Italiana, 1963*, Volume Primo (Roma, Istituto Poligrafico dello Stato, 1963).

MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI, *Annuario Diplomatico e delle carriere direttive, 1983* (Roma, Tipografia riservata M.A.E., 1983).

UNIVERSITÀ DEGLI STUDI DI LECCE, DIPARTIMENTO DI SCIENZE STORICHE E SOCIALI, *La Formazione della Diplomazia Nazionale (1861–1915)* (Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma, 1987),

Ricerca/ Изследвания

BALDI, S. (a cura di), *Storia delle Relazioni Diplomatiche tra Italia e Bulgaria – Attraverso i documenti diplomatici italiani* (Sofia, Paradigma, 2019).

DAVIDOV, A., GUIDA, F., *Il Leone e la Scimitarra – La liberazione della Bulgaria nella testimonianza dei consoli italiani* (Cosenza, Edizioni Periferia, 1990).

DE MOHR, C., DE MOHR U.G., *Odissea di un diplomatico* (Roma, Gangemi Editore, 2018)

MONZALI, L. “Giuliano Cora e le relazioni italo-bulgare nella prima metà degli anni Trenta,” In: BALDI, S., A. KOSTOV (a cura di), *140 anni de relazioni fra Italia e Bulgaria* (Sofia, 2020), 111–138.

SAPORITO, L. *Anche l'insuccesso è bello. Memorie di un uomo comune Progetto 2000* (Cosenza, 1987)

Търговските отношения между Италия и България (1879–1939 г.)

Le relazioni commerciali tra l'Italia e la Bulgaria (1879–1939)

Александър Костов
Alexandre Kostov

Икономическите връзки между българи и италианци имат многовековна история. При това има и много запомнящи се примери на сътрудничество. Тук може се спомене търговският обмен между тях още през Средновековието и договорите на българската държава с Венеция и Генуа¹. Особено внимание те заслужават през периода след възстановяването на българската държава през 1878–1879 г. През следващите десетилетия отношенията ѝ с Италия в икономическата област претърпяват интересно развитие в търговския обмен и инвестициите. Тяхното проследяване несъмнено изисква доста обширна публикация. С оглед на ограничения си обем настоящата статия има за цел да представи основните моменти и тенденции в развитието на двустранната търговия през периода до Втората световна война. По-голямо внимание се обръща на ролята на Италия като партньор на България в тази област. Акцентът е поставен върху еволюцията на този процес в контекста на общото развитие на двете държави и на влиянието на други фактори от международен характер при това не само икономически, но и политически.

Изложението е разделено на две части, покриващи два подпериода – до 1914 г. и между двете световни войни, което позволява на базата на сравнителен анализ между тях да се направят по-точни изводи относно развитието на двустранната

¹ Търговските връзки с италианските градове продължават и след падането на страната под османска власт. Вж напр. **САКЪЗОВ, ИВ.** „Търговията на България с Анкона през 16 и 17 в. по нови извори“, *Известия на Българското историческо дружество* IX (1929): 1–44.

търговия. Основно са използвани официални източници, предимно статистически, но и също и други материали, показващи не само ролята на държавата, но и на търговци, дружества и банки².

Период 1879–1914 г.

Дори и най-беглият поглед показва, че през разглеждания период съществуват доста разлики между България и Италия. Те се отнасят не само до съпоставката по отношение на територия и население, но и по основни показатели в икономическото им развитие³. В процеса на индустриализация Италия, макар че отстъпва все още значително на водещите сили, е далеч по-напред от България⁴. Последната прави първите по-сериозни крачки към модернизацията си в тази област едва в началото на XX в. Стопанството на България до Първата световна война е доминирано от аграрния сектор. Именно на неговите произведения се падат от две трети до три четвърти от износа на страната през този период. През 1886 г. нейната външна търговия възлиза на 114,7 млн. лева или франка и за четвърт век тя се увеличава повече от три пъти. Въпреки това страната успява да изпревари само някои от своите съседи като Гърция и Сърбия по абсолютен размер на външнотърговския им обмен⁵. Въпреки растежа във външната търговия и на двете държави, към 1911 г. в европейски контекст те си остават приблизително в същото положение, в което се намират в началото на 80-те години на XIX в. Италия е в средата на класирането,

---

² Цитираните данни в изложението, там където не е отбелязано друго, са взети от *Статистическия годишник на Княжество/Царство България и Статистика на външната търговия за съответните години*.

³ В началото на XX век Италия има територия от 286,4 хил. кв. км (1901 г.) и население от 35,845 млн. души (1911 г.), а България – съответно 96,3 хил. кв. км. (1886 г.) и 4,3 млн. души (1910 г.).

⁴ Върху развитието на италианската външна търговия през разглеждания период вж. **FEDERICO, G., S. NATOLI, G. TATTARA, M. VASTA** *Il commercio estero italiano 1861–1939* (Laterza, Bari, 2011).

⁵ През 1911 г. размерът на външната търговия на глава от населението на Италия е около 168 фр. и далеч изпреварва България (89 фр.), която пък отстъпва значително на съседката си Гърция (163 фр.). Вж. **KOSTOV, A.** “The Trade Relations between Bulgaria and Greece in the 1886 – 1911 Period,” *Études balkaniques* LV.2 (2019): 226–248.

отстъпваща на големите колониални империи и на новата икономическа сила Германия, но също и на по-малки държави като Белгия и Холандия. България вече изпреварва някои от съседите си като Гърция и Сърбия, но е далеч от средното равнище за тогавашна Европа (вж. таблица 1).

Таблица 1: Външна търговия на европейските държави през 1911 г.

място	държава	общ размер в млн. франка
1	Великобритания	31 371
2	Германия	23 942
3	Франция	16 830
8	Италия	5 857
17	България	384
19	Сърбия	232

Източник: **ПОПОВ, К. Г.** „Стопанска България през 1911 год.“ *Сборник на Българската академия на науките* 8 (1916): 363.

Според първите статистики на Княжество България, от времето преди Съединението му с Източна Румелия през 1885 г., търговският обмен на младата държава с Италия е сравнително скромнен и като обем и като развитие⁶. Общият му размер през 1883–1884 г. достига около 2 млн. лева, като се характеризира с отрицателен за младата държава търговски баланс. Изключение в това отношение представлява 1885 г. когато е достигнато най-високото ниво на взаимна търговия с 2 578 хил. лева. От тях българският износ е 1 679 хил. лв. или близо два пъти по-голям от вноса на италиански стоки в Княжеството. Тази стойност е близо пет пъти повече в сравнение с 1883 г., когато той е само 352 хил. лв. Но дори и при това положение, през 1885 г. Италия заема само 3,99% от българския износ и се нарежда едва на шесто място сред търговските партньори на страната⁷.

⁶ През 1881 г. е регистриран внос от Италия в размер на 5,8 млн. лева или около 10% от общия за страната. Тази доста висока стойност се нуждае от допълнително изясняване и потвърждаване. Огромната част от нея (над 90%) е отчетена като внос на каменна сол. Вж. *Статистика на Княжество България*. Т. II. Външна търговия на Княжеството през 1880–1881 години (София, 1883), 2–7.

⁷ Вж. *Статистика за търговията на Българското княжество с чуждите държави за 1884 година* (София, 1887), 11–12. *Статистика за търговията на Българското княжество с чуждите държави за 1885 година*

В публикуваните статистическите таблици на автономната Източна Румелия пък Италия не присъства сред изброените девет основни партньори, а е включена вероятно в графата „други държави“⁸.

Още от първите години след Освобождението, и особено след Съединението, България се стреми да преодолее изключително неблагоприятните последици от Берлинския договор по отношение на външната търговия. Поради васалния му статут на Княжеството е наложено да спазва договорите и задълженията на Османската империя и в частност да прилага крайно мито от 8% *ad valorem* върху вносните стоки. Още от първите години българските правителства полагат усилия да променят това положение. Те търсят споразумения с Великите сили, които са сред основните им търговски партньори. Така в края на 1889 г. Българското княжество постига споразумение с Великобритания за увеличение на вносното мито от 8% на 8,5%. Италия се присъединява към него на следващата година чрез размяна на ноти. По подобен начин е направена и следващата стъпка. В края на 1894 г. е постигнато увеличение на вносните мита на 10,5%, съгласно споразумение с Австро-Унгария, към което през 1895 г. се присъединява и Италия. Две години по-късно България сключва търговски договори с някои европейски държави, с които се увеличава вносното мито до 14%, а за някои стоки и до 25%. Срокът им на действие е до 1903 г. С Италия е подписан договор на 28 февруари (12 март по нов стил) 1897 г., влизащ в сила от 1/13 април и за срок от една година, с условието през това време да започнат преговори за подписване на окончателен търговски договор⁹. След приемането на новата обща митническа тарифа през 1904 г. България сключва договори за търговия и корабоплаване с петгодишен срок на действие с редица страни. Между тях е и Италия, като с нея договорът е в сила от 1 януари 1906 до 28 февруари 1911 г. (нов стил). Двустранното споразумение носи официално името „Договор търговски, митнически и за мореплаване“¹⁰.

(София, 1887), 12–13.

⁸ Вж. *Годишна статистика на Източна Румелия (1883 г.)* (Пловдив, 1885), 12–13.

⁹ Вж. *Държавен вестник (ДВ)* бр. 260 от 24. 11. 1897 г.; срв. *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia* 85, 12 aprile 1897, p. 1724.

¹⁰ Договорът е подписан на 31 декември 1905 г. (13 януари 1906 г. по нов

През периода от края на XIX в. до Първата световна война италианските инвеститори проявяват сравнително слаб интерес към България. Първите директни инвестиции се реализират едва в началото на XX в., но те са доста ограничени и показват, че страната отстъпва дори и на съседите си в началото на италианската експанзия на Балканите¹¹. За сметка на това принос към развитието на двустранните икономически връзки имат редица италианци, установили се в страната след 1879 г. Сред тях заслужава да се спомене името на безспорно най-видната личност – Карло Алберто Вакаро. Същият се установява в началото на 80-те години на XIX в. в главния град на Източна Румелия, Пловдив, където открива търговската фирма *C. Vaccaro & Cie*. В този град, както и в Русе, и в София, има и други италианци, занимаващи се с бизнес. Само в Пловдив в тази област се извяват Бартоломео Боджети, Йосиф Луциани (Лучани), Даниеле Маса, Леополдо Морети и др.¹² Мнозина от тях съдействат и за развитие на двустранната търговия.

Във връзка с дейността на Карло Алберто Вакаро може да се цитира свидетелството на един германски журналист от времето на Първото българско изложение в Пловдив (1892 г.):

„Павилионът на К. А. Вакаро от Пловдив показва голям брой селскостопански машини. Чрез своите реформи Вакаро допринесъл много за подобряване (отглеждането) на редица култури като полски плодове, зеленчуци и др. и вече тук въвежда една изобретена в Италия машина за обработка на коприна, която допринесла за усъвършенстване на коприненото производство... Въведената от Вакаро машина служи не само на семейни предприятия и подпомага дребните производители

стил) и е публикуван в ДВ бр. 40 от 21. 02. 1906 г.

¹¹ Вж. **ТАМБОРА, А.** “The Rise of Italian Industry and the Balkans (1900–1914),” *Journal of European economic history* 3.1 (spring 1974): 87–120; В началото на века *Società commerciale d’Oriente* (дъщерно дружество на *Banca Commerciale Italiana*) поема концесията „Благодат“ за добив на медни, цинкови и оловни руди в района на с. Мусул, Босилеградска околия, Кюстендилски окръг. След 1919 г. тя попада в отнетата от България и присъединена към Кралството на сърбите, хърватите и словенците територия.

¹² Вж. **КОСТОВ, А.** „Чужденците в стопанския живот на Пловдив в края на XIX и началото на XX век“, *Годишник на Историческия музей Пловдив: Чуждите влияния в Пловдив от XVIII до средата на XX век* (2001): 35–41.

на буби, защото с нея те биха могли да произведат тъй търсената коприна, която е добре платена и същевременно няма да страда от натиска на алчни спекуланти, които по-рано изкупуваха пашкулите на ниски цени.¹³

През следващите години К. А. Вакаро разширява бизнеса си и се утвърждава като влиятелна личност в стопанския живот на България. В началото на ХХ в. той създава тютюневата фабрика *Орел* в Пловдив и е инициатор за основаването на голямото акционерно дружество в този сектор *Съединени тютюневи фабрики*, на чийто Управителен съвет е президент през 1909–1913 г. Член е на ръководството и на някои банки. К. А. Вакаро има трима сина – Константин, Камило и Виторио, които тръгват по неговия път.

Развитието на търговията между България и Италия през разглеждания период има различни и интересни аспекти. Тук ще бъдат коментирани главно количествените ѝ измерения и изменения. От прегледа на статистическите данни за времето от 1886 до 1911–1914 г. могат да се изведат няколко основни характеристики, отнасящи се до развитието на двустранния търговски обмен.

През разглеждания период Италия главно внася индустриални стоки в България. Сред тях първо място в началото на ХХ в. заемат текстилните материали и изделия и преди всичко вълнени и памучни прежди. През 1911 г. например те представляват общо 80,74% от общия италиански внос в страната. В същото време българският износ е съставен почти изцяло от селскостопански произведения. През периода 1890–1896 г. на пшеницата и царевичата се падат 90,1% от експорта, а през 1897–1903 г. техният дял вече е паднал до 46 % и продължава да намалява. За сметка на това, от последните няколко години на ХІХ в. насетне, Италия се очертава като основен пазар за произведенията на българското бубарство, а именно копринените пашкули. Това не е случайно, тъй като вече съществуват традиционни връзки между двете страни. Още преди Освобождението има такъв износ, а италианец създава в Търновско филатюра за обработка на копринени буби¹⁴. В началото на ХХ в. Италия поема повече от

¹³ HILLGER, H. *Die erste nationale Ausstellung Bulgariens in Philippopol 1892* (Hamburg, 1892), 18–19.

¹⁴ През 1861 г. италианецът Дойно Викенти от Бергамо открива в Търново копринарска фабрика. КОСЕВ, К. *За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на ХІХ в. София* (София,

половината от българския износ на пашкули. Така през 1905 г. на нея се падат 68% от него. През 1906–1910 г. този дял намалява средно до 55%, за да достигне до 78% през 1911 г.

През 1890–1896 г. на копринените пашкули се падат 7,9% от общия български експорт за Италия. През периода 1897–1903 г. техният дял надминава вече 42,8% от него. През 1900 г. за първи път износът на копринени пашкули за тази страна вече надхвърля един милион лева и продължава да расте, макар и с известни колебания. Същевременно, те заемат все по-голяма част от българския износ за Италия (вж. таблица 2).

Таблица 2: Български износ за Италия – дял на основните експортни стоки (в %):

година	копринени буби	пшеница	царевица
1890–1896	7,9	88,9	1,2
1897–1903	42,8	30,9	15,1
1905	56,5	13,2	7,2
1906–1910	57,0	29,4	5,9
1911	60,0	23,8	11,7

Официалните данни за разглеждания период показват една обща, макар и колеблива, тенденция на нарастване на двустранната търговия (вж. таблица 3).

Таблица 3: Размер, дял и място на Италия във външната търговия на България (1886–1911) в хил. лв и в %:

период	внос			износ		
	хил. лв.	%	№	хил. лв.	%	№
1886–1890	1180	1,68	9	1310	2,13	5
1891–1895	1970	2,35	8	1610	2,06	7
1896–1900	2930	4,53	7	1450	2,16	7
1901–1905	6140	6,57	5	3580	3,01	8
1906–1910	5619	4,01	6	3113	2,62	8
1911	9118	4,57	6	3948	2,14	8
1912	13237	6,21	7	8713	5,57	6
1913	6589	3,48	7	4185	4,26	8
1914	15300	6,32	5	5161	3,35	9

Забележка: № – място на Италия в българския внос и износ.

Общият ѝ ръст в парично изражение нараства над десет пъти за три десетилетия. През почти цялото време след 1890 г. търговското салдо е отрицателно за България. В края на XIX и началото на XX в. Италия е във втората група на външно-търговските партньори на България (вж. таблица 4). Обяснение за тези две характеристики на двустранния обмен може да се открие в обстоятелството, че тя не е сред основните пазари на главния експортен артикул на България – зърнените произведения и по-специално пшеницата. Наистина в началото на XX в. тази група стоки се нареждат на второ място в износа на страната. От данните за тях обаче проличава, че Италия е доста слаб пазар с около само 2% от българския експорт на царевица, пшеница и други житни произведения.

Таблица 4: Основни външнотърговски партньори на България през 1911 г.

държава	внос		износ		общо	
	хил. лв.	%	хил. лв.	%	хил. лв.	%
Германия	39 837	19,98	22 912	12,41	62 749	16,34
Белгия	5 047	2,53	53 790	29,13	58 837	15,32
Австро-Унгария	48 216	24,19	10 567	5,72	58 783	15,31
Великобритания	30 034	15,07	24 237	13,13	54 271	14,13
Турция	15 986	8,02	29 210	15,82	45 196	11,77
Франция	24 927	12,50	11 119	6,02	36 046	9,39
Гърция	488	0,24	12 650	6,85	13 138	3,42
Италия	9 118	4,57	3 948	2,14	13 066	3,40
Румъния	8 724	4,38	1 246	0,68	9 970	2,60
Русия	6 975	3,50	336	0,18	7 311	2,12
други	9 990	5,02	15 619	7,85	25 609	6,67
общо	199 345	100,00	184 634	100,00	383 979	100,00

Период 1919–1939 г.

Краят на Голямата война заварва двете държави в коренно различни позиции в международния живот. Италия е сред победителките, а България – сред победените. Това положение се отразява сериозно и на двустранните икономически връзки и на мястото и ролята на Италия

в тях. Непосредствено след войната тя завоюва сериозни позиции в разтърсената от икономическа и социална криза България. Основните партньори на последната от предвоенния период и военно-временни съюзници от Централните сили са разгромени, а някои от тях, като Османската и Хабсбургската империи, изчезват от картата на Европа. Поради лоши реколти през първите следвоенни години и загубата на Южна Добруджа България не може да разчита на приходи от износа на зърнени произведения. За сметка на това се появява нова основна стока в експорта ѝ – суровият тютюн на листа.

Италия се възползва от „вакуума“ в международните икономически отношения на Балканите и веднага след войната успява да увеличи значително търговията си с България, както и инвестициите си в страната. Този процес се вписва в италианската стопанска експанзия в Централна и Югоизточна Европа. Особено важна роля играе *Banca commerciale italiana*, която още през 1919 г. основава дъщерна банка *Българо-италианска търговска банка (Banca Commerciale Italiana e Bulgara)* в София. Последната впоследствие участва в редица дружества, сред които най-голямо внимание заслужава *Orientabacco*, но също и *Султаните* – акционерно дружество за тютюневи изделия и други фирми. Българо-италианската търговска банка допринася за развитието на местната индустрия, но нейната дейност е от особено значение за двустранната търговия, тъй като в следвоенната криза тя отпуска така необходимите кредити за вноса и износа по линията България–Италия. Още веднага след създаването си *Българо-италианската търговска банка* заема едно от водещите места в банковия сектор на страната и допринася за развитието на икономиката ѝ¹⁵.

А следвоенните времена са наистина тежки за победена България, не само поради наложените ѝ тежки репарации. Още след края на войната се задълбочава паричната криза, изразяваща се в няколкократното обезценяване на националната валута. Този процес продължава няколко години като затруднява държавата при обслужването на задълженията ѝ по външните заеми и репарациите. Същевременно производството в България намалява, която и има пасивен баланс във външната търговия, с изключение на 1922 г. Към това се добавя бюджетният дефицит,

15 **Kostov, A.** “Banca Commerciale Italiana and Bulgaria (1919–1924),” *Etudes balkaniques* L.2 (2014): 7–27.

да не говорим за политическите катаклизми, които допълнително усложняват условията за индустрията и търговията в страната¹⁶.

Благодарение на активната политика на Италия и на нейните банки и фирми, тя се налага като номер едно сред търговските партньори на България още през 1919 г.¹⁷ През тази година тя става най-големият вносител в страната, с дял от цели 35.9% или повече от една трета. Благодарение на него и със сравнително по-скромното си участие в експорта (12,4%) Италия заема първо място и в общия външен стокообмен на България. Тази позиция, при по-спокойни нива, тя запазва и през следващите две години 1920 (съотв. 27.7 и 17.2%) и 1922 г. (20.6 и 13.7%).

Сред най-активните стопански дейци в двустранните връзки след войната са Константин Вакаро – син на споменатия Карло А. Вакаро, и едрият търговец на тютюни Крум Чапрашиков. Много важен принос в тази насока изиграва и създадената през август 1922 г. *Италианска търговска камара за България* (*Camera di Commercio Italiana per la Bulgaria*). В нейното първо ръководство влизат представители на италиански и български фирми и банки. Наред с почетното ръководство, начело на организацията застават познати фигури като Карло А. Вакаро (президент), Франческо (Франсоа) Боджети, Константин Вакаро и представителят на *Banca Commerciale Italianae Bulgaria* – Луиджи Волпи¹⁸.

Освен вече споменатите дружества в двустранния обмен през разглеждания период се включват и редица търговски фирми, основани след войната, като например *Voghera Flli* (Milano–Varna), *Итало-*

¹⁶ За възможностите на българското стопанство по това време вж. **GUGLIEMETTI, В.** *La Bulgaria, il suo commercio e la sua industria* (Milano, 1923).

¹⁷ Поради липсата на място тук не се разглеждат политическите връзки между двете страни, които са особено близки след 1923 г. и несъмнено играят положителна роля за развитието на взаимната търговия през по-голямата част от междувоенния период. По въпроса вж. **СОЛЛОТИ, Е.** “Il ruolo della Bulgaria nel conflitto tra Italia e Germania per il nuovo ordine in Europa,” *Studia Balcanica* VII (1973): 177–205; **ДИМИТРОВ, ИЛ.** *Българо-италианските политически отношения (1922–1942)* (София, 1976).

¹⁸ *Bolletino della Camera di Commercio Italiana per la Bulgaria*. Sofia, Anno I, № 1, 1923, 1–2.

българско търговско дружество (София), *S.E.P.I. Societa Esporti Prodotti Italiani, Societa italo-balcanica*, италианско-българското търговско д-во *Бриньоли & с-ие* и др. В износа на пашкули важна роля играят български фирми, имащи представителства в Милано, но постепенно в тази дейност все по-активно се намесват и дружества с италиански капитали като напр. *Ангилиери, Дракони & с-ие, Л. Романо* и др.¹⁹

Въпреки твърде успешното начало след войната, за Италия нещата постепенно се променят през следващите години. Германия отново заема водеща позиция във външната търговия на България. През 20-те години на ХХ в. Италия дълго време е най-големият германски конкурент, с дял от около 12-15%. През 1929 г. тя заема трето място в българския износ (10,5%) и второ във вноса (10,7%).

Статистическите данни показват, че търговският обмен между двете държави през 20-те години е с отрицателен баланс за България (вж. Графика 1). Изключение представлява единствено 1922 г.²⁰ След войната настъпват някои сериозни промени в структурата на българския износ за Италия. Все още обаче той е доминиран почти напълно от селско-стопанските произведения, като вече най-важно място в него заема суровият тютюн, който изпреварва значително останалите стоки.

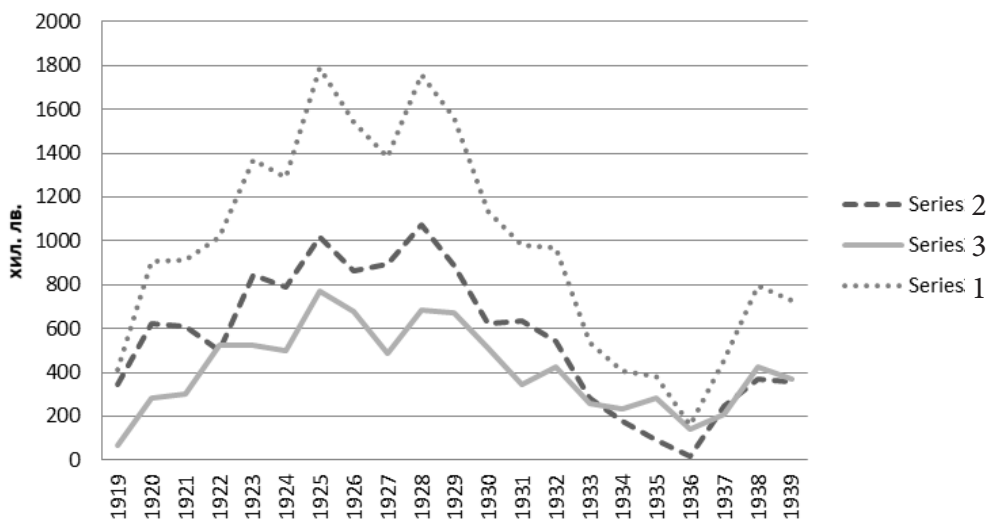
През следвоенното десетилетие Италия е сред най-атраktivните пазари за някои български произведения. Така, по данни за периода 1920–1926 г., тя заема както и преди първото място в износа на копринени буби, като дялът ѝ достига вече 95%. Двойно се увеличава той при зърнените произведения, но само до скромните 4%, но затова пък заема второ място при тютюните с 21% (след Германия – 34%). Италия е на първо място при износа на домашни птици с 40% и на второ място при суровите и необработени кожи с 24%.

---

¹⁹ **ДЕЯНОВА, М.** *Strukturwandlungen in der landwirtschaftlichen Produktion und im Außenhandel Bulgariens* (1930), 162.

²⁰ През 1922 г. вносът от Италия в размер на 496,7 млн. лв. е по-нисък от износа на български стоки за тази страна – 524,4 млн. лв. вж. *Статистически годишник на българското царство. год. XV–XVI, 1923–1924* (София, 1925), В114.

Графика 1: Търговията на България с Италия (1919–1939) в хил. лв.

Легенда: 1 – общ търговски обмен, 2 – италиански внос в България, 3 - български износ за Италия

В тази връзка трябва да се отбележи големият принос за разрастването на износа на птиче месо (от кокошки) на Итало-българско експортно дружество „Гуардини-Фачинкани“. То е създадено през 1927 г. от едноименната компания в Милано. Дружеството изгражда модерна птицекланица на гара Левски и складове в Плевен, Мездра, Попово, Червен бряг и Стара Загора. Занимава се с износ на замразени птици и на яйца за Италия²¹.

През 1929 г. основните стоки, които изнася България за Италия, са тютюнът (273 млн. лв.) и копринените пашкули (174,8 млн. лв.). Общо на двете се падат 66,83% от общия експорт. А заедно с живите и закланите (включително и замразени) кокошки (48,6 млн. лв.) те заемат близо три четвърти от българския износ за Италия.

Във вноса на италиански произведения в България също настъпват промени. Все още текстилът заема изключително важно място, с дял от около 84%. След войната вече нараства и вноса на произведения

²¹ Дружеството *Guardini & Faccincani* е основано през 1912 г. в Милано. След войната създава свои филиали на Балканите. Върху биографията на един от основателите му вж. **GERL-FALKOVITZ, H.-B.** *Romano Guardini 1885–1968. Leben und Werk.* (Matthias-Grünewald-Verlag, Mainz, 1985).

на машиностроителната индустрия. Така например той бележи почти постоянно увеличение благодарение на вноса на италиански леки и товарни автомобили в страната. Именно в тази област се забелязва сериозно раздвижване през 20-те години. От наличните данни става ясно, че Италия има важен принос за „моторизацията“ на страната. Само през периода от 1921 до 1925 г. тя внася общо 429 автомобили на стойност от 37 млн. лева, което представлява повече от половината от българския импорт. За сравнение, на второ място е Франция с едва 119 броя²². Фирмата „Фиат“ открива свое представителство за продажби и поддръжка в София²³. През 20-те години тази марка автомобили е най-разпространена в страната. Според данни от края на 1929 г. в България има общо 3519 автомобили, като „Фиат“ е безспорният лидер с 1222 броя или дял от 36%. По такъв начин той изпреварва далеч останалите петнадесетина марки вносни автомобили²⁴.

Икономическата криза от началото на 30-те години повлиява изключително негативно върху стопанството на България и външната ѝ търговия. Последната свива обема си значително поради въведения от държавата валутен контрол и ограничения върху износа и вкл. регулации. След 1931 г. се появяват сериозни трудности при износа на тютюни. За уреждане на търговията с чуждите държави България сключва редица частични и пълни клирингови спогодби през периода 1932–1934 г.

Кризата се отразява неблагоприятно и върху двустранната търговия. През 1930 г. тя все още има „нормални“, макар и занижени, изражения в левова стойност, но от следващата година започва рязко да спада. До 1935 г. обемът ѝ постоянно намалява, като първоначално това става преди всичко за сметка на ограничаването на българския износ. През 1933–1934 г. обаче спада значително вносът на италиански стоки в България. Правителството в София търси уреждане на двустранните отношения в тази трудна ситуация. През 1933 г. е

---

²² *Bollettino della Camera di Commercio Italiana ...*, Anno IV, № 7-9, Gennaio 1926, p. 3.

²³ Фирмата *Български Фиат* за търговия с автомобили, трактори, мотори и др. е регистрирана с капитал от 3 млн. през 1925 г.

²⁴ *Bollettino della Camera di Commercio Italiana ...*, Anno VIII, № 1, 1930, p. 11.

сключена частична клирингова спогодба. Тя се отнася до тютюна и е ограничаваща българския износ. На 4 юни 1934 г. е подписана и обща клирингова спогодба. С нея се урежда взаимният стокообмен и всички вземания от друг характер и от италиански кредитори, като предвижда и издръжка на легации, пътници и студенти²⁵. На следващата година е сключен Договор за търговия и корабоплаване. Той е подписан в Рим на 30 юли 1934 г. и влиза в сила от 18 октомври с.г., като с него се потвърждава клиринга²⁶.

Наред с останалите играчи в двустранната търговия, през 30-те години се появяват и нови фирми, заети в тази област. Сред тях са регистрираните в България *Azienda tabacchi italiani* (София), *Братя Бертолотти*, *Елиас*, *Комисионария* и други.

Независимо от проблемите и промените Италия и през 30-те години се очертава като един от най-важните икономически партньори на България. Това се отнася както до двустранния търговски стокообмен, така и до ролята ѝ на външен инвеститор. Към средата на десетилетието негативно влияние оказват и редица проблеми, дължащи се както на вътрешни за двете страни условия, така и на международната политика. Някои от тях са под влияние на фактори извън двустранните отношения. Така например в края на 1935 г. България се присъединява към санкциите на Обществото на народите срещу Италия по повод на войната в Абисиния. Търговският договор от предишната година е обезсилен с наредба-закон от 15 ноември с.г.²⁷ На свой ред Италия също предприема мерки срещу държавите, които я санкционират и вследствие на това са наложени ограничения върху българския износ за тази страна. Поради тази причина през 1936 г. е отбелязано „дъното“ в развитието на двустранния стокообмен. Особено е засегнат италианският внос в България – спада близо пет пъти спрямо предишната година. Още на следващата година обаче нещата тръгват към нормализиране, след като Великобритания се отказва да спазва санкциите. През октомври 1936 г. между България и Италия е подписана нова търговска спогодба, с която се допълва предишният

²⁵ **НЕДЕЛЧЕВ, К.** *Външната търговия на България 1920–1936* (София, 1937), 16–25.

²⁶ ДВ бр. 162 от 17 октомври 1934 г.

²⁷ ДВ бр. 258 от 16 ноември 1936 г.

договор²⁸. Двустранният стокообмен скоро се възстановява. Италия не само възвръща, но и силно увеличава участието си във външната търговия на България (вж. таблица 5). През следващите години нейният дял нараства във вноса и износа на България, като разбира се изостава далеч от този на нацистка Германия – основният икономически партньор на страната. Така през 1937 г. Италия заема вече четвърто място (с 4,6%) в българския външнотърговски обмен след Третия райх (49%), Великобритания (9,3%) и Чехословакия (5,3%), изпреварвайки Полша (4,3%) и Австрия (3,7%). През следващите години тя се изкачва на второ място съответно със 7,6% (1938) и 6,5% (1939), отново далеч изоставайки от Германия.

Таблица 5: Размер, дял и място на Италия във външната търговия на България (1935–1939) в хил. лв и в %:

година	ВНОС			ИЗНОС		
	хил. лв.	%	№	хил. лв.	%	№
1935	94 096	3,2	6	285 339	8,8	2
1936	18 564	0,6	14	142 189	3,6	5
1937	246 875	5,0	3	210 785	4	4
1938	370 209	7,5	2	422 439	2	2
1939	357 069	6,9	2	367 468	2	2

Забележка: № – място на Италия в българския внос и износ.

През този период настъпват и някои промени в износа на български стоки за Италия. След спад през първата половина на 30-те години суровият тютюн се завръща като основен елемент в него. За сметка на това намалява значително тежестта на копринените пашкули, поради кризата на копринената индустрия в Италия. Този проблем за България е компенсиран с рязко увеличение на износа на зърнени произведения за тази страна през 1938 и 1939 г. В резултат от него, през тези две години пшеницата вече заема най-голям дял (41,45%) от българския експорт за Италия. Второ място заема суровият тютюн с 29,15%.

Представените дотук данни показват единствено мястото на Италия във външната търговия на България. Нека до погледнем и от обратната страна. Поради липсата да достатъчно място тук ще

²⁸ ДВ бр. 271 от 28 септември 1936 г. Спогодбата влиза в сила от 1 октомври с. г.

цитираме официалните статистики само за края на разглеждания период. Според тях през 1938 г., при страните-вносителки в Италия, България е сред последните от европейските ѝ партньори, а сред балканските държави, с дял от 0,9% (103, 7 млн. лири), тя изпреварва само Албания (0,5%) и Гърция (0,8%), и отстъпва на по-големите като Югославия (1,4%) и Румъния (2,2%).

По-слабо е представянето на България в италианския износ. С дял от 0,6% (65, 1 млн. лири) тя се равнява единствено на Албания, но пред нея е дори Гърция (0,9%)²⁹. През 1938 г. България е видима единствено при вносителките на суров тютюн в Италия. Тя заема първо място с 66,57% (като стойност) и 64,16% (като количество) сред тях, като изпреварва своите конкуренти Гърция, Турция и САЩ. Все пак не трябва да се преувеличава това постижение. Тук става въпрос за една твърде успешна за страната година, през която стойността на внесената от България суровина е 28,8 млн. лири срещу 9,6 млн. лири през предишната 1937 г.

Увеличението на търговията между България и Италия през 1938 и 1939 г. продължава и през първите години на новата световна война. То е обусловено и от съюзническите отношения между двете държави по това време. Скоро обаче настъпва промяна. След 1943 г. настъпва срив в двустранните икономически връзки. Причината е променената ситуация и мястото на Италия в нея. Геополитическият фактор още повече затруднява двустранните контакти и след 1945 г., в условията на Студената война. Разделението на Европа и попадането на България и Италия в различни военнополитически и икономически съюзи повлиява изключително негативно на взаимните им връзки (не само) в областта на търговията³⁰.

Направеният дотук преглед на търговията между България и Италия от 1879 до 1939 г. навежда на някои изводи и заключения. Едно общо сравнение между двата разглеждани под-периода, без да се взимат предвид конюнктурните промени през тях, показва, че като

²⁹ **ANNUARIO STATISTICO ITALIANO**, XVII, 1939, quarta serie, Vol. VI, p. 183.

³⁰ **KOSTOV, A.** "The Economic Relations between Bulgaria and Italy (1945–1953)," *Etudes balkaniques* 4 (2016): 603–628.

цяло не се променя характера на взаимния стокообмен. Италианският износ включва предимно индустриални продукти и най-вече изделия и материали на текстила. В същото време българският износ има почти изключително аграрен характер. През по-голямата част от целия разглеждан период важно място в него заемат копринените пашкули. Новото след Първата световна война е свързано главно с появата на нов основен експортен артикул – суровият тютюн. Това обаче не нарушава вече установения аграрен характер на българския износ за Апенините. Важната промяна след 1919 г. се отнася до ролята и мястото на Италия в българската външна търговия. Докато през периода до Първата световна война тази страна има второстепенно значение, то още непосредствено след нея тя се превръща в много важен партньор на България, независимо от отделните краткотрайни колебания.

Sintesi

Parole chiave:

Italia e Bulgaria, commercio, importazione, esportazione, Banca Commerciale Italiana e Bulgara

Le relazioni economiche tra i bulgari e gli italiani hanno una storia secolare. Particolarmente rilevante è il periodo 1878–1879, dopo la rinascita dello Stato bulgaro. La relazione è dedicata ai rapporti tra la Bulgaria e l'Italia fino alla vigilia della Seconda guerra mondiale. Un confronto generale tra i due sotto-periodi in cui viene suddiviso questo arco temporale: fino al 1914 e dal 1919 al 1939, evidenzia il fatto che il carattere dell'interscambio commerciale non cambia nel suo complesso. L'esportazione italiana consiste prevalentemente in prodotti industriali, soprattutto articoli e materiali dell'industria tessile. Nel contempo l'esportazione bulgara è esclusivamente di carattere agricolo dove, per la maggior parte del periodo esaminato, la percentuale preponderante spetta ai bozzoli di baco da seta, e dopo la Prima guerra mondiale compare un nuovo prodotto principale di esportazione – il tabacco greggio. Dopo il 1919 il ruolo e la posizione dell'Italia nel commercio estero bulgaro cambia in modo significativo. Mentre fino alla Prima guerra mondiale il Paese occupava una posizione secondaria, immediatamente dopo invece diventa un partner importantissimo della Bulgaria.

Резюме

ключови думи:

*Италия и България, търговия,
внос, износ, Итало-българска
търговска банка*

Икономическите връзки между българи и италианци имат многовековна история. Особено внимание те заслужават през периода след възстановяването на българската държава през 1878–1879 г. Статията е посветена на отношенията ѝ с Италия до навечерието на Втората световна война. Едно общо сравнение между двата разглеждани подпериода – до 1914 г. и 1919–1939 г., показва, че като цяло не се променя характера на взаимния стокообмен. Италианският износ включва предимно индустриални продукти и най-вече изделия и материали на текстила. В същото време българският износ има почти изключително аграрен характер. През по-голямата част от целия разглеждан период важно място в него заемат копринените пашкули, а след Първата световна война се появява нов основен експортен артикул – суровият тютюн. След 1919 г. се променя значително ролята и мястото на Италия в българската външна търговия. Докато през периода до Първата световна война тази страна има второстепенно значение, то още непосредствено след нея тя се превръща в много важен партньор на България.

Институт за балканистика с Център по тракология – БАН
Istituto di Studi Balcanici e Centro di Tracologia – ABS
kostov.alexandre@gmail.com

Bibliografia/ Използвана литература

Giornali/ Вестници

*Държавен вестник (ДВ) [Darzhaven vestnik (DV)]
Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*

Documenti pubblicati/ Публикувани документи

Годишна статистика на Източна Румелия (1883 г.) (Пловдив, 1885) [Godishna statistika na Iztochna Rumelia (1883 g.)]

Статистически годишник на българското царство. год. XV–XVI, 1923–1924 (София, 1925) [*Statisticheski godishnik na balgarskoto tsarstvi, god. XV–XVI, 1923–1924* (Sofia, 1925)]

Статистика на Княжество България. Т. II: Външна търговия на Княжеството през 1880–1881 години (София, 1883) [*Statistika na Knyazhestvo Balgaria. T. II: Vanshna targovia na Knyazhestvoto prez 1880–1881 godina* (Sofia, 1883)]

Статистика за търговията на Българското княжество с чуждите държави за 1884 година (София, 1887) [*Statistika za targoviyata na Balgarskoto knyazhestvo s chuzhdite darzhavi za 1884 godina* (Sofia, 1887)]

Статистика за търговията на Българското княжество с чуждите държави за 1885 година (София, 1887) [*Statistika za targoviyata na Balgarskoto knyazhestvo s chuzhdite darzhavi za 1885 godina* (Sofia, 1887)]

ANNUARIO STATISTICO ITALIANO

Bolletino della Camera di Commercio Italiana per la Bulgaria. Sofia, Anno I, № 1, 1923.

Periodici/ Периодика

КОСТОВ, А. „Чужденците в стопанския живот на Пловдив в края на XIX и началото на XX век“, *Годишник на Историческия музей Пловдив: Чуждите влияния в Пловдив от XVIII до средата на XX век* (2001): 35–41. [**KOSTOV, A.** “Chuzhdentsite v stopanskia zhivot na Plovdiv v kraia na XIX i nachaloto na XX vek”, *Godishnik na Istoricheskia muzey Plovdiv: Chuzhdite vliyania v Plovdiv ot XVIII do sredata na XX vek* (2001)]

ПОПОВ, К. Г. „Стопанска България през 1911 год.“ *Сборник на Българската академия на науките* 8 (1916) [**ПОПОВ, К. Г.** “Stopanska Balgaria prez 1911 god.” *Sbornik na Balgarskata Akademia na naukite* 8 (1916)].

САКЪЗОВ, ИВ. „Търговията на България с Анкона през 16 и 17 в. по нови извори“, *Известия на Българското историческо дружество* IX (1929): 1–44. [**SAKAZOV, IV.** “Targoviyata na Balgaria s Ankona prez 19 i 17 v. po novi izvori”, *Izvestia na Balgarskoto istorichesko druzhestvo* IX (1929): 1–44].

COLLOTTI, E. “Il ruolo della Bulgaria nel conflitto tra Italia e Germania per il nuovo ordine in Europa,” *Studia Balcanica* VII (1973): 177–205.

KOSTOV, A. “Banca Commerciale Italiana and Bulgaria (1919–1924),” *Etudes balkaniques* L.2 (2014): 7–27.

KOSTOV, A. “The Economic Relations between Bulgaria and Italy (1945–1953),” *Etudes balkaniques* 4 (2016): 603–628

KOSTOV, A. “The Trade Relations between Bulgaria and Greece in the 1886 – 1911 Period,” *Études balkaniques* LV.2 (2019): 226–248.

TAMBORRA, A. “The Rise of Italian Industry and the Balkans (1900–1914),” *Journal of European economic history* 3.1 (spring 1974): 87–120

Ricerca/ Изследвания

- ДИМИТРОВ, ИЛ.** *Българо-италианските политически отношения (1922–1942)* (София, 1976). [**DIMITROV, IL.** *Balgaro-italianski politicheski otnoshenia (1922–1942)* (Sofia, 1976)].
- КОСЕВ, К.** *За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в.* (София, 1968) [**KOSEV, K.** *Za kapitalisicheskoto razvitie na balgarskite zemi prez 60-ge i 70-te godini na XIX vek* (Sofia, 1968)].
- НЕДЕЛЧЕВ, К.** *Външната търговия на България 1920–1936* (София, 1937) [**NEDELICHEV, K.** *Vanshnata targovia na Balgaria 1920–1936* (Sofia, 1937)].
- ДЕЯНОВА, М.** *Strukturwandlungen in der landwirtschaftlichen Produktion und im Außenhandel Bulgariens* (1930)
- FEDERICO, G., S. NATOLI, G. ТАТТАРА, М. VASTA** *Il commercio estero italiano 1861–1939* (Laterza, Bari, 2011).
- GERL-FALKOVITZ, H.-B.** *Romano Guardini 1885–1968. Leben und Werk.* (Matthias-Grünwald-Verlag, Mainz, 1985)
- GUGLIELMETTI, В.** *La Bulgaria, il suo commercio e la sua industria* (Milano, 1923)
- HILLGER, H.** *Die erste nationale Ausstellung Bulgariens in Philippopol 1892* (Hamburg, 1892)

Giuliano Cora e le relazioni italo-bulgare nella prima metà degli anni Trenta

Джулиано Кора и италиано-българските отношения през първата половина на тридесетте години

Luciano Monzali
Лучано Монцали

1. Un diplomatico piemontese nei Balcani. Appunti biografici su Giuliano Cora

Giuliano Egidio Giuseppe Cora nacque a Costignole d'Asti il 24 luglio 1884 figlio di Egidio Cora e Giulia Varesi¹. Egli apparteneva ad una importante e facoltosa famiglia dell'imprenditoria industriale piemontese, i Cora, che erano fra i principali produttori di alcolici in Italia grazie al successo del famoso "Amaro Cora". Il padre di Giuliano, Egidio, pur rimanendo fra gli azionisti dell'azienda, decise di delegare ai fratelli la gestione dell'impresa familiare e di trasferirsi a Firenze, dove nel 1894 comprò una magnifica villa, la famosa Villa Oppenheimer.

Conclusi gli studi universitari a Firenze, Giuliano, spirito irrequieto, decise di partecipare al concorso per la carriera diplomatica nel 1906, nel quale risultò fra i vincitori. Il 1° aprile 1907 fu nominato addetto di Legazione e destinato poi alla sede di Washington².

---

¹ Sulla storia della famiglia Cora: **CORA, M. V.** *Ricordi d'Oriente e d'Occidente* (Roma, 2004).

² Giuliano Cora ha lasciato molti scritti memorialistici sulla sua carriera diplomatica. Fra i tanti ricordiamo: **CORA G.** "Ricordi del 1° Congresso coloniale in Asmara," *Rivista di studi politici internazionali* 23.4 (1956): 633-638; **CORA G.** "Giuseppe Colli di Felizzano," *Rivista di studi politici internazionali* 10.4 (1943): 423-428; **CORA G.** "Belgrado 1914," *Rivista di studi politici internazionali* 8.4 (1941): 513-530; **CORA G.** "L'Etiopia durante la prima guerra mondiale," *Rassegna Italiana* 25 (1942): 435-449; **CORA G.** "Il disarmo generale e la Conferenza di Washington (1921-1922),"

Giuliano Cora si fece ben presto un nome in seno alla Consulta come appassionato africanista e esperto del Corno d’Africa. Chiese di essere inviato presso la Legazione d’Italia ad Addis Abeba dove rimase dal 1910 al 1913 e dal 1914 al 1918. In quegli anni era rappresentante italiano in Abissinia/Etiopia una personalità atipica e per certi aspetti eccezionale come il nobile piemontese Giuseppe Colli di Felizzano, di cui Giuliano sposò la figlia adottiva Alessandra³. Dopo varie missioni in Giappone, Gran Bretagna, Stati Uniti e Germania, Giuliano Cora ritornò in Etiopia nel 1926, dove sarebbe rimasto fino alla fine del 1930. Fu quella la fase più importante della sua carriera diplomatica, durante la quale Cora fu l’autentico ispiratore della politica etiopica dell’Italia mussoliniana, in quella fase mirante a conquistare pacificamente l’egemonia nel Paese africano attraverso una strategia di penetrazione economica espressa dagli accordi italo-abissini del 2 agosto 1928⁴. L’applicazione fallimentare di tali intese e il conseguente deterioramento delle relazioni fra Roma e Addis Abeba resero Cora il facile capro espiatorio dell’insuccesso di questa strategia politica. Oggetto di dure critiche e attacchi da parte del Ministero delle Colonie e del Governatore dell’Eritrea Corrado Zoli per una sua presunta eccessiva arrendevolezza verso il reggente etiopico, Ras Tafari, divenuto poi Hailé Selassié, Cora fu richiamato da Addis Abeba alla fine del 1930 e inviato poi in Bulgaria.

Cora presentò le lettere credenziali a re Boris III di Sassonia Coburgo e Gotha il 20 marzo 1931⁵ e svolse l’incarico di ministro plenipotenziario

---

Rivista di studi politici internazionali 31.2 (1964): 221–228; **CORA G.** “Un diplomatico durante l’era fascista,” *Storia e Politica* 5.1 (1966): 88–98; **CORA G.** “Il trattato italo-etioptico del 1928,” *Rivista di studi politici internazionali* 15.2 (1948): 205–226. Per notizie sulla sua vita e carriera diplomatica: *La formazione della diplomazia nazionale (1861–1915)*. Repertorio bibliografico dei funzionari del Ministero degli Affari Esteri (Roma, 1987), 209–210; **CLEMENTE V., GIULIANO CORA,** *Dizionario Biografico degli Italiani*, Volume 28 (Roma, 1983); **CERULLI E.** “Giuliano Cora e l’Etiopia,” *Rivista di studi politici internazionali* 36.1 (1969): 18–24.

³ Sulle vicende delle famiglie Colli di Felizzano e Cora: **CORA, M. V.** *Ricordi d’Oriente e d’Occidente*, cit., 12–45.

⁴ Al riguardo: **VEDOVATO G.** *Gli accordi italo-etioptici dell’agosto 1925* (Firenze, 1956). Va ricordato che Vedovato era grande amico personale di Cora e questo volume fu scritto in collaborazione con il diplomatico piemontese elogiandone l’operato. Per una visione più critica dell’azione di Cora in Etiopia: **GUARIGLIA R.** *Ricordi 1922–1945* (Napoli, 1949).

⁵ *Archivio storico-diplomatico del Ministero degli Affari Esteri e della Cooperazione*

in Bulgaria fino alla fine del 1934⁶. Va detto che la missione di Cora nel paese balcanico non si rivelò particolarmente felice né di successo. Forse stanco e spossato dai difficili e impegnativi anni ad Addis Abeba, nel corso della sua permanenza in Bulgaria il diplomatico piemontese non diede pienamente mostra di quell'energia e inventiva, di quelle doti intellettuali e capacità politiche di cui era in possesso e che avevano caratterizzato la sua azione in Etiopia. La consultazione della sua corrispondenza diplomatica da Sofia non rivela un particolare impegno e attivismo di Cora. Interessanti e ricche di informazioni sono soprattutto le sue analisi della vita politica bulgara, grazie anche ai buoni rapporti personali che il diplomatico piemontese seppe intrecciare con molte personalità politiche bulgare e con re Boris. La corrispondenza dedicata ai problemi di politica estera invece non rivela una particolare comprensione e attenzione di Cora ai processi diplomatici in atto nella regione balcanica in quegli anni: a tale riguardo forse il diplomatico piemontese pagò anche un certo isolamento derivante dal risiedere in un paese periferico e scontò la prassi del Ministero degli Affari Esteri dell'epoca fascista di scarsamente informare e di non coinvolgere pienamente i propri rappresentanti all'estero nell'elaborazione delle direttive della politica estera italiana.

Va comunque segnalato che la permanenza di Cora in Bulgaria ebbe un forte impatto sulla sua vita personale e familiare⁷, come testimoniato anche dalle memorie della figlia Maria Vittoria⁸.

2. *Giuliano Cora e la vita politica bulgara*

Il diplomatico piemontese arrivò in Bulgaria in un momento difficile e complicato per il Paese balcanico, duramente colpito dalla generale crisi economica europea. La caduta dei prezzi dei cereali aveva impoverito le

---

Internazionale, Roma (d'ora in poi ASMAE), Fondo Direzione generale degli Affari politici 1931–1945 (d'ora innanzi AP 1931–1945), Bulgaria, busta (d'ora in poi b.) 1, Cora a Ministero degli Affari Esteri, 23 marzo 1931.

⁶ Una testimonianza sulla vita di Cora in Bulgaria nelle memorie della figlia Maria Vittoria: **CORA, M.V.** *Ricordi d'Oriente e d'Occidente*, cit., 48–65.

⁷ Fu durante la sua permanenza a Sofia che Cora conobbe Yanka/Janka Zocorsky, con la quale iniziò una lunga relazione e che sarebbe diventata la sua seconda moglie nel 1955.

⁸ **CORA, M.V.** *Ricordi d'Oriente e d'Occidente*, cit., 65.

campagne. Il calo dei consumi e delle importazioni aveva provocato una diminuzione delle entrate per lo Stato e l'aumento del deficit pubblico⁹. Ma se il disagio cresceva, la situazione politica sembrava tranquilla, con pochi scioperi e dimostrazioni, soprattutto se paragonata a quella degli anni Venti, che era stata caratterizzata da una feroce guerra civile fra i partiti borghesi, le forze armate, gli agrari e i comunisti.

All'inizio degli anni Trenta governava la Bulgaria una coalizione di partiti (democratici, narodniak, radicali, seguaci di Zankoff/Cankov), la cosiddetta Intesa Nazionale ("Naroden Sgovor"), che si era costituita nel 1921 e aveva assunto il governo del Paese all'indomani del colpo di Stato del 9 giugno 1923, organizzato da settori militari, esponenti politici borghesi e irredentisti macedoni contro l'esecutivo guidato dal leader carismatico del partito agrario, Aleksandăr Stambolinski/Stambolijski, al potere dalle elezioni dell'agosto 1919¹⁰.

Dopo l'esecutivo guidato dal professore universitario Cankov, al potere dal 1923 al 1925, responsabile della violentissima repressione contro agrari e comunisti che aveva insanguinato il Paese (le fonti diplomatiche italiane parlano di 13.000 vittime della violenza governativa), era divenuto primo ministro il capo dei democratici Andrej Liapceff/Liapčev, che era riuscito a normalizzare e acquietare la situazione interna. Vi era malcontento

---

⁹ Un'analisi della situazione economica e politica in Bulgaria alla fine del 1930 in ASMAE, AP 1931-1945, Bulgaria, b. 1, Piacentini a Ministero degli Affari Esteri, 10 gennaio 1931.

¹⁰ Sulle complesse vicende politiche bulgare negli anni Venti rimandiamo a: **BASCIANI A.** *L'illusione della modernità. Il Sud-Est dell'Europa tra le due guerre mondiali* (Soveria Mannelli, 2016); **BASCIANI A.** *Un conflitto balcanico. La contesa fra Bulgaria e Romania in Dobrugia del sud, 1918-1940* (Cosenza, 2001); **PAVLOWITCH S.K.** *A History of the Balkans 1804-1945* (London-New York, 1999); **CASTELLAN G., VRINAT-NIKOLOV M.** *Storia della Bulgaria. Nel Paese delle Rose* (Lecce, 2012); **PITASSIO A.** *Storia della Bulgaria contemporanea* (Passignano, 2012); **CRAMPTON, R.J.** *Bulgaria. Crocchie di culture* (Trieste, 2010); **CHARY F.B.** *The History of Bulgaria* (Santa Barbara-Denver-Oxford, 2001); **GUIDA F.** "Un'esperienza unica: Il regime agrario di Stambolijski in Bulgaria (1919-1923)." *Clio* XXXIX.1 (2003): 85-102; **TOLOMEO R.** "La Bulgaria nella politica vaticana del primo dopoguerra e la missione Roncalli (1925-1934)." *Etudes balkaniques* L.4 (2014): 38-64.

nella popolazione, ma l'opposizione, in particolare il partito dei contadini, molto radicato e forte nelle campagne, non era riuscita a offrire una proposta alternativa credibile. Nel corso degli anni Venti il ministro degli Esteri bulgaro Atanas Buroff/Burov aveva perseguito un'azione internazionale estremamente cauta e prudente, cercando di intrattenere buoni rapporti con tutte le grandi Potenze europee.

Liapčev aveva dato un forte sostegno ai gruppi politici macedoni attivi in Bulgaria, in particolare all'Organizzazione rivoluzionaria macedone interna (ORMI)¹¹. Ma il peso politico macedone era calato fortemente dopo la scissione dell'ORMI, provocata dall'omicidio di uno dei suoi capi o triumviri, il generale Aleksandăr Protogheroff/Protogerov, ordinato da un altro leader dell'organizzazione, Ivan Mihailoff/Mihailov, nel luglio 1928. L'omicidio e le spaccature interne avevano fatto perdere prestigio al movimento irredentista macedone. Gli irredentisti macedoni avevano cessato di svolgere un'azione irredentistica all'estero e si erano lanciati in una lunga e violenta lotta fratricida interna. Il gruppo guidato da Mihailov era più forte e numeroso, ma lo schieramento rivale godeva di maggiore consenso nell'opinione pubblica bulgara.

Il predecessore di Cora a Sofia, Renato Piacentini, aveva cercato di perseguire un'azione molto dinamica mirante a rafforzare l'influenza italiana in Bulgaria intrattenendo stretti rapporti con gli irredentisti macedoni e i nazionalisti filofascisti¹². Questa sua strategia lo aveva portato a intervenire e interferire nella vita interna bulgara, suscitando irritazione nei gruppi al governo e nello stesso sovrano Boris III, che nell'ottobre 1930 si era sposato con Giovanna di Savoia, figlia di Vittorio Emanuele III. A parere di Piacen-

---

¹¹ Sulle vicende dell'ORMI e sulla questione macedone nella politica europea negli anni Venti: **TROEBST S.** *Mussolini, Makedonien und die Mächte 1922–1930: die „Innere Makedonische Revolutionäre Organisation“ in der Südosteuropapolitik des faschistischen Italien* (Köln, 1987); **ROSSOS A.** *Macedonia and the Macedonians. A History* (Stanford, 2008); **MICHEVA T.** "On the History of Internal Macedonian Revolutionary Organization (1928–1934)," *Bulgarian Historical Review* 37.1-2 (2009): 80–97.

¹² Sull'azione di Piacentini a Sofia vi è documentazione in *I Documenti Diplomatici Italiani* (Roma, 1952 -) (d'ora innanzi *DDI*), serie VII, volume 5, dd. 2, 135, 258, 360, 361-365; *DDI*, VII, 6, dd. 22, 26, 179, 309, 334, 538, 552; *DDI*, VII, 7, dd. 50, 98, 122, 134, 148; *DDI*, VII, 8, dd. 17, 59, 70, 174, 217, 228, 297; *DDI*, VII, 9, dd. 21, 46, 314, 466.

tini, re Boris era molto stimato dalla popolazione, ma il diplomatico italiano lo accusava di rispettare troppo la costituzione e il parlamentarismo, e di avere alcuni difetti caratteriali (prudenza, scrupolo, riservatezza), che lo rendevano debole sul piano decisionale. Il re seguiva con molta attenzione le vicende politiche bulgare, ma non disponeva di consiglieri intelligenti e capaci. Secondo Piacentini, la politica estera bulgara era troppo cauta e prudente. Il ministro degli Esteri Burov era un «ginevrino» briandista, uomo intelligentissimo, ma pigro, inerte, portato ad assestarsi su posizioni comode e utili sul momento; era quindi un elemento statico e paralizzatore. La Bulgaria, secondo Piacentini, era guidata da partiti cristallizzati e statici e da uomini vecchi. Al momento era inutile attendersi una Bulgaria disposta ad assumere una marcata direzione filoitaliana. All'Italia conveniva continuare a tessere rapporti con i più svariati partiti bulgari (gruppi filofascisti, macedoni, agrari, partiti di governo, ecc.) e mantenere una presenza in tutti i settori della vita del Paese, assicurandosi così in futuro un ruolo di potenza dominante¹³. Piacentini riteneva utile soprattutto intrattenere contatti con i vari movimenti filofascisti, Rodna Zastita, Kubrat, Bulgarski Fascist, attivi in Bulgaria. Erano partiti e associazioni che, a suo avviso, stavano crescendo politicamente e erano sempre più forti, ma mancavano di soldi e avevano lotte interne per la leadership. Rodna zastita era il gruppo fascista più forte, un partito che aveva consensi sul piano popolare ma era contrastato dal governo e dai partiti democratici «che vedono in esso un avversario del parlamentarismo democratico, oggi tristemente imperante in Bulgaria»¹⁴. Piacentini aveva stima dei leader di Rodna Zastita, il generale Skoinoff/Skoinov e l'avvocato Ivan Bigieff/Bigiev, e riteneva utile che essi intrattenessero rapporti diretti con l'Italia. A suo avviso, all'Italia non conveniva per il momento sostenere apertamente Rodna Zastita, rischiando di suscitare l'ostilità della classe dirigente bulgara al potere. Bisognava continuare a intrecciare rapporti con la classe dominante e anche con gli agrari, che avevano molto consenso nel Paese:

«Poiché però la Rodna Zastita rappresenta qui una innegabile forza nascente, e per di più affine al nostro spirito e al nostro programma, è logico che – pur senza farsene i palesi patrocinatori – noi dobbiamo

---

¹³ Ibidem.

¹⁴ *ASMAE*, AP 1931–1945, Bulgaria, b. 1, Piacentini a Ministero degli Affari Esteri, 31 dicembre 1930.

incoraggiarla nel suo sviluppo, seguendolo attentamente, guidandolo, se ne sarà il caso, discretamente, onde facilitare l'ingresso dell'Associazione nel giuoco degli elementi fattivi ed efficaci della vita pubblica bulgara, da adoperarsi – allora – con più aperta decisione, a nostro vantaggio»¹⁵.

Nei primi giorni della sua permanenza a Sofia Cora ebbe un incontro con re Boris III. Parlando con il sovrano, Cora si rese conto che Boris era un attento osservatore della situazione interna bulgara. Il Re aveva compiuto una serie di viaggi in giro per il Paese e era consapevole della ripresa e del rafforzamento degli agrari e dei comunisti finanziati da Belgrado e Mosca. Il suo auspicio era che in seno agli agrari prevalesse l'ala più moderata guidata da uomini sensati e patrioti, che lui desiderava coinvolgere al potere «poiché indubbiamente gli agrari sono la maggioranza del paese ed il lasciarli abbandonati agli intrighi dei nemici della Bulgaria sarebbe troppo pericoloso»¹⁶. Boris voleva combattere contro gli estremismi di destra e sinistra e non desiderava il ritorno ad un regime dittatoriale. Il suo auspicio era che si facessero elezioni il più possibile libere e che si formasse un governo di coalizione. Grande preoccupazione del Re era l'esercito, che doveva essere risanato dopo vari incidenti spionistici, e divenire apolitico e il baluardo del regime monarchico. Boris dichiarò a Cora di avere timore della dittatura militare jugoslava e della possibilità di un attacco contro la Bulgaria al fine di distogliere l'attenzione dalle difficoltà interne del governo di Belgrado. La propaganda pro-unione bulgaro-jugoslava, ispirata dall'addetto militare serbo a Sofia, era molto intensa: la paura del Re era che le intemperanze macedoni offrissero scusa per un'azione militare jugoslava¹⁷.

Le elezioni parlamentari del giugno 1931 segnarono un'inaspettata svolta politica nel Paese con la vittoria dei partiti d'opposizione coalizzati nel Blocco popolare, del quale faceva parte pure l'unione agraria, alleata con i democratici del vecchio leader Aleksandăr Malinoff/Malinov, i radicali e i nazional-liberali dissidenti¹⁸. Secondo Cora, vi era stata sorpresa per il risultato delle elezioni poiché, tenuto conto degli spregiudicati e auto-

---

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ *ASMAE*, AP 1931–1945, Bulgaria, b. 1, Cora a Ministero degli Affari Esteri, 8 aprile 1931.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Il Blocco popolare ottenne 133 mandati parlamentari, lo Sgovor 77, il partito operaio 31, i macedoni 8, i socialisti 5.

ritari metodi di governo dello Sgovor, non si pensava che il malcontento esistente potesse manifestarsi così apertamente sul piano elettorale¹⁹. Invece, nonostante innegabili pressioni e violenze in alcune parti della Bulgaria interna, si era votato in un clima di calma e relativa libertà, forse anche per un intervento del sovrano a cui erano state indirizzate molte proteste per le manipolazioni e i soprusi governativi. Alcuni rimproveravano al capo del governo Liapčev debolezza e fatalismo, forse da attribuirsi alla sua stanchezza di uomo vecchio e malato e ad un'eccessiva sicurezza di vittoria che circolava nei circoli governativi. Nel Paese vi era un forte malcontento dovuto alla pesante recessione economica e alla stanchezza verso un regime che governava da otto anni con duri metodi polizieschi che non potevano ancora essere sopportati a lungo dalla popolazione. Re Boris era consapevole di tutto ciò e aveva cercato di riorganizzare il governo ampliandolo e aprendolo alle componenti moderate degli agrari, ma il tentativo era fallito a causa dell'ostilità e delle resistenze dei leader dello Sgovor.

Dopo le elezioni e una settimana di trattative si era costituito un governo guidato da Aleksandăr Malinoff/Malinov, uomo anziano e malato, già ex presidente del Consiglio fra il 1908 e il 1911. In realtà l'uomo forte del nuovo governo era Nikola Mushanoff/Mušanov, anima della coalizione e ministro degli Interni; se Malinov si fosse ritirato, lui sarebbe subentrato come presidente del Consiglio.

Malinov era un politico borghese, che il governo di Stambolijski aveva fatto incarcerare. Ma in un colloquio prima delle elezioni, il nuovo presidente del Consiglio aveva spiegato a Cora che bisognava tenere conto delle masse contadine che si riconoscevano nel partito agrario. Dopo le violenze degli anni Venti era giunta l'ora della tregua. Non si poteva trascurare la forza del fenomeno agrario né sopprimerlo: piuttosto era meglio tentare di portare le masse agrarie al potere unitamente a politici borghesi esperti come lui anziché abbandonarle ai bolscevichi. Gli attuali dirigenti agrari erano cambiati dall'epoca Stambolijski, erano realisti e moderati. Secondo il rappresentante italiano, gli eventi sembravano aver dato ragione a Malinov. Gli agrari si erano dimostrati moderati e concilianti, in primis Dimoff/Dimov, il segretario generale dell'Unione agraria, e Ghiceff/Ghicev, il nuovo ministro dell'Agricoltura. Anche secondo Cora la Bulgaria era dominata

---

¹⁹ *ASMAE*, AP 1931-1945, Bulgaria, b. 1, Cora a Ministero degli Affari Esteri, 30 giugno 1931.

politicamente dagli agrari ed era meglio che questi andassero al potere in un quadro moderato e legalitario piuttosto che con i metodi autoritari di Stambolijski: i capi agrari avevano capito che l'esercito non avrebbe tollerato i metodi e «le pazzie» del «dittatore verde» Stambolijski. I partiti borghesi sconfitti erano preoccupati, temevano l'avvento di un nuovo regime tipo quello di Stambolijski e invocavano la dittatura. Forte era stato l'insuccesso del partito narodniak di Burov, con quest'ultimo accusato di arroganza e rigidità e criticato per aver favorito una politica protezionista che aveva privilegiato una piccola cricca borghese plutocratica a scapito delle masse contadine e popolari.

L'altro fatto saliente del voto era stato il successo dei comunisti organizzati legalmente nel partito operaio. Il partito operaio aveva avuto 165.000 voti e aveva raccolto il consenso non solo del ceto operaio, in Bulgaria molto ristretto, ma anche di molti altri scontenti. Il partito d'ispirazione fascista, Rodna Zastita, aveva subito una grave sconfitta prendendo poco più di 6000 voti, mentre i cosiddetti fascisti bulgari avevano ottenuto solo 126 suffragi: ciò confermava le analisi della Legazione e la pessima impressione che Cora aveva avuto del generale Skoinov e del segretario generale della Rodna Zastita, Ivan Bigiev²⁰.

Circa un mese dopo, il 20 luglio 1931, Cora scrisse a Roma che le elezioni in Bulgaria erano state qualcosa di atipico e positivo per i Balcani²¹. Erano state una libera e pacifica manifestazione di volontà popolare, che aveva soddisfatto la popolazione bulgara, che si era rimessa tranquilla al lavoro. Era stato un successo per il sistema politico bulgaro: non vi era stata nessuna vendetta violenta dei vincitori contro gli ex governanti sconfitti, né si era assistito a tentativi di bolscevizzazione. Le elezioni avevano poi dimostrato che re Boris conosceva bene il suo Paese e gli orientamenti della popolazione: le elezioni libere erano state possibili grazie alla sua volontà. La situazione in Bulgaria, comunque, rimaneva difficile, e gravi erano soprattutto i problemi economici e le condizioni di vita della popolazione.

Particolarità della Bulgaria rimase la presenza di un forte partito comunista²². Nonostante le dure persecuzioni subite e la messa fuorilegge, i

---

²⁰ Ibidem.

²¹ *ASMAE*, AP 1931-1945, Bulgaria, b. 1, Cora a Ministero degli Affari Esteri, 20 luglio 1931

²² Sul comunismo bulgaro: **ROTHSCHILD J.** *The Communist Party of*

comunisti bulgari, radicati non solo nel piccolo ceto operaio, ma anche fra gli impiegati e i contadini, rimasero una realtà politica forte con cui fare i conti. Manifestazione della loro forza furono i successi elettorali del partito operaio, da loro guidato e ispirato, che dopo il buon risultato delle elezioni parlamentari del 1931 ottenne eclatanti successi alle elezioni amministrative del 1931 e 1932, conquistando la maggioranza nel consiglio comunale a Sofia e in altri importanti centri urbani²³. Gli eletti del partito operaio in Parlamento e nei Consigli comunali venivano quasi sempre messi fuorilegge e invalidati in quanto accusati di bolscevismo, ma l'influenza comunista nel Paese rimase forte.

Negli anni successivi alle elezioni del 1931 la coalizione dello Sgovor entrò progressivamente in crisi e si spaccò. L'ex presidente del Consiglio Cankov, già uno dei leader del gruppo democratico, si staccò dallo Sgovor dominato da Liapčev e Burov²⁴ e costituì un nuovo partito da lui guidato, il movimento nazionale-sociale. Cora seguì con attenzione lo sviluppo del movimento di Cankov, che si dotò di una struttura di partito presente in tutto il Paese e cominciò ad ottenere buoni risultati alle elezioni amministrative conquistando la maggioranza a Filippopoli e raccogliendo molti voti a Jambol e Burgas, roccaforti operaie e comuniste. Il movimento aveva avuto molte adesioni: da un gruppo di aderenti del Circolo Zveno capitanati dal suo presidente Dimo Kassasoff/Kazasov, già ministro del governo Cankov, agli ex ministri agrari Tomoff e Nanoloff e a vari ex seguaci della Nacionalna Zadruga. Il programma del partito si ispirava apertamente alle dottrine fasciste e corporative e mirava a creare un nuovo ordine sociale e politico e a purificare lo Stato dalla «cancrena demo-parlamentare». Cankov era un politico onesto, aveva molta energia e tenacia, voleva rafforzare lo Stato rendendolo anche più efficiente e disciplinato. Il suo passato bilan-

---

Bulgaria: Origins and Development, 1883–1936 (New York, 1972); **OREN N.** *Revolution Administered: Agrarianism and Communism in Bulgaria* (Baltimore, 1973); **BELL J. D.** *The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhirov* (Stanford, 1985); **STANKOVA M.** *Georgi Dimitrov. A Biography* (London, 2010).

²³ *ASMAE*, AP 1931–1945, Bulgaria, b. 4, Cora a Ministero degli Affari Esteri, 15 febbraio, 26 febbraio e 13 ottobre 1932.

²⁴ Sulla crisi dello Sgovor: *ASMAE*, AP 1931–1945, Bulgaria, b. 4, Cora a Ministero degli Affari Esteri, 29 aprile e 20 maggio 1932.

cio come premier non era stato brillante, egli era stato ispiratore e responsabile del terrore repressivo che aveva sconvolto la Bulgaria dopo il 1923: ma secondo Cora il politico bulgaro era forse maturato e aveva più esperienza. A parere del diplomatico italiano, in politica estera Cankov non aveva un'intelligenza e una visione di larghe vedute: se condivideva molte idee del circolo Zveno in politica interna, sul piano internazionale dissentiva dalla volontà degli zvenisti di avvicinarsi alla Jugoslavia. Cankov seguiva con grande attenzione l'attività politica e giuridica dell'Italia fascista, ma aveva studiato in Germania ed era un grande ammiratore dei tedeschi²⁵.

Il partito di Cankov, a parere di Cora, era ormai una forza importante in Bulgaria e raccoglieva le tendenze più nazionaliste e sane del Paese. I partiti al potere erano preoccupati per lo sviluppo del partito nazionale sociale nelle campagne e tentavano di contrastarlo riorganizzandosi e pensando di procedere ad una riforma del sistema elettorale per fermare la crescita del movimento cankovista. Secondo il ministro italiano a Sofia, i vari gruppi fascisti o filofascisti sarebbero stati saggi ad aderire al partito di Cankov che ormai era una grande forza politica. In ogni caso, l'unione agraria, nonostante alcune scissioni motivate spesso da ragioni personalistiche e un certo malcontento nei suoi seguaci a causa di un bilancio di governo non entusiasmante, rimaneva la formazione politica più forte in Bulgaria. Per questa ragione Cora aveva ritenuto utile avere buoni rapporti con i leader del partito agrario²⁶.

3. Cordialità, simpatia e poco altro.

Le relazioni italo-bulgare all'inizio degli anni Trenta

La prima metà degli anni Trenta, il periodo della permanenza di Cora a Sofia, fu contraddistinta dalla continuazione dell'amicizia fra Italia e Bulgaria, un'amicizia che aveva avuto una sua eclatante manifestazione con il matrimonio di Giovanna con Boris. Fin dalla seconda metà degli anni Venti l'Italia fascista, oltre a creare buone relazioni economiche e commerciali con la Bulgaria e a perseguire un'azione di penetrazione culturale nel Paese balcanico, aveva conquistato una certa influenza politica a Sofia manifestando la sua simpatia verso le rivendicazioni politiche e territoriali della

²⁵ *ASMAE*, AP 1931-1945, Bulgaria, b. 10, Cora a Ministero degli Affari Esteri, 14 marzo 1934.

²⁶ *Ibidem*.

Bulgaria e giocando con forza la carta del sostegno all'irredentismo bulgaro-macedone contro il Regno jugoslavo²⁷. Questo sostegno aveva portato ad un crescente coinvolgimento diretto italiano nelle lotte interne bulgare, in particolare da parte del predecessore di Cora, Piacentini, che, come abbiamo visto, aveva intrattenuto rapporti diretti con i leader dell'Organizzazione rivoluzionaria macedone interna (ORMI)²⁸, in particolare con la componente dominante e maggioritaria guidata da Ivan Mihailov. Il sostegno italiano a favore dell'ORMI aveva provocato polemiche e incidenti sul piano internazionale e irritato vari esponenti politici bulgari, ostili all'eccessiva influenza e potere che gli irredentisti macedoni avevano conquistato in Bulgaria, divenendo una sorta di Stato nello Stato. Ciò era stato possibile grazie alle simpatie che l'ORMI godeva in seno allo Sgovor e al fatto che il presidente del Consiglio Liapčev fosse di origine macedone. Una delle probabili ragioni dell'invio di Cora, diplomatico esperto e non fascista, in Bulgaria fu proprio la volontà dei vertici di Palazzo Chigi di frenare il coinvolgimento diretto della diplomazia italiana nella vita politica interna bulgara e controllare meglio i rapporti con gli irredentisti macedoni.

Non a caso, non appena giunto in Bulgaria Cora ridimensionò l'interventismo italiano nelle vicende interne bulgare tagliando i finanziamenti segreti che erano stati destinati alle associazioni filofasciste e ai gruppi ma-

---

²⁷ Sulla politica estera italiana verso la Bulgaria e i Balcani fra gli anni Venti e Trenta: **GUARIGLIA R.** *Ricordi 1922–1945*, cit.; **MONZALI L.** *Il sogno dell'egemonia. L'Italia, la questione jugoslava e l'Europa centrale (1918–1941)* (Firenze, 2010); **LEFEBVRE D'OVIDIO F.** *L'Intesa italo-francese del 1935 nella politica estera di Mussolini* (Roma, 1984); **CASSELS A.** *Mussolini's Early Diplomacy* (Princeton, 1970); **CAROCCI G.** *La politica estera dell'Italia fascista (1925–1928)* (Roma–Bari, 1969); **DI NOLFO E.** *Mussolini e la politica estera italiana 1919–1933* (Padova, 1960); **PASTORELLI P.** *Italia e Albania 1924–1927. Origini diplomatiche del trattato di Tirana del 22 novembre 1927* (Firenze, 1967); **BURGWYN H.J.** *Il revisionismo fascista. La sfida di Mussolini alle grandi potenze nei Balcani e sul Danubio 1925–1933* (Milano, 1979); **BURGWYN H.J.** *Italian Foreign Policy in the Interwar Period 1918–1940* (London–Westport, 1997); **BUCARELLI M.** *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)* (Bari, 2006).

²⁸ Al riguardo; *DDI*, VII, 6, Piacentini a Mussolini, 19 marzo 1928, d. 168; ivi, Piacentini a Mussolini, 11 aprile 1928, d. 244; *DDI*, VII, 9, Piacentini a Grandi, 19 marzo 1930, d. 46

cedoni in esilio in Bulgaria, in particolare all'ala radicale dell'ORMI guidata da Mihailov. L'approccio di Cora fu quello di coltivare rapporti con tutti i partiti bulgari eccetto i comunisti: da qui il suo sforzo di avere contatti anche con il partito agrario, diventato nel 1931 forza di governo. Non vi è dubbio che questa linea di non interventismo diretto nella vita politica bulgara fosse richiesta e gradita a re Boris, e durante la sua permanenza in Bulgaria Cora cercò costantemente di orientare la sua azione su linee che fossero gradite e benvole da un sovrano divenuto genero del Re d'Italia.

Il 29 aprile 1931 Cora comunicò a Palazzo Chigi di non avere rapporti diretti con i leader di Rodna Zastita – i cui capi, Skoinov e Bigiev, si erano recati a Roma per avere contatti con esponenti del PNF e chiedere soldi –, ma di seguirne l'attività. Il governo bulgaro era ostile a Rodna Zastita e aveva ispirato una recente scissione nel partito per indebolirlo. A parere di Cora, il gruppo filofascista era un partito privo di compattezza e disciplina, un po' rissoso, dominato da personalismi. Re Boris gli aveva parlato di Skoinov in termini non molto favorevoli, dicendo che era una personalità su cui non si poteva fare affidamento²⁹.

Va detto che la crisi finanziaria del 1929 e il ritorno di una forte presenza economica della Germania in Bulgaria ridimensionarono progressivamente il ruolo dell'Italia come partner commerciale nel corso degli anni Trenta. Nonostante l'esistenza di rapporti amichevoli e la più volte proclamata simpatia italiana per le richieste bulgare di migliore tutela delle proprie minoranze negli Stati vicini e di modifiche dei confini, i rapporti fra Roma e Sofia rimasero abbastanza sterili sul piano delle iniziative concrete. Circondata da Stati (Grecia, Turchia, Albania, Jugoslavia e Romania) con cui aveva cattivi rapporti politici e ancora traumatizzata dalle dure sconfitte militari e amputazioni territoriali subite nella seconda guerra balcanica e nel primo conflitto mondiale, la Bulgaria assunse una posizione di sostanziale passività politica in campo internazionale fra la fine degli anni Venti e la prima metà degli anni Trenta.

Appena giunto a Sofia nel marzo 1931, Cora ebbe un colloquio chiarificatore a tale riguardo con il ministro degli Esteri Burov. Il ministro disse a Cora che la Bulgaria aveva le migliori disposizioni verso l'Italia, ma la politica estera bulgara era dominata «dalle circostanze e dalla sua situazione di fatto, dopo le disastrose esperienze del passato. Essa è accerchiata; Sofia è

²⁹ *ASMAE*, AP 1931–1945, Bulgaria, b. 1, Cora a Ministero degli Affari Esteri, 29 aprile 1931.

per così dire a portata dei cannoni jugoslavi – la Romania ha già dimostrato come possa agire nei suoi riguardi. Anche se in gravi circostanze, i potenti amici della Bulgaria volessero e potessero aiutarla, tali aiuti giungerebbero sicuramente troppo tardi. Occorre perciò che la Bulgaria ispiri fiducia all'estero con la sua attitudine politica, in modo da potere, in caso di un attacco, dimostrare al mondo la giustizia della sua causa»³⁰.

La Bulgaria, quindi, doveva essere libera, indipendente e forte e non poteva legarsi a gruppi o alleanze determinati. Buroff era d'accordo con Cora sull'esigenza di rafforzare i rapporti commerciali, economici e culturali con l'Italia: da qui l'importanza di concludere un buon trattato di commercio. Il matrimonio di Giovanna con Boris aveva suscitato l'entusiasmo dei bulgari.

Di fronte alle richieste italiane di concludere accordi politici sul piano bilaterale, abbastanza esplicite a partire dal 1933, il governo di Sofia, timoroso di reazioni ostili da parte jugoslava, rispose sempre con un attendismo che fece naufragare le proposte di Roma.

Di fatto le relazioni italo-bulgare, pur contraddistinte da cordialità e simpatia reciproche, rimasero piuttosto sterili³¹. I governi bulgari, al di là del loro orientamento ideologico, perseguirono una politica estera di attesa e riserbo, evitando adesioni esplicite a blocchi o alleanze. Come notò la Legazione italiana a Sofia in un memoriale del 1934, la politica estera mussoliniana era seguita con attenzione in Bulgaria e vi era apprezzamento per il sostegno italiano alle tesi bulgare nelle Commissioni finanziarie della Società delle Nazioni e alla Conferenza per il disarmo a Ginevra³². I viaggi di ministri e politici italiani, come quella del ministro dell'Agricoltura Acerbo nel 1932³³, in Bulgaria così come la visita di una squadra di sottomarini italiani a Varna nel 1933 erano state occasione di dichiarazioni di cordialità e amicizia. Ma la Bulgaria non aveva intenzione di fare esplicite manifesta-

---

³⁰ *ASMAE*, AP 1931–1945, Bulgaria, b. 1, Cora a Ministero degli Affari Esteri, 23 marzo 1931.

³¹ Sui rapporti italo-bulgari qualche documento nella raccolta dei *DDI*. Ad esempio: *DDI*, VII, 14, dd. 17, 56, 197, 306, 562; *DDI*, VII, 15, dd. 159, 310.

³² *ASMAE*, AP 1931–1945, Bulgaria, b. 9, Legazione italiana a Sofia, Memoriale, senza data (ma 1934).

³³ *ASMAE*, AP 1931–1945, Bulgaria, b. 4, Cora a Ministero degli Affari Esteri, 3 giugno 1932.

zioni pubbliche di simpatia o adesione verso l'Italia fascista per timore che potessero compromettere i rapporti con Francia e Gran Bretagna.

Dopo l'esplosione della crisi economica internazionale gli scambi commerciali fra i due Paesi conobbero un deciso arretramento nel corso della prima metà degli anni Trenta. La politica protezionista del regime fascista colpì duramente le esportazioni bulgare verso l'Italia. Da parte bulgara vi furono ripetute richieste di aprire negoziati per la conclusione di un nuovo trattato di commercio che rilanciasse le relazioni economiche bilaterali³⁴, ma l'atteggiamento italiano fu attendista e di non ricezione. Il disinteresse e la passività dell'Italia verso i rapporti economici con la Bulgaria, nonostante la rilevante presenza italiana nel mondo bancario bulgaro grazie all'attività della Banca Commerciale Italiana Bulgara³⁵, facevano da contraltare con il forte attivismo della Germania che, a partire dalla prima metà degli anni Trenta, ritornò ad essere il principale partner commerciale di Sofia.

Maggior attenzione da parte italiana vi fu sul piano culturale, in particolare con lo sforzo di tenere viva la struttura di scuole italiane presente in Bulgaria, che consisteva nell'esistenza di un istituto medio e di un ginnasio liceo italiani a Sofia e di scuole elementari nella capitale bulgara e nelle principali città (Plovdiv, Burgas, Varna, Sciumen e Russe). Il governo di Roma poi favorì la concessione di borse di studio a bulgari desiderosi di studiare in Italia e fondò l'Istituto di Cultura Italiano a Sofia nel 1935³⁶. Protagonista delle relazioni culturali italo-bulgare nel corso degli anni Trenta fu lo slavista Enrico Damiani, incaricato di lingua e letteratura italiana all'Università

---

³⁴ Ad esempio: *ASMAE*, AP 1931–1945, Bulgaria, b. 4, Suvich, Appunto su colloquio con il ministro di Bulgaria, 16 settembre 1932.

³⁵ Al riguardo: **IACOPINI A.** “L’espansione della Banca Commerciale Italiana in Europa orientale durante il fascismo,” *Diacronie. Studi di storia contemporanea* 3 (2013): 15, in http://www.studistorici.com/2013/10/29/iacopini_numero_15/ (20.12.2019)

³⁶ Sulla diplomazia culturale italiana verso la Bulgaria negli anni fra le due guerre: **SANTORO S.** *L'Italia e l'Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918–1943* (Milano, 2005); **D'ALESSANDRI, A.** “Impegno scientifico e propaganda politica. La rivista “Bulgaria” (1939–1943),” *Etudes balkaniques* L.2 (2014): 129–140; **BASCIANI A.** “La politica culturale italiana nei Balcani da Mussolini a Hitler 1922–1933,” *România Orientale* 17 (2004): 101–122; **MEDICI L.** *Dalla propaganda alla cooperazione. Le origini della diplomazia culturale italiana nel secondo dopoguerra* (Padova, 2009).

di Sofia e di lingua e letteratura bulgara a Roma, fondatore dell'Associazione italo-bulgara a Roma nel 1931 e della «Rivista italo-bulgara di letteratura, storia e arte» stampata a Sofia³⁷.

Desideroso di limitare e contrastare l'influenza di Belgrado e della Piccola Intesa nei Balcani e di indebolire la posizione strategica della Jugoslavia, fra il 1933 e il 1934 il governo di Mussolini cercò d'inserire la Bulgaria in una struttura di alleanza ispirata dall'Italia (la cosiddetta alleanza greco-turco-bulgara, che doveva essere lo sviluppo dell'accordo politico italo-turco del 1928), ma senza successo. In un colloquio con il ministro degli Esteri tedesco Neurath nel marzo 1934, re Boris si lamentò fortemente dei tentativi italiani di coinvolgere e strumentalizzare la Bulgaria in senso anti-jugoslavo: egli si era sempre opposto alle pressioni italiane perché la Bulgaria doveva seguire una politica estera fondata sulla difesa dei propri interessi nazionali. Secondo il sovrano bulgaro, era interesse di Sofia cercare non lo scontro ma la riconciliazione con la Jugoslavia, poiché questo era l'unico modo per tutelare e proteggere i bulgari di Macedonia³⁸.

Il sogno di Mussolini di garantire all'Italia un ruolo predominante nei Balcani svanì nel 1933 e nel 1934 a causa della crisi dei rapporti italo-turchi. La conclusione del Patto a Quattro³⁹ ispirata da Mussolini senza prevedere il coinvolgimento turco fu considerata da Ankara un'iniziativa poco amichevole, così come gli armamenti e le opere di fortificazione militare italiane sulle coste e nei porti del Dodecaneso, ritenute segnale di potenziali velleità aggressive di Roma verso la vicina Anatolia. Dal 1933 in avanti la Turchia iniziò a perseguire una politica estera chiaramente mirante a con-

³⁷ **DANOVA P.** "Enrico Damiani e l'insegnamento della storia della letteratura italiana all'Università di Sofia," *Etudes Balkaniques* L.2 (2014): 112–128.

³⁸ *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945* (Göttingen, 1950–1995) (d'ora innanzi ADAP), serie C, volume 2, tomo 2, Aufzeichnung des Reichsministers des Auswärtigen Freiherrn von Neurath, 1° marzo 1934, d. 291.

³⁹ Molto materiale documentario sul Patto a Quattro in *DDI*, VII, 13 e 14. Si vedano anche: *Documents Diplomatiques Français 1932–1939*, (Parigi, 1963-), Serie I, volumi 2, 3, 4; *ADAP*, C, I, tomi 1 e 2. Rimangono importanti su questo tema: **DE FELICE R.** *Mussolini il duce. Gli anni del consenso 1929–1936* (Torino, 1974); **DUROSELLE J.B.** *Politique étrangère de la France. La décadence 1932–1939* (Paris, 1979); **SALATA F.** *Il Patto Mussolini. Storia di un piano politico e di un negoziato diplomatico* (Milano, 1933).

trastare l'influenza italiana nel Mediterraneo orientale e nei Balcani. Tale azione turca culminò nella conclusione del Patto dell'Intesa balcanica del 9 febbraio 1934 fra Turchia, Grecia, Romania e Jugoslavia, accordo che sanciva il riconoscimento dello status quo politico e territoriale dei Balcani da parte degli Stati firmatari e che puntava a stabilizzare l'assetto balcanico e a ridurre l'influenza italiana. La Bulgaria resistette ai tentativi turchi di spingerla a aderire all'Intesa balcanica ritenendo tale accordo avente l'obiettivo di scongiurare ogni futuro revisionismo bulgaro. La diplomazia bulgara propose piuttosto agli Stati vicini la conclusione di accordi bilaterali di non aggressione, senza raccogliere riscontri positivi. Come rilevò un diplomatico romeno parlando con Cora, la Bulgaria non poteva sperare di dividere o mettere uno contro l'altro gli Stati firmatari dell'Intesa balcanica: l'unica possibilità era l'adesione di Sofia al trattato del febbraio 1934 accettandolo così com'era.

4. Il colpo di Stato del 19 maggio e il governo dello Zveno visti dalla diplomazia italiana

L'Intesa balcanica del febbraio 1934 non solo indebolì la posizione internazionale e regionale della Bulgaria, ma contribuì a destabilizzare fortemente la situazione interna bulgara, caratterizzata da un'apparente stabilità, ma in realtà corrosa dal persistere di gravi problemi economici e sociali e da tensioni politiche. L'esecutivo di coalizione del Blocco popolare mostrava segni di crescente disunione, con lotte intestine e personalistiche fra agrari, democratici e liberali, che si traducevano in una sostanziale paralisi nell'azione di governo.

Le dimissioni del ministro della Guerra Kissiov, in protesta contro la sostituzione e il prepensionamento di vari ufficiali delle forze armate, e la sua sostituzione con il giovane generale Vatev⁴⁰, costituirono il momento scatenante della crisi dell'esecutivo Malinov. Secondo il resoconto dell'addetto militare italiano a Sofia, De Bottini, la crisi interna del governo del Blocco popolare e le dimissioni di molti generali dopo le dichiarazioni del ministro Vatev di volere ringiovanire l'esercito furono l'occasione per il colpo di Stato organizzato da un gruppo di giovani ufficiali e politici mem-

---

⁴⁰ *ASMAE*, AP 1931-1945, Bulgaria, b. 10, Cora a Ministero degli Affari Esteri, 12 maggio 1934.

bri della Lega militare e del circolo Zveno guidato dal tenente colonnello Kimon Georgiev nella notte dal 18 al 19 maggio 1934⁴¹. Altri leader del gruppo di giovani ufficiali golpisti di stanza a Sofia furono il generale di cavalleria Zlateff/Zlatev, il tenente colonnello di cavalleria Stoiceff/Stoicev e il tenente colonnello della riserva Velceff/Velcev. In questi termini De Bottini descrisse il golpe del 19 maggio:

«Messosi alla testa dei reggimenti della capitale (dopo di averne arrestati i comandanti sorpresi in pieno sonno nelle rispettive abitazioni) il gruppo dei giovani ufficiali si è impadronito di tutti gli edifici e servizi pubblici ed ha presentato al Sovrano un governo costituito quasi interamente da ufficiali della riserva. Tutto ciò si è svolto nel giro di qualche ora, dalle 2 alle 8 del mattino del giorno 19 corrente, e senza che venisse comunque fatto uso delle armi. La capitale si è svegliata il mattino del 19 maggio trovando le strade presidiate dalle truppe ed in stato di assedio. Alle 12 tutto era terminato; il Sovrano aveva dovuto accettare il fatto compiuto e firmare i decreti di nomina dei nuovi ministri [...]»⁴².

Molti organizzatori del colpo di stato erano militari, appartenenti al circolo «serbofilo» Zveno ed ex seguaci di Cankov. I membri del nuovo governo erano in gran parte filojugoslavi e ostili all'irredentismo macedone e all'ORMI, nel senso che desideravano un accordo con Belgrado previo tangibili compensi. Alcuni, ad esempio Todorov, erano massoni e ostili a re Boris, che non era stato informato in anticipo del colpo di Stato⁴³.

Cora rilevò che i componenti del nuovo governo bulgaro erano onesti e patrioti, ma in gran parte giovani e inesperti. Il Re era stato colto alla sprovvista dal colpo di Stato militare, fatto da molti che avevano partecipato a quello del 1923; con la differenza, però, che il golpe del 1923 era atteso, mentre questo era giunto completamente di sorpresa ed era stato organizzato segretamente dai militari. Il nuovo ministro della Guerra Slateff /Slatev offriva ampie garanzie di fedeltà al Re⁴⁴. Malgrado la presenza di molti ex suoi seguaci nel nuovo governo golpista, Cankov si era dimostrato contra-

⁴¹ *ASMAE*, AP 1931-1945, Bulgaria, b. 10, De Bottini a Ministero della Guerra e a Ministero degli Affari Esteri, 21 maggio 1934.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *ASMAE*, AP 1931-1945, Bulgaria, b. 10, Cora a Ministero degli Affari Esteri, 25 maggio 1934.

rio al colpo di Stato, che di fatto lo privava della possibilità di ritornare personalmente al potere.

Per Cora il golpe rischiava di trascinare la Bulgaria in una pericolosa avventura. Le intenzioni del governo erano ottime, bisognava però vedere se avrebbe avuto i mezzi e le capacità per attuarle. In ogni caso il colpo di Stato era stato fatto all'insaputa del Re e aveva indebolito il suo prestigio. Boris, riferì Cora, era sempre stato diffidente verso il circolo Zveno, «dove si annidavano aspiranti e specialisti di colpi di stato». A parere del diplomatico italiano, il circolo Zveno era «un gruppo di mediocrità» che avevano assimilato «atteggiamenti e dottrine altrui» e a cui era stato affidato il potere «da un gruppo di giovani militari i quali di politica poco s'intendono e molti dei quali, anzi, ritenevano di agire per il Re per l'on. Zankoff». L'impressione sfavorevole di Cora verso il colpo di Stato era dovuta non solo al modo e al momento in cui si era sviluppato il golpe militare, ma anche alla «presenza nel gabinetto e nei circoli vicini di persone oscure, alcune di sentimenti repubblicani e ostili al Re, altre di tendenze anti-macedoni e filo jugoslave»⁴⁵.

Il 28 maggio il nuovo presidente del Consiglio Kimon Georgiev concesse un'intervista al giornalista del «Popolo d'Italia» Eugenio Morreale, che trasmise il verbale originale della conversazione, non censurato, a Cora e al Ministero degli Affari Esteri⁴⁶. Georgiev spiegò a Morreale che la Bulgaria, a differenza della Germania, non voleva abbandonare la Società delle Nazioni, né desiderava mettere in discussione il trattato di Neuilly. Il nuovo governo bulgaro voleva migliorare i rapporti con Belgrado. Le ragioni del riavvicinamento alla Jugoslavia non erano solo economiche, ma anche ideali, ovvero la preoccupazione per le condizioni dei connazionali bulgaro-macedoni che vivevano in territorio jugoslavo: si sperava che la riconciliazione politica con Belgrado avrebbe prodotto un miglioramento delle loro difficili condizioni di vita. Per Georgiev gli irredentisti macedoni con i loro metodi violenti non avevano ottenuto niente in Jugoslavia: con la nuova strategia

---

⁴⁵ *ASMAE*, AP 1931-1945, Bulgaria, b. 10, Cora a Ministero degli Affari Esteri, 30 maggio 1934.

⁴⁶ *ASMAE*, AP 1931-1945, Bulgaria, b. 10, Morreale, Appunti di una intervista del presidente del Consiglio Kimon Gheorghieff, alla presidenza del Consiglio, Sofia 28 maggio 1934, allegato a Cora a Ministero degli Affari Esteri, 16 giugno 1934.

della conciliazione vi era la possibilità di raggiungere maggiori risultati in tempi rapidi. Vi era inoltre l'intenzione bulgara di migliorare i rapporti con la Grecia e la Romania e di regolare la questione del trattamento delle minoranze. Georgiev sottolineò che vi era la consapevolezza della simpatia e della benevolenza dimostrate dall'Italia verso la Bulgaria. A suo avviso, il colpo di Stato del 19 maggio aveva risvegliato le migliori energie del Paese. L'esercito era intervenuto ma si era poi subito ritirato dalla politica: avrebbe comunque sostenuto il nuovo ordine politico che si voleva creare⁴⁷.

Obiettivo centrale del nuovo governo ispirato dalle idee del circolo Zveno era fare superare alla Bulgaria la situazione di isolamento internazionale in cui si trovava, puntando in particolare a normalizzare le relazioni con la Jugoslavia. Poco dopo il colpo di Stato il nuovo governo nominò uno dei capi di Zveno, Kazasov, ministro plenipotenziario a Belgrado. Kazasov s'impegnò per migliorare le relazioni con la Jugoslavia e la visita di re Alessandro a Sofia nell'ottobre 1934, pochi giorni prima del suo assassinio a Marsiglia, aprì la strada per la normalizzazione dei rapporti bulgaro-jugoslavi⁴⁸.

Per migliorare le relazioni con la Jugoslavia era ovviamente necessario affrontare la questione dell'irredentismo macedone, i cui gruppi avevano assunto un peso fortissimo nella vita politica bulgara, di fatto costituendo una struttura di potere politico ed economico autonoma, in particolare nelle regioni della Macedonia bulgara. Nel corso del 1934 il nuovo esecutivo bulgaro repressò duramente il movimento irredentista macedone, distruggendone l'organizzazione, che era divenuta una sorta di Stato nello Stato e che destabilizzava la Bulgaria. Se l'ala che si ispirava a Protogerov prontamente dichiarò fedeltà al nuovo governo e accettò le nuove direttive filojugoslave dell'esecutivo, l'ala che faceva capo a Mihailov cercò di opporre resistenza, ma senza successo. Mihailov fu costretto a fuggire in Turchia, dove ottenne la protezione del governo kemalista. A parere di Cora, i mihailovisti avevano commesso gravi errori che stavano ora pagando. L'ORMI aveva insanguinato il Paese e si era trasformata in una organizzazione affaristica, i cui dirigenti traevano larghi profitti personali. Da qui la grande impopolarità degli irredentisti macedoni nell'opinione pubblica bulgara negli ultimi anni e il sollievo di molti di fronte all'azione repressiva del governo. Altri

---

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ **BASCIANI A.** *L'illusione della modernità. Il Sud-Est dell'Europa tra le due guerre mondiali*, cit, 432-433.

errori macedoni erano state le violente sparatorie a Sofia negli ultimi mesi e la proclamazione dell'indipendentismo macedone al congresso dell'ORMI di Gorna Giumaia nel 1933, che aveva irritato i circoli militari e politici di Sofia. Vi era la volontà del governo che gli elementi macedoni smettessero di interferire nella vita interna bulgara. Ma, a parere del diplomatico italiano, in Bulgaria la questione macedone era un tema che non poteva mai essere del tutto trascurato e perciò rimaneva utile per l'Italia non disinteressarsi completamente degli irredentisti macedoni. La questione macedone era ancora una carta da giocare, anche se di valore ormai molto ridotto⁴⁹.

L'attentato contro il re jugoslavo Alessandro e il ministro degli Esteri francese Barthou a Marsiglia nell'ottobre 1934, compiuto da un seguace dell'ORMI, riaccese la repressione governativa contro gli irredentisti macedoni. Cora rilevò che l'azione del governo Georgiev contro le organizzazioni rivoluzionarie macedoni e per il ristabilimento dell'autorità dello Stato in tutte le province aveva trovato la sua clamorosa giustificazione nell'attentato di Marsiglia e si riteneva che avesse sventato possibili pericoli e minacce esterne per la Bulgaria.⁵⁰

Di fatto nonostante le parole di amicizia verso l'Italia dei nuovi governanti bulgari, nel corso del 1934 la politica estera bulgara si orientò verso il riavvicinamento alla Jugoslavia e alla Romania e compì l'eclatante atto della ripresa delle relazioni diplomatiche con l'Unione Sovietica, dimostrando di volere mantenere una propria autonomia da Roma.

5. 1934. Fine di una missione interessante ma di scarso successo

Giuliano Cora si trovò piuttosto spiazzato e a disagio di fronte all'evoluzione politica balcanica nel corso del 1933 e 1934. Il diplomatico italiano percepì che in alcuni circoli militari e diplomatici bulgari la scelta dell'avvicinamento alla Jugoslavia si accompagnava al sogno non troppo segreto di intraprendere in futuro un'azione di espansione diretta verso Sud (la cosiddetta politica Salonico-Tracia), con l'obiettivo di una riconquista di uno sbocco al mare sull'Egeo a spese della Grecia. Di conseguenza egli cominciò ad incoraggiare la diplomazia bulgara ad assumere un atteggiamento sem-

---

⁴⁹ *ASMAE*, AP 1931-1945, Bulgaria, b. 10, Cora a Ministero degli Affari Esteri, 3 e 22 agosto, 21 settembre 1934.

⁵⁰ *ASMAE*, AP 1931-1945, Bulgaria, b. 10, Cora a Ministero degli Affari Esteri, 10 novembre 1934.

pre più ostile alla Grecia e alla Turchia, contribuendo così al grave deterioramento delle relazioni fra Ankara e Sofia nel corso del 1934. Convinto come il capo gabinetto di Mussolini, Pompeo Aloisi, e il ministro italiano a Belgrado, Carlo Galli, dell'importanza di agevolare il riavvicinamento italo-jugoslavo, Cora propose ripetutamente a Palazzo Chigi di favorire il sorgere di un'alleanza fra Jugoslavia e Bulgaria a spese degli Stati vicini che portasse a un futuro rimaneggiamento della carta politica balcanica con l'assegnazione di Salonicco alla Jugoslavia e della Tracia con sbocco nell'Egeo alla Bulgaria⁵¹. La strategia di Cora era di difficile realizzazione concreta e appariva piuttosto irrealistica, e non a caso fu nettamente rifiutata dai vertici del Ministero degli Affari Esteri italiano. Nel settembre 1934 il sottosegretario Suvich segnalò a Cora che finché la situazione balcanica rimaneva quella degli ultimi anni, era fondamentale interesse italiano nell'Adriatico e nel Mediterraneo non rafforzare e possibilmente indebolire lo Stato jugoslavo, evitare l'unione panslava fra Jugoslavia e Bulgaria, salvaguardare l'integrità territoriale di Grecia e Albania:

«La Jugoslavia a Salonicco significa l'affacciarsi della Jugoslavia al Mediterraneo, sul mare libero e con porto proprio, significa la sua maggiore e forse definitiva sicurezza in Macedonia. Sembra quindi che l'idea di patrocinare fin d'ora un accordo bulgaro-jugoslavo con finalità di perfino nuove sistemazioni territoriali sia per lo meno prematura [...]. Fintanto che la Jugoslavia permanga, almeno potenzialmente nemica e parte integrante del sistema francese di alleanze orientali, un avvicinamento e in sostanza una pacificazione tra Jugoslavia e Bulgaria non può significare che un rafforzarsi della prima e quindi un danno per noi»⁵².

Suvich non escludeva un futuro mutamento di politica italiana nei Balcani, e sottolineava i vantaggi che per l'Italia poteva arrecare una Bulgaria rafforzata moralmente e territorialmente, ma per il momento era ancora prematuro parlarne come di una linea politica attuale.

La missione di Cora in Bulgaria ebbe alla fine un bilancio piuttosto deludente con il mancato decollo delle relazioni bilaterali, e ciò spinse il Ministero degli Affari Esteri a richiamare il diplomatico piemontese alla fine del 1934 e a sostituirlo con Giuseppe Sapuppo.

La carriera diplomatica di Cora, personalità di orientamento liberale,

---

⁵¹ Al riguardo *DDI*, VII, 15, Suvich a Cora, 10 settembre 1934, d. 791.

⁵² *Ibidem*.

non iscritto al Partito fascista, spirito inquieto e un po' ribelle, non avrebbe avuto una lunga continuazione. Inviato come rappresentante italiano presso il governo cinese all'inizio del 1937, a causa del suo dissenso verso la linea politica mussoliniana sempre più filogiapponese e di alcuni incidenti sorti fra lui e esponenti politici fascisti in viaggio in Cina fu richiamato in Italia, per essere poi, nel giugno 1938, collocato a riposo anticipatamente per decisione del ministro Ciano, insieme ad altri diplomatici non allineati alle nuove direttive della politica estera filogermanica e filonazista di Mussolini, come Cerruti e Galli⁵³.

Резюме

ключови думи:

Джулиано Кора, италиано-български отношения, дипломация, XX век

Целта на статията е да се направи анализ на италиано-българските отношения в периода, в който Джулиано Кора е пълномощен министър в София – от 1931 г. (назначен 29 декември 1930 г.) до края на 1934 г. Следва да се отбележи, че мисията на Кора в България не се оказва особено щастлива и успешна. По време на присъствието си в България дипломатът от Пиемонт не показва непрекъснато своята енергичност и инициативност, на притежаваните от него интелектуални дарби и политически качества. Прегледът на дипломатическата му кореспонденция от София не говори за особена ангажираност и активност от негова страна. Интересни и пълни със сведения са най-вече неговите анализи на политическия живот в България, благодарение и на личните отношения, които пиемонтският дипломат съумява да създаде с различни български политически персонажи и с цар Борис. Докато кореспонденцията, свързана с проблемите на външната политика, не разкрива особено разбиране и внимание от страна на Кора към дипломатическите процеси в района на Балканите от този период – може би в тази връзка пиемонтският дипломат е донякъде

---

⁵³ **GRASSI ORSINI, F.** „La diplomazia,“ In: **Del Boca A., Legnani M., Rossi M. G.** (a cura di), *Il regime fascista* (Roma–Bari, 1995).

изолиран, намирайки се в периферна страна, и изпълнява работата си в Министерството на външните работи през периода на фашизма, като дава недостатъчно информация и не успява да включи напълно представителите му в чужбина във формирането на италианската външна политика. Първата половина на тридесетте години – времето, в което Кора е в София – се отличава с продължаващото приятелство между Италия и България, намерило блестящ израз в брака на Йоана с Борис. Още от втората половина на двадесетте години фашистка Италия, освен че създава добри икономически и търговски отношения с България и цели разпространение на културата си в балканската страна, е създадала и известно политическо влияние в София, демонстрирайки симпатията си към политическите и териториални претенции на България, като разиграва срещу Кралство Югославия картата на поддръжката на българо-македонския иредентизъм. Тази поддръжка води до нарастващо пряко замесване на Италия във вътрешните борби в България, особено от страна на предшественика на Кора – Пичаентини, който установява пряка връзка с лидера на Вътрешната македонска революционна организация (ВМРО). Италианската подкрепа за ВМРО предизвиква полемики и произшествия в международен план и раздражението на някои български политици, които са против прекаленото влияние и власт, придобивано от привържениците на македонския иредентизъм в България – достигащо до един вид държава в държавата. Една от вероятните причини за изпращането на Кора – дипломат-експерт, който не е фашист – в България е точно желанието на управляващите от Палацо Киджи е да ограничи прякото замесване на италианската дипломация във вътрешния политически живот на България и да постигне по-добър контрол върху македонските иредентисти.

Sintesi

Parole chiave:

Giuliano Cora, relazioni commerciali, XX secolo, Bulgaria, Italia

Obiettivo del saggio è l'analisi delle relazioni italo-bulgare nel periodo in cui Giuliano Cora fu ministro plenipotenziario presso il governo di Sofia,

ovvero negli anni fra il 1931 (nomina 29 dicembre 1930) e la fine del 1934. Va detto che la missione di Cora nel paese balcanico non si rivelò particolarmente felice né di successo. Nel corso della sua permanenza in Bulgaria il diplomatico piemontese non diede mostra pienamente di quell'energia e inventiva, di quelle doti intellettuali e capacità politiche di cui era in possesso. La consultazione della sua corrispondenza diplomatica da Sofia non mostra un particolare impegno e attivismo di Cora. Interessanti e ricche di informazioni sono soprattutto le sue analisi della vita politica bulgara, grazie anche ai buoni rapporti personali che il diplomatico piemontese seppe intrecciare con varie personalità politiche bulgare e con re Boris. La corrispondenza dedicata ai problemi di politica estera non rivela invece una particolare comprensione e attenzione di Cora ai processi diplomatici in atto nella regione balcanica in quegli anni: a tale riguardo forse il diplomatico piemontese pagò anche un certo isolamento derivante dal risiedere in un paese periferico e scontò la prassi del Ministero degli Affari Esteri dell'epoca fascista di scarsamente informare e non coinvolgere pienamente i propri rappresentanti all'estero nell'elaborazione della politica estera italiana. La prima metà degli anni Trenta, il periodo della permanenza di Cora a Sofia, fu contraddistinta dalla continuazione dell'amicizia fra Italia e Bulgaria, un'amicizia che aveva avuto una sua eclatante manifestazione con il matrimonio di Giovanna con Boris. Fin dalla seconda metà degli anni Venti l'Italia fascista, oltre a creare buone relazioni economiche e commerciali con la Bulgaria e a perseguire un'azione di penetrazione culturale nel Paese balcanico, aveva conquistato una certa influenza politica a Sofia manifestando la sua simpatia verso le rivendicazioni politiche e territoriali della Bulgaria e giocando con forza la carta del sostegno all'irredentismo bulgaro-macedone contro il Regno jugoslavo. Questo sostegno aveva portato ad un crescente coinvolgimento diretto italiano nelle lotte interne bulgare, in particolare da parte del predecessore di Cora, Piacentini, che aveva intrattenuto rapporti diretti con i leader dell'Organizzazione rivoluzionaria macedone interna (ORMI). Il sostegno italiano a favore dell'ORMI avevano provocato polemiche e incidenti sul piano internazionale e irritato vari esponenti politici bulgari, ostili all'eccessiva influenza e potere che gli irredentisti macedoni avevano conquistato in Bulgaria, divenendo una sorta di Stato nello Stato. Una delle probabili ragioni dell'invio di Cora, diplomatico esperto e non fascista,

in Bulgaria fu proprio la volontà dei vertici di Palazzo Chigi di frenare il coinvolgimento diretto della diplomazia italiana nella vita politica interna bulgara e controllare meglio i rapporti con gli irredentisti macedoni.

Università degli Studi di Bari Aldo Moro
Университет „Алдо Моро“ в Бари
luciano.monzali@uniba.it

Bibliografia/ Използвана литература

Archivi/ Архиви

Archivio storico-diplomatico del Ministero degli Affari Esteri e della Cooperazione Internazionale, Roma (d'ora in poi *ASMAE*), Fondo Direzione generale degli Affari politici 1931–1945

Documenti pubblicati/ Публикувани документи

Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945 (Göttingen, 1950-1995)
(d'ora innanzi *ADAP*)

Documents Diplomatiques Français 1932–1939 (Parigi, 1963-)

Documenti Diplomatici Italiani (Roma, 1952 -) (d'ora innanzi *DDI*) serie VII,

La formazione della diplomazia nazionale (1861–1915). Repertorio bio-bibliografico dei funzionari del Ministero degli Affari Esteri (Roma, 1987),

Periodici/ Периодика

BASCIANI A. “La politica culturale italiana nei Balcani da Mussolini a Hitler 1922–1933,” *România Orientale* 17 (2004): 101–122.

CERULLI E. “Giuliano Cora e l’Etiopia,” *Rivista di studi politici internazionali* 36.1 (1969): 18–24.

CORA G. “Belgrado 1914,” *Rivista di studi politici internazionali* 8.4 (1941): 513–530.

CORA G. “Giuseppe Colli di Felizzano,” *Rivista di studi politici internazionali* 10.4 (1943): 423–428 .

CORA G. “Il disarmo generale e la Conferenza di Washington (1921–1922),” *Rivista di studi politici internazionali* 31.2 (1964): 221–228.

CORA G. “Il trattato italo-etiopeico del 1928,” *Rivista di studi politici internazionali* 15.2 (1948): 205–226.

- CORA G.** “L’Etiopia durante la prima guerra mondiale,” *Rassegna Italiana* 25 (1942): 435–449.
- CORA G.** “Ricordi del 1° Congresso coloniale in Asmara,” *Rivista di studi politici internazionali* 23.4 (1956): 633–638.
- CORA G.** “Un diplomatico durante l’era fascista,” *Storia e Politica* 5.1 (1966): 88–98.
- DANOVA P.** “Enrico Damiani e l’insegnamento della storia della letteratura italiana all’Università di Sofia,” *Etudes Balkaniques* L.2 (2014): 112–128.
- GUIDA F.** “Un’esperienza unica: Il regime agrario di Stambolijski in Bulgaria (1919–1923),” *Clio* XXXIX.1 (2003): 85–102.
- MICHEVA T.** “On the History of Internal Macedonian Revolutionary Organization (1928–1934),” *Bulgarian Historical Review* 37.1-2 (2009): 80–97.
- TOLOMEO R.** “La Bulgaria nella politica vaticana del primo dopoguerra e la missione Roncalli (1925–1934),” *Etudes balkaniques* L.4 (2014): 38–64.

Ricerca/ Изследвания

- BASCIANI A.** *L’illusione della modernità. Il Sud-Est dell’Europa tra le due guerre mondiali* (Soveria Mannelli, 2016).
- BASCIANI A.** *Un conflitto balcanico. La contesa fra Bulgaria e Romania in Dobrugia del sud, 1918–1940* (Cosenza, 2001).
- BELL J. D.** *The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov* (Stanford, 1985).
- BUCARELLI M.** *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)* (Bari, 2006).
- BURGWYN H.J.** *Il revisionismo fascista. La sfida di Mussolini alle grandi potenze nei Balcani e sul Danubio 1925–1933* (Milano, 1979).
- BURGWYN H.J.** *Italian Foreign Policy in the Interwar Period 1918–1940* (London–Westport, 1997).
- CAROCCI G.** *La politica estera dell’Italia fascista (1925–1928)* (Roma–Bari, 1969).
- CASSELS A.** *Mussolini’s Early Diplomacy* (Princeton, 1970).
- CASTELLAN G., VRINAT-NIKOLOV M.** *Storia della Bulgaria. Nel Paese delle Rose* (Lecce, 2012).
- CHARY F.B.** *The History of Bulgaria* (Santa Barbara–Denver–Oxford, 2001).
- CLEMENTE V.,** “G. Cora,” *Dizionario Biografico degli Italiani*, Volume 28 (Roma, 1983).
- CORA, M.V.** *Ricordi d’Oriente e d’Occidente* (Roma, 2004).
- CRAMPTON, R.J.** *Bulgaria. Crocevie di culture* (Trieste, 2010).
- DE FELICE R.** *Mussolini il duce. Gli anni del consenso 1929–1936* (Torino, 1974).
- GRASSI ORSINI, F.** „La diplomazia,” In: **DEL BOCA A., LEGNANI M., ROSSI M.**

- G. (a cura di), *Il regime fascista* (Roma–Bari, 1995).
- DI NOLFO E. *Mussolini e la politica estera italiana 1919–1933* (Padova, 1960).
- DUROSELLE J.B. *Politique étrangère de la France. La décadence 1932–1939* (Paris, 1979).
- GUARIGLIA R. *Ricordi 1922–1945* (Napoli, 1949).
- LEFEBVRE D’OVIDIO F. *L’Intesa italo-francese del 1935 nella politica estera di Mussolini* (Roma, 1984).
- MONZALI L. *Il sogno dell’egemonia. L’Italia, la questione jugoslava e l’Europa centrale (1918–1941)* (Firenze, 2010).
- OREN N. *Revolution Administered: Agrarianism and Communism in Bulgaria* (Baltimore, 1973).
- PASTORELLI P. *Italia e Albania 1924–1927. Origini diplomatiche del trattato di Tirana del 22 novembre 1927* (Firenze, 1967).
- PAVLOWITCH S.K. *A History of the Balkans 1804–1945* (London–New York, 1999).
- PITASSIO A. *Storia della Bulgaria contemporanea* (Passignano, 2012).
- ROSSOS A. *Macedonia and the Macedonians. A History* (Stanford, 2008).
- ROTHSCHILD J. *The Communist Party of Bulgaria: Origins and Development, 1883–1936* (New York, 1972).
- SALATA F. *Il Patto Mussolini. Storia di un piano politico di un negoziato diplomatico* (Milano, 1933).
- SANTORO S. *L’Italia e l’Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918–1943* (Milano, 2005).
- STANKOVA M. *Georgi Dimitrov. A Biography* (London, 2010).
- TROEBST S. *Mussolini, Makedonien und die Mächte 1922–1930: die „Innere Makedonische Revolutionäre Organisation“ in der Südosteuropapolitik des faschistischen Italien* (Köln, 1987).
- VEDOVATO G. *Gli accordi italo-etioptici dell’agosto 1925* (Firenze, 1956).

Pubblicazioni elettroniche/ Электронни издания

- IACOPINI A. “L’espansione della Banca Commerciale Italiana in Europa orientale durante il fascismo,” *Diacronie. Studi di storia contemporanea* 3 (2013): 15, in http://www.studistorici.com/2013/10/29/iacopini_numero_15/

**Българо-италиански връзки в областта на
образованието между двете световни войни**
**Relazioni bulgaro-italiane nel settore dell'istruzione
nel periodo tra le due Guerre mondiali**

Ивайло Начев
Ivaylo Nachev

Контактите между народите на Апенинския полуостров и Балканите имат вековна традиция. В новото време изпъкват взаимодействията между италианското и българското освободителни движения, както и активното участие на италианци в създаването на модерната българска държава. Настоящият текст ще разгледа един период на вече утвърдени контакти между българи и италианци в различни културни сфери – едно време, в което обменът стъпва на изградени основи и е в значителна степен вече институционализиран. Специално внимание ще се обърне на въпроса за обучението на български студенти в чужбина, като част от по-обширната тема за ролята на чуждестранните образователни средища за формирането на българския професионален и интелектуален елит. Темата е важна с оглед на това, че следването в утвърдени университети става един от важните канали за предаване на професионален опит и европейска култура. Значението на този въпрос привлича отдавна вниманието на изследователите и вече има значителен брой сериозни научни публикации, които осветляват различни негови аспекти¹. В частност за Италия въпросът за българските студенти е

---

¹ Сред разработките по темата следва да се посочи един от цялостните прегледи върху обучението на българи в странство, както и на политиките в тази област непосредствено след създаването на модерната българска държава, който се прави в монографията на Иван Танчев – **Танчев, И.** *Българската държава и учението на българите в чужбина. 1878–1892* (София, 1994); обучението на българи в Австро-Унгария е обект на монографичния труд на Румяна Прешленова, виж **Прешленова, Р.** *Пътницата на европеизма. Висшето образование в Австро-Унгария и българите* (София, 2008); за обучението на българи в Белгия виж

подробно разгледан в статия, която третира проблема до началото на Първата световна война². Целта на настоящата разработка е да разгледа процесите през следващия период – междувоенния, едно време на засилващи се политически и културни контакти между двете страни, с което да бъде налична по-цялостна картина за отношенията в културната сфера между Италия и България до средата на ХХ век.

Темата за културните връзки през междувоенния период би следвало да се постави в общия контекст на двустранните отношения. Като цяло това е период на добри и доста интензивни контакти, като изключение правят донякъде годините по време на управлението на БЗНС³. След войната Италия се причислява към лагера на победителите, но страната е дотолкова неудовлетворена от редица постановки на следвоенното устройство, че интересите и външнополитическите ѝ цели в значителна степен се застъпват с тези на една победена страна като България. В допълнение Балканите са един от акцентите на италианската външна политика, което става още една предпоставка за активно сътрудничество. След свалянето на земеделското правителство през 1923 г., към което Рим се е отнасял със значително недоверие, се създава още един благоприятен фактор. Дълготното управление на правителства, които са доминирани от Демократическия съговор – един осемгодишен период, продължил до 1931 г. – се превръща във време на особено активни контакти между двете страни. В икономическата сфера също се отбелязва доста значима динамика, като тук само ще бъде спомената Итало-българската търговска банка, която се превръща е една от водещите финансови институции в страната⁴.

Костов, А. *България и Белгия. Икономически, политически и културни връзки (1879–1914)* (София, 2004); българското присъствие конкретно в Загребския Университет е изследвано от хърватската историчка Тихана Луetic в монографията **Луetic, Т.** „Български студенти във философския факултет на Загребския университет от 1874 до 1914 г.“ *Историческо бръдеце* № 1-2 (2005): 236–266.

² **Танчев, И.** „Италианският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и специално образование (1878–1914)“, *Исторически преглед* № 1-2 (2001): 61–79.

³ За подробен обзор на политическия аспект вж. монографията на **Димитров, И.** *Българо-италиански политически отношения 1922–1943* (София, 1996).

⁴ Върху нейната дейност вж. **Костов, А.** „Banca Commerciale Italiana and

Общият поглед върху италианската културна политика в България показва значително увеличаваща се активност през разглеждания период⁵. Тук само ще бъдат маркирани няколко аспекта, които илюстрират отделни резултати от тази дейност. С оглед на темата внимание заслужава развитието в областта на образованието и по-конкретно значително нарасналата тежест на италианските училища в страната. През 1920 г. в София се открива италианското училище Алесандро Мандзони, което през 1925 г. прераства в прогимназия и значително увеличава учениците си, а през 1928 г. се сформират и гимназиални класове. Следва да се отбележат съществуващите значителните традиции в тази област, като първото италианско училище в столицата е отворило врати през далечната 1892 г. През междувоенния период по подобен модел на споменатата нова софийска гимназия се развиват и други училища извън столицата. Италиански начални училища се създават в Пловдив през 1927 г., а също и в Бургас през 1928 г., които впоследствие прерастват в прогимназии и после гимназии през 30-те години на миналия век.

Отличното развитие на италианските образователни институции може да се илюстрира добре от наличните статистически данни, които ясно показват значителното нарастване на броя на учащите се в тях. Според статистическите данни за учебната 1927/1928 г. в категорията на т. нар. „детски училища“ (според съвременната терминология това са детски градини, като в тях през разглеждания период се записват деца до 8 години) са обособени учебни заведения, които фигурират като „италиански“. Общо за територията на цялата страна има две на брой италиански детски училища със 196 записани деца. В същото време има 4 френски, 4 руски и 5 германски такива заведения. В по-горната степен на обучение има две първоначални италиански училища (до 4-то отделение) с 9 учители и общо 438 записани обучаващи се (234 момчета и 204 момичета). Данните за други чуждестранни първоначални училища показват наличието на 10 френски, 6 руски и 8

Bulgaria (1919–1924),” *Etudes balkaniques* L.2 (2014): 7–27.

⁵ Обзор на културните контакти е направен у **РАДЕВА, М.** „Италианското културно проникване в България“, *Българи в Италия и италианци в България. Приноси.* (София, 1997), 364–385.

германски учебни заведения⁶. Данните от същия период за следващата степен на обучение показват значително италианско присъствие. В двете италиански прогимназии има 12 учители със 124 записани (51 момчета и 73 момичета). Сред другите чуждестранни първоначални училища има 10 френски, 5 руски и 4 германски⁷.

Само за четири години се регистрира увеличение при всичките степени с изключение на първоначалната. В статистика за учебната 1931/32 г. са отчетени общо 3 на брой италиански заведения със 104 записани деца. При първоначалните училища има увеличение до 3 заведения с 25 учители и 503 записани ученици (257 момчета и 246 момичета). Има също 2 прогимназии с 10 учители и 168 записани ученици (87 момчета и 81 момичета). По това време мястото си заема вече и италианската гимназия с 8 учители и записани общо 105 ученици (38 момчета и 67 момичета). За сравнение по това време в България има 8 френски, 4 руски, 2 германски и 2 американски (протестантски) гимназии⁸.

В самия край на разглеждания период са регистрирани числа, които съвсем ясно илюстрират като цяло възходящата тенденция в тази област. Според статистиката за 1938/39 г. известно намаление има само при трите детски училища, в които са записани 76 деца. При първоначалните училища броят остава непроменен – 3, а в тях са наети 16 учители и са записани 230 ученици (114 момчета и 116 момичета). В трите италиански прогимназии са записани общо 229 ученици (109 момчета и 120 момичета). Голямото увеличение е при трите италиански гимназии, в които има 26 учители с общо записани 430 ученици (247 момчета и 183 момичета). Отделно има италианска професионална гимназия с 151 ученици. Синтезирането на наличните данни показва, че общо в италианските учебни заведения през учебната 1938/39 г. за записани 1116 души⁹.

---

⁶ *Статистика на образованието в Царство България – учебна 1927/1928 година.* (София, Главна дирекция на статистиката, 1931), 8, 16.

⁷ *Ibidem*, 62, 85.

⁸ *Статистика на образованието в Царство България – учебна 1931/1932 година.* (София, Главна дирекция на статистиката, 1933), 10, 18, 64, 87.

⁹ *Статистика на образованието в Царство България – учебна 1938/1939 година.* (София, Главна дирекция на статистиката, 1940), 6, 17, 19, 28.

Подобна тенденция на активизация се вижда и при изучаването на италиански език извън училищната система. От 1928 г. се създава курс по италиански език в Университета, а през 1935 г. се създава специалност италианска филология отделно. През 1936 г. италианският е включен в гимназиалните програми като трети чужд език, наред с широко разпространените през епохата немски и френски. Сериозното развитие на италианските училища, както и нарастващото значение на изучаването на италиански език отлично отразяват засилващите се контакти в културната сфера от средата на 20-те години. Своеобразна кулминация в тази сфера е подписаната през 1939 г. културна конвенция, като това важно споразумение регламентира различни сфери на двустранните културни отношения и по тази причина по-надолу ще му бъде отделено специално внимание. Тук ще се спомене само, че една от важните точки засяга именно официалното регламентиране на италианския език като един от чуждите езици в гимназиите.

Институционалната рамка на тази активизация в отношенията включва също така няколко новосформирани през разглеждания период организации. В тази връзка следва да се спомене Итало-българското дружество, което се създава през 1919 г. в София. Доста по-късно, през 1935 г., е създаден и Институт за италианска култура. Наред това у нас се появяват редица печатни издания с фокус върху Италия като *Итало-българско списание*, което излиза в периода 1931–1936 г. и се занимава с въпроси, свързани с литература, изкуство, история (редактори на списанието са Енрико Дамиани и Милчо Ралчев). Също така внимание заслужава списанието *Нови хоризонти*, както и изданието с акцент върху младежта и образоването *Млада България*, чийто публикации включват бележки за италианските гимназии, обзорни статии върху италианската култура, впечатления от ученически екскурзии в Италия.

Освен периодичните издания започва също и печатането на две книжни поредици – „Малка италианска библиотека“ и „Италианска култура“, в които са поместени десетки произведения, които през разглеждания период запознават българския читател с италианската литература. В допълнение, благодарение на появата на плеяда талантливо преводачи от италиански, литературата на Апенините успява през 30-

те години да заеме съществено място сред българската публика. Следва да се споменат и произведенията, свързани с Италия, които излизат под перото на редица известни български писатели като Елисавета Багряна, Сирак Скитник, Ана Каменова и Димитър Шишманов.

Паралелно с издателската дейност, през целия междувоенен период, в България се организират множество изложби и концерти, които представят пред българската публика образци на италианското изкуство. В тази връзка следва да се спомене голямата изложба на съвременно италианско изкуство от 1935 г., организирана със съдействието на министерства на двете страни, на която в София са показани 150 картини, 70 графики, 30 скулптури. Тази изложба получава значителен отзвук в страната. Тя също така маркира една от сферите на най-интензивно сътрудничество и обмен, а именно изящните изкуства. Последното се изразява в постоянен интерес на български младежи, които следват в различни учебни заведения в Италия.

В годините след Първата световна война връзките на ниво висше образование вече имат своите немалки традиции. Факт е, че италианските висши учебни заведения не са привличали такъв значителен брой студенти, какъвто дотогава са привличали други страни като Русия или Австро-Унгария, но все пак университетите на Апенинския полуостров са имали своята роля във формирането на образованата прослойка българи в ранния период на Третата българска държава. До 1878 г. само десетина българи са следвали в италиански университети, като шест от тях са лекари и двама художници, с което се очертава една тенденция за предпочитаните направления от българите при избора им на специалности в италианските висши учебни заведения. Обобщените данни за периода 1878–1914 г. очертават трите направления, които привличат най-голям брой български студенти: военни академии, ветеринарни висши училища и художествени академии. През този период изследователите откриват записани общо 230 българи в различни италиански учебни заведения. Най-голям интерес има към висшите учебни заведения на Торино, където са записани 130 студенти, което се дължи на военната и художествената академии в града. В трите предпочитани направления, където се съсредоточава огромното мнозинство български студенти има следният

брой записани студенти: 94 българи учат военни науки, 56 учат ветеринарна медицина, а 47 студенти са записани в художествените академии и консерватории¹⁰. С последното се оформя едно доста ясно профилиране на интереса към италианските учебни заведения, като в тези три предпочитани направления следват над три-четвърти от всички български студенти в Италия.

През разглеждания период стотици младежи с интереси в сферата на изкуствата отиват да учат в Италия, като българи има в няколко учебни заведения: Академия Албертина в Торино, Академията за изящни изкуства във Флоренция, Академията за изящни изкуства във Венеция, Академия Брера в Милано и Кралския институт за изкуства в Неапол. Най-голям брой студенти следват в академиите в Торино и Флоренция.

За целия период от Освобождението до 1939 г. в Академия Албертина в Торино учат общо 48 българи, което я прави учебното заведение с най-голям брой български студенти в това направление¹¹. При разделянето на учащите по подпериоди се вижда, че до 1919 г. броят на българите в тази академия е 27 души, а в периода от 1919 до 1939 г. още 21 българи се записват в академията. Тези числа показват запазването през междувоенния период на траен интерес към това учебно заведение и дори има известно увеличение на броя студенти, като се вземе предвид, че разглежданият тук отрязък обхваща само 20 години. Трябва да се има също така предвид, че по разбираеми причини непосредствено след войната доста малко младежи успяват да отидат да следват в странство.

Връзката на Торинската школа с България през разглеждания период вече има солидни традиции, тъй като Академия Албертина е привличала българи още през 90-те години на XIX в. Възпитаник на Академията е например Никола Маринов (1879–1948), който, освен като изявен живописец, се утвърждава като един от дългогодишните успешни преподаватели в Художествената академия в София. От гледна точка на настоящата тема е важно да се добави, че с преподавателската

¹⁰ **ТАНЧЕВ, И.** *Италианският принос*, 71–72.

¹¹ Количествените данни за студентите по изкуства са извлечени по Приложение 1 в монографията **ДАНЕВА, А.** *Българи в италианските академии за изящни изкуства, 1878–1944.* (София, 2013).

си дейност Никола Маринов допринася значително за поддържането на интереса към тази академия през междувоенния период.

При Академията във Флоренция тенденцията е сходна с тази в Торино – до 1919 г. там учат 22 българи, а впоследствие до 1939 г. в нея са записани още 14 души. Трябва да се отбележи също така, че академията във Флоренция има солидни традиции в българския културен живот. Първите български студенти по изящни изкуства, които следват в Италия около годините на Освобождението, се записват именно тук. Сред първите нейни дипломанти личат известни имена като прочутия живописец Антон Митов (1862–1930), който следва в академията в Торино между 1881 и 1885 г. Приносът на Антон Митов за българската култура трябва да се разглежда не само заради дейността му като един от най-изтъкнатите български художници на епохата, но и с това, че той се нарежда след основателите на Държавното рисувално училище (създадено е през 1896 г.), което през 1921 г. прераства в първата българска художествена академия.

В количествено отношение като брой студенти другите италиански висши училища се радват на доста по-скромно внимание от споменатите вече две висши учебни заведения. В Академията в Милано са регистрирани далеч по-скромни бройки български студенти – двама души следват в ранния период и още четирима в междувоенния период. От своя страна Венеция е „открита“ от българските младежи доста по-късно от другите два споменати случая – има данни за трима българи, следвали там между 1919 и 1939 г. В Неапол има само един студент по живопис преди войните и един през 20-те години.

Що се отнася до присъствието на жени в курсовете по изящни изкуства, може да се отбележи, че те остават по-скоро изключение. Има данни за само една жена в Торино през междувоенния период, докато във Флоренция следват 4 жени.

Пътят на отделните студенти е доста различен. Някои от тях завършват цялото си образование в италианските академии, докато други специализират година или две в Италия. Регистрирани са редица случаи на студенти, които получават стипендии на италианското външно министерство. Такъв е случаят на Добриня Куйкова (Калиопа) (1906–1984), която завършва живопис във Флоренция в периода

1926–1931 г. и получава годишна стипендия от 2000 лири. Тя заминава за Италия след като завършва една учебна година във Художествена академия в София. След дипломирането си тя се връща в България, където преподава рисуване в Италианската гимназия в София. Сходен е случаят на Димитър Ангелов, който получава годишна стипендия от 2000 лири и завършва живопис във Флоренция през периода 1934–1938 г. В България той става учител по рисуване, но не прави сериозна кариера като художник (освен това жилището му изгаря при бомбардировките над София през 1944 г. и не са запазени негови творби)¹². Заслужава да се спомене и случаят на Асен Балкански (1903–1980), който е свързан с музиката – една от другите области на активен обмен. Асен Балкански следва първо във Виена, след което през 1924 г. се мести в Италия, където през 1929 г. се дипломира като флейтист и диригент в Академията в Милано.

Прегледаните досега документи на Българската легация в Рим позволяват да се очертае за междувоенния период тенденцията на запазване на интереса към трите основни направления, които са привлекли български студенти преди Първата световна война. Освен вече разгледаните по-горе изящни изкуства, военното обучение и медицината (и най-вече ветеринарната медицина) остават направленията, които предизвикват най-голям интерес сред българските младежи, които отиват да следват в Италия. Така например военното министерство изпраща през периода около дузина стипендианти годишно във Военната академия в Турино. Записани са също така българи и във военния колеж в Рим. Налични са данните за осем стипендианти на Министерството на войната в Турино през 1930 г.¹³ Медицина българи следват в различни университетски средища – Неапол, Падуа, Бари и др. Част от следвалите в Италия остават в страната и осъществяват там професионалната си реализация¹⁴. Това става доста трудно, след като през септември 1935 г. влиза в сила нов закон, според който новозавършилите чужденци нямат право да упражняват лекарска практика в страната.

В същото време се откроява тенденция към относително голямо разнообразие на избираните специалности. Освен вече споменатите

¹² ДАНЕВА, А. *Българи в италианските академии...*, 43–44.

¹³ *Централен държавен архив (ЦДА)*, 353К, оп. 1, а.е. 459, 240–241.

¹⁴ *ЦДА*, 353К, оп. 1, а.е. 434, 189, 209.

специалности, българи се ориентират към инженерство, архитектура, право, философия и много други др. Българи например следват архитектура в Рим и инженерство в Политехниката в Турино, с което се утвърждават вече установени традиции на добри контакти и връзки в тази област¹⁵. Има регистриран интерес и към доста „екзотични“ обучения и специализации. Така например жител на село Новоселци, Софийско, пише в средата на 20-те години на миналия век до българската легация в Рим с молба за информация в кой италиански град има „най-добри мебелно стругарски курсове, и стругарски такива“¹⁶.

Едно от средствата за привличане на български студенти в Италия са италианските държавни стипендии или *borsa di studio*. Те са едногодишни и са отпускани от различни институции. За тяхното предоставяне е необходима препоръката от Италианската легация в София, както и от българското дипломатическо представителство в Рим. Наличните обобщени данни за 1935 г. показват, че през тази година има отпуснати общо 20 стипендии за следването на българи в страната. Италианското Министерство на просветата отпуска стипендии на 6 души за по 3000 лири всяка една от тях. От своя страна Министерството на външните работи на Италия предоставя стипендии на 14 души, вариращи между 1500 и 2000 лири.

Проучените налични архивни документи на Българската легация в Рим позволяват освен това да се разкрият нови аспекти от живота на българското студентство в Италия. Те показват на първо място множеството трудности и перипетии, пред които са изправени част от учащите се млади българи в Италия. Многократно повтарящ се въпрос в преписката с българското дипломатическо представителство са проблемите, които отделните студенти срещат при финансиране на следването си и осигуряването на издръжката си в Италия. От

---

¹⁵ За ролята на италианските архитекти и инженери за българското урбанистично развитие и някои емблематични архитектурни проекти в български градове в първите няколко десетилетия на Третата българска държава вж. **КОСТОВ, А.** „Италианските архитекти и инженери и строителното дело в България от Освобождението до Първата световна война“. В: **КОСТОВ, А., П. ДАНОВА** (съст.). *Италия, България и Балканите (1870–1919)* (София, 2012), 124–143.

¹⁶ *ЦДА*, 353К, оп. 1, а.е. 300, 118.

студентите най-често е търсено ходатайство за стипендия пред италиански или български институции, каквото в редица случаи е предоставяно. Доста типичен пример е този на йеромонах Константин Димитров, студент по философия в Рим, изпратен там от българския Св. Синод. Студентът се обръща към легацията в самия край на следването си с молба да се увеличи стипендията му, която е станала крайно недостатъчна заради увеличаващите се цени. За периода 1928–1931 г. той получава стипендия от 3000 лева месечно от Министерството на външните работи и изповеданията, както и 300 лири месечно от италианското Просветно министерство¹⁷. Интерес представлява и случаят с ходатайство на Съюза на италианските инвалиди до италианските власти за продължаване за още една година на стипендията на Олга Брадистилова, която следва живопис в Кралската академия за изящни изкуства в Рим. Стипендията е дадена по случай сватбата на царица Йоанна с цар Борис за следване в Италия на един българин, като изричното условие е той да е сирак¹⁸. Други примери на търсено съдействие са писма от студент по медицина в Бари, писмо от студентка по пеене, както и молба за стипендия за следване в Школата по физическо възпитание в Рим от дългогодишен член на дружество „Юнак“¹⁹. Често изтъкван мотив в подобни искания са скромните финансови възможности на родителите, които не позволяват да се покрият разходите по следването в Италия. Наред с подобен вид искания в дипломатическата преписка често се появяват и редица други практически въпроси. Така в началото на 30-те години на миналия век трима български студенти по медицина от Падуа търсят контакт с легацията относно съдействие за оформяне на различни документи, заверка на дипломи, издаване на пасавани и т.н.²⁰ Една нова тенденция на фона на развитието преди войните е създаването на редица студентски дружества в различни университетски средища. Такова е сдружението на българските студенти в Неапол, носещо името на патриарха на българската литература Иван Вазов. Също така в Рим е основано българско студентско дружество Св. Климент.

¹⁷ ЦДА, 353К, оп. 1, а.е. 459, 29.

¹⁸ ЦДА, 353К, оп. 1, а.е. 434, 141–144.

¹⁹ Ibidem, 120, 133. 136.

²⁰ ЦДА, 353К, оп. 1, а.е. 502, 10–12.

Освен студентите редица утвърдени български творци свързват професионалния си път с Италия. Не може да бъде подмината италианската „връзка“ на скулптора Андрей Николов (1878–1959). Изпратен в Рим малко преди Първата световна война от Министерството на културата, Андрей Николов остава в италианската столица, където живее и работи един значителен период от повече от десет години. През това време Андрей Николов прави в Италия регулярни изложби на свои творби и участва в журита на престижни международни форуми. В едно свое интервю за вестник *Литературен глас* от 1929 г. той споделя: *„Годините 1915–1918 са най-хубавият период на моето творчество. Там се занимавах само с чистото изкуство. Не работих по поръчка, не увреждах ничии интереси. В Италия хората на изкуството не живеят с алчност, с настървение един срещу друг. Там има доблест, честно съревнование. Хубавото се признава и от най-големите врагове.“* Андрей Николов се завръща в България през 1927 г. и, ставайки един от преподавателите в Художествената академия в София, допринася значително за българо-италиански контакти в сферата на културата.

С Италия, и в частност с Андрей Николов, е свързан и творческият път на скулптура Кирил Тодоров (1902–1987). След като започва следването си в Художествена академия в София, през 1924 г. Кирил Тодоров се прехвърля в Академията за изящни изкуства в Рим, където се дипломира през 1928 г. През време на следването си той поддържа близки връзки с Андрей Николов, от когото получава професионални съвети и материална подкрепа. Кирил Тодоров остава да работи в Италия до 1943 г.

Редица контакти се осъществяват и на по-високото научно ниво. Така например известният български зоолог академик Иван Буреш (1885–1980), по това време директор на царските природонаучни институти, взема участие в научен конгрес в Падуа през септември 1930 г. Интересен момент при този случай е, че академик Буреш пристига в Рим заедно с учители и ученици от италианското училище в София, които посещават Италия като част от една от множеството ученическите екскурзии за опознаване на страната²¹. Освен това внимание заслужава и случаят на един от най-изтъкнатите български историци, медиевистът проф. Иван Дуйчев (1907–1986), който специализира между 1932 и 1936 година в историко-филологическия факултет

²¹ ЦДА, 353К, оп. 1, а.е. 459, 165.

на Римския университет при видния италиански византолог професор Силвио Меркати. За тази си специализация Дуйчев получава стипендия от българското правителство, а по време на обучението си в столицата на Италия Дуйчев успешно защитава докторат върху историята на средновековната българска държава. Връзките на проф. Дуйчев с Италия се запазват и по-късно, въпреки твърде неблагоприятните геополитически реалности, и на по-късен етап от живота си той става член на Академията на науките, литературата и изкуствата в град Палермо.

Споменатата културна спогодба между България и Италия се превръща в логичен успешен резултат на активните двустранни контакти през периода. Подписаната в София на 5 юни 1939 г. спогодба цели задълбочаване и регламентиране на съществуващи контакти. Заявеното намерение е да се даде „по-голям тласък на научните, литературните и художествените отношения между България и Италия и с цел да се осигурят по-широк достъп на българската култура в Италия и на италианската култура в България“²². В документа се уреждат в детайли условията за функциониране на италиански училища в България, включително въпроси, касаещи дипломи, програми, учебни предмети (задължителни предмети са български език, български история и география, преподавани на български). Уреждат се условията за одобрение на директори и учители, регламентираща се получаването на дипломи, които са признавани и в двете страни. В документа се фиксира ангажимента на българското правителство за постепенно развитие на италианския „като задължителен език в българските народни училища, на равни ноза с изучаването на другите чужди задължителни езици“. Прокламира се също така равния достъп до конкурсите за отпускане на стипендии за следване на „висши науки“ в Италия, отпускани ежегодно от италианското правителство, на италианските гимназии в България и българските гимназии в Италия. Гарантира се запазването на лектората по българска литература и език в Римския университет (както и на съответната специалност в Софийския университет), като се правят планове за ежегоден обмен на преподаватели. Предвижда се също правителствата да оказват на студентите всякакви академични и административни улеснения.

---

²² *Държавен вестник (ДВ)*, бр. 132, 14 юни 1940 г., 6–12.

През разгледания период се наблюдават активни българо-италиански контакти в културната и образователната сфера, които отразяват по-общите добри отношения между двете страни. Очертават се няколко направления, които привличат български студенти за дълъг период от време. Сред специалностите, които привличат най-значителен брой българи, остават предпочитаните през по-ранния период военно дело, медицина/ветеринарна медицина и изящни изкуства. Особено в последната област може да се очертае тенденция за ясна приемственост, при която завършилите в италиански академии насочват пряко или индиректно своите възпитаници към италиански учебни заведения. Бляскавите примери на творци, които са свързани с Италия показват, че италианската школовка и придобитата в страната култура дават своя сериозен принос при оформяне на елита в областта на изящните изкуства. Наличните сведенията позволяват да се твърди, че интензивните контакти в сферата на образованието се превръщат в доста солидна основа за многоаспектното развитие на отношенията между двете страни.

Sintesi

Parole chiave:

Relazioni culturali bulgaro-italiane, studiosi bulgari in Italia, scuole italiane, Convenzione culturale del 1939, Andrey Nikolov, Ivan Dujchev

L'articolo esamina la questione della formazione di studenti bulgari presso Università italiane dalla fine della Prima guerra mondiale fino al 1939, un periodo in cui i contatti tra la Bulgaria e l'Italia in varie sfere pubbliche diventano sempre più attivi. Vengono analizzate le preferenze dell'indirizzo di studi e dell'università. La questione della formazione degli studenti bulgari nelle Università italiane viene esaminata nel quadro della crescente presenza culturale e formativa dell'Italia in Bulgaria nel periodo interbellico. Oltre ai dati statistici la relazione percorre la strada di alcuni personaggi famosi la cui preparazione professionale è collegata con l'Italia. La relazione vuole illustrare il contributo italiano alla formazione dell'élite culturale e scientifica bulgara verso la metà del secolo scorso.

Резюме

ключови думи:

българо-италиански културни връзки, български студенти в Италия, италиански училища, културна конвенция 1939 г., Андрей Николов, Иван Дуйчев

Статията разглежда въпроса за обучението на българи в италиански висши учебни заведения от края на Първата световна война до 1939 г., един период на активизиращи се българо-италиански контакти в различни обществени сфери. Анализират се предпочитаните специалности и учебни заведения. Въпросът за следването на българи в Италия е разгледан на фона на нарастващото италианско културно и образователно присъствие в България през междувоенния период. Освен използваните статистически данни статията проследява пътя на отделни изтъкнати личности, чиято професионална подготовка е свързана с Италия. Статията хвърля светлина върху италианския принос в оформянето на българския културен и научен елит към средата на миналия век.

Институт за балканистика с Център по тракология – БАН
Istituto di Studi Balcanici e Centro di Tracologia – ABS
ivaylo.ch.nachev@gmail.com

Bibliografia/ Използвана литература

Archivi/ Архиви

Централен държавен архив (ЦДА)

Giornali/ Вестници

Държавен вестник (ДВ)

Documenti pubblicati/ Публикувани документи

Статистика на образованието в Царство България – учебна 1927/1928 година. (София, Главна дирекция на статистиката, 1931)

Статистика на образованието в Царство България – учебна 1931/1932 година. (София, Главна дирекция на статистиката, 1933),

Статистика на образованието в Царство България – учебна 1938/1939 година. (София, Главна дирекция на статистиката, 1940)

Periodici/ Периодика

KOSTOV, A. „Banca Commerciale Italiana and Bulgaria (1919–1924),” *Etudes balkaniques* L.2 (2014): 7–27.

ЛУЕТИЧ, Т. „Български студенти във философския факултет на Загребския университет от 1874 до 1914 г.“ *Историческо бъдеще* № 1-2 (2005): 236–266.

ТАНЧЕВ, И. „Италианският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и специално образование (1878–1914)“, *Исторически преглед* № 1-2 (2001): 61–79.

Ricerca/ Изследвания

ДИМИТРОВ, ИЛ. *Българо-италиански политически отношения 1922–1943* (София, 1996).

КОСТОВ, А. *България и Белгия. Икономически, политически и културни връзки (1879–1914)* (София, 2004).

КОСТОВ, А. „Италианските архитекти и инженери и строителното дело в България от Освобождението до Първата световна война“. В: **КОСТОВ, А., П. ДАНОВА** (съст.). *Италия, България и Балканите (1870–1919)* (София, 2012), 124–143.

ПРЕШЛЕНОВА, Р. *Пътницата на европеизма. Висшето образование в Австро-Унгария и българите* (София, 2008).

РАДЕВА, М. „Италианското културно проникване в България“, *Българи в Италия и италианци в България. Приноси.* (София, 1997), 364–385.

ТАНЧЕВ, И. *Българската държава и учението на българите в чужбина. 1878–1892* (София, 1994).

Alleati per caso. Italia e Bulgaria durante la Seconda Guerra Mondiale (1941–1943)

Случайни съюзници. Италия и България по време на Втората световна война(1941–1943)

Alberto Basciani
Алберто Башани

1. Introduzione

Molti sono stati gli storici italiani e bulgari che con le loro ricerche hanno ben messo in evidenza le tante e interessanti relazioni che caratterizzarono i rapporti politici, economici e finanche culturali intessuti tra l'Italia e la Bulgaria già all'indomani dell'ottenimento, da parte bulgara, dello *status* di autonomia dall'Impero ottomano (il 6 aprile 1878 venne promulgata la cosiddetta Costituzione di Tărnovo che diede avvio alla nuova fase della storia bulgara contemporanea¹) e, praticamente fino alla proclamazione dell'indipendenza bulgara nell'ottobre del 1908². È noto come nella Prima guerra mondiale Italia e Bulgaria combatterono su fronti opposti

¹ Tra tutti vale la pena citare almeno **GUIDA F., PITASSIO A., TOLOMEO, R.** *Nascita di uno stato balcanico. La Bulgaria di Alessandro di Battenberg nella corrispondenza diplomatica italiana (1879–1886)* (Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1988); **ŠAROVA, K.** “Il diciannovesimo secolo e le relazioni bulgaro-italiane,” In: *Relazioni storiche e culturali fra l'Italia e la Bulgaria. Studi presentati al convegno Italo-Bulgaro in memoria di Enrico Damiani (Napoli-Positano 29 maggio – 3 giugno 1979)* (Napoli, 1982), 213–230; **PETKANOV, I.** “Riflessi del Risorgimento in Bulgaria,” *Rassegna Storica del Risorgimento* 53 (1966): 371–416.

² Cfr. **TAMBORRA, A.** “La crisi balcanica del 1885–1886 e l'Italia,” *Rassegna Storica del Risorgimento* LV.2 (1968): 371–396; **GUIDA F.**, “La crisi bulgaro-rumeliota (1885-1887): una rivincita italiana, in La Bulgaria, l'Italia e i Balcani,” In: *Relazioni storico-sociali ed estetico culturali* (Sofia, Accademia Bulgara delle Scienze, 1988), 263–288; **BERTINI F.** “La trasformazione della Bulgaria nell'Ottocento nei racconti dei viaggiatori occidentali,” *Rivista di Studi Politici Internazionali – Nuova serie* 81.3 (2014): 433–456.

anche se alla fine del conflitto il governo di Roma cercò, assieme agli Stati Uniti, di evitare alla Bulgaria una pace troppo punitiva, tentando, senza successo, di salvare l'acquisizione territoriale della Dobrugia meridionale (Quadrilatero)³. Nel corso del ventennio prebellico i legami italo-bulgari sembrarono riacquistare una certa vivacità sia nei rapporti politici bilaterali che nelle relazioni economiche e culturali senza essere capaci, tuttavia, di legare in maniera stabile il regno bulgaro alla politica dell'Italia fascista⁴. Di fatto si può senz'altro affermare che alla vigilia della Seconda guerra mondiale la Bulgaria pur legata da sempre più saldi vincoli economici e politici con la Germania nazista manteneva rapporti in apparenza molto stretti e cordiali anche con l'Italia senza però che questi potessero far pensare in alcun modo all'esistenza tra i due Paesi di una vera organica alleanza né politica né tantomeno militare.

2. Italia e Bulgaria tra neutralità e guerra

A circa due settimane dall'invasione nazista della Polonia e alla vigilia dell'intervento dell'Urss da est contro ciò che restava dell'esercito polacco ormai in rotta, esattamente il 16 settembre 1939, il governo bulgaro, proclamò ufficialmente la neutralità del Paese. Questa decisione tuttavia, non impedì che la Bulgaria venisse a trovarsi in una situazione sempre più delicata, sia nei confronti dell'Asse che delle potenze occidentali (soprattutto

---

³ Cfr. **CACCAMO F.**, *L'Italia e la Nuova Europa* (Trento–Milano, Lumi, 2000), 156–158.

⁴ Almeno per quanto riguarda gli anni Venti fino all'ascesa del nazismo si veda **BURGWYN, J.H.** *Il revisionismo fascista. La sfida di Mussolini alle Grandi potenze nei Balcani e sul Danubio 1925–1933* (Milano, Feltrinelli, 1979), passim. Anche se non paragonabile ai livelli raggiunti dalla Germania verso la fine degli anni Trenta di un certo interesse era il grado di penetrazione economica e commerciale raggiunto dall'Italia soprattutto nel settore bancario. A tal riguardo si veda **IACOPINI, A.** "L'espansione della Banca Commerciale Italiana in Europa orientale durante il fascismo," *Diacronie* 15.3 (2003), in <https://journals.openedition.org/diacronie/387> (ultimo accesso 8 ottobre 2019). Infine sui rapporti culturali si vedano **BASCIANI, A.** "La politica culturale italiana nei Balcani da Mussolini a Hitler, 1922–1933," *România Orientale* XVII (2004), 101–122; **SANTORO, S.** *L'Italia e l'Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918–1943* (Milano, Franco Angeli, 2005), 122–134 e 242–257.

la Francia nutriva molta diffidenza nei confronti del possibile atteggiamento bulgaro verso i propri alleati regionali Romania e Jugoslavia) e neppure l'adozione di una strenua politica di equilibrio poteva da sola assicurare che il Paese restasse al riparo dalla tempesta che ormai avvolgeva sempre più regioni e paesi d'Europa⁵. È interessante notare che proprio in quegli stessi giorni le cancellerie balcaniche furono interessate da una frenetica attività diplomatica. Per un momento parve possibile che addirittura sotto l'egida italiana si costituisse una sorta di blocco di Paesi neutrali della regione (condizione che di fatto in quelle circostanze accomunava tutti gli Stati balcanici) che allontanasse il pericolo di un ulteriore accrescimento del potere tedesco, senza contare che la sorprendente alleanza che parve sorgere sulle spoglie della Polonia tra nazisti e Unione Sovietica, divenuta in breve il vero spauracchio dei governi della regione, pareva aprire nuove laceranti dilemmi sul futuro del Sud-est dell'Europa⁶. L'Italia, ancora neutrale (ancorché con l'anodina formula della non belligeranza), partner di peso dell'Asse e dal novembre del 1939, con la conquista dell'Albania, divenuta formalmente anche una potenza balcanica, pareva costituire l'unico ostacolo allo stabilirsi anche nei Balcani di una sorta di condominio nazi-sovietico e per cercare di consolidare la neutralità che all'indomani del 1° settembre 1939 tutti i Paesi della regione, come si è detto, si erano affrettati a proclamare⁷. Al di là delle evidenti difficoltà italiane nel mettersi a capo di un sistema di alleanza chiaramente diretto a contrastare i disegni di egemonia balcanica immaginati da Berlino, esso trovò una chiara resistenza anche da parte dei dirigenti bulgari e di re Boris III che se da un lato comprendevano i pericoli e le insidie insiti nella situazione politica che si era venuta a creare dall'altro lato, però, era anche ben coscienti che proprio quel nuovo assetto geopolitico in Europa orientale avrebbe potuto rendere concrete le speranze nutrite per 20 anni di ottenere una sostanziale revisione territoriale del Trattato di pace di Neuilly⁸. Del resto fu molto

---

⁵ Cfr. **MILLER, M.L.** *Bulgaria during the Second World War* (Stanford (Ca), Stanford University Press, 1975), 13–14.

⁶ Cfr. **CATHERWOOD C.** *The Balkans in World War Two. Britain's Balkan Dilemma* (London, Basingstock–New York, Palgrave Macmillan, 2003).

⁷ Cfr. **MARZARI, F.** "Projects for an Italian-led Bloc of Neutrals, September–December 1939," *The Historical Journal* 13.4 (1970): 767–777.

⁸ *Ibidem*, 786–788.

significativa la decisione presa dal premier bulgaro Georgi Kiosseivanov proprio all'indomani dell'avvio delle ostilità di annullare *sine die* una visita di stato in Italia prevista da molto tempo. Proprio perché la situazione europea «[...] non gli [consentiva] per il momento allontanarsi dalla Bulgaria⁹».

Nelle decisioni adottate dal premier pesava senz'altro anche il ruolo sempre più importante giocato da Boris III nella scena politica interna. Dopo il colpo di stato del 1935 la posizione del monarca si era andata sempre più rafforzando, ma lo stesso pareva potersi dire del ruolo e della figura del premier Georgi Kiosseivanov tutt'altro che rassegnato a esercitare il riduttivo ruolo di mero esecutore della volontà del monarca e deciso a mantenere il Paese lontano dalle turbolenze della guerra¹⁰. Tuttavia nella Bulgaria di quegli anni, tanto più in una situazione internazionale estremamente delicata e resa imprevedibile dalla guerra e dalla temporanea alleanza tra Hitler e Stalin, non poteva esserci spazio per due personalità così decise e, dunque, nel febbraio del 1940, all'indomani di una tornata elettorale che apparentemente aveva consolidato la base di potere del primo ministro questi venne sorprendentemente allontanato dall'incarico dal re che a quel punto divenne il vero nocchiero della politica estera bulgara¹¹. Dopo aver definitivamente rotto l'isolamento internazionale ed essere diventato uno degli elementi di dinamismo (e preoccupazione) nel quadrante balcanico, Boris III si decise a spingere sempre di più il Paese sulla strada di una relazione privilegiata con la Germania e di un più esplicito revisionismo territoriale¹². L'incarico di primo ministro fu affidato a uno dei più illustri studiosi bulgari contemporanei, il professor Bogdan Filov, fino ad allora ministro della Pubblica Istruzione, oltre che

---

⁹ Telegramma del 4 settembre 1939 inviato a Roma dal ministro italiano a Sofia Giuseppe Talamo. In **BALDI S.** (a cura di), *Storia delle relazioni diplomatiche tra Italia e Bulgaria attraverso i documenti diplomatici italiani* (Sofia, Paradigma, 2019), p. 559 (d'ora innanzi RDIB).

¹⁰ Cfr. **STEINER, Z.** *The Triumph of the Dark. European International History 1933–1939* (London–New York, Oxford University Press, 2011), 310–313.

¹¹ Cfr. **GROUEFF S.** *Crown of Thorns. The Reign of King Boris III of Bulgaria 1918–1943* (London–Sidney–New York, Madison Books, 1987), 262–265.

¹² Cfr. **CHARY F.** “Boris III, Tsar of Bulgarians,” In: **BERND J.F.** (ed.), *Balkan Strogmen. Dictators and Authoritarian Rulers of Southeast Europe* (London, Hurst&C., 2007), 131.

presidente dell'Accademia delle Scienze di Bulgaria e prima ancora rettore dell'Università di Sofia. Filov godeva fama di essere filotedesco e uomo di assoluta fiducia del sovrano¹³.

Indubbiamente tutta una serie di fattori – sui quali si tornerà in seguito – fecero sì che la Bulgaria si trovasse progressivamente sempre più vicina all'Asse ma tale atteggiamento deve essere inteso soprattutto come un continuo, inesorabile, sia pur lento e non sempre rettilineo, allineamento, alle posizioni della Germania che ormai da tempo quasi monopolizzava il commercio estero bulgaro, contribuiva massicciamente al riarmo dell'esercito e, dunque, possedeva consistenti strumenti di pressione sulla Corte e più in generale sull'intero mondo politico ed economico sofiota¹⁴. L'Italia, al contrario era in una posizione del tutto secondaria, né in questo frangente i legami dinastici intessuti da Boris III con la dinastia dei Savoia sposando nel 1930 una delle figlie di Vittorio Emanuele III, la principessa Giovanna, erano serviti a creare una relazione privilegiata tra Roma e Sofia¹⁵.

Certo le forme andavano preservate così quando il ministro d'Italia a Belgrado, Mario Indelli, nel febbraio del 1940 ebbe un incontro personale con il suo omologo bulgaro Ivan Popov, appena nominato ministro degli Esteri nel nuovo governo presieduto dal già citato professor Bogdan Filov, questi si profuse in una serie di ossequi all'indirizzo dell'Italia e del Duce assicurando che avrebbe diretto il ministero «conformemente alle direttive impartitegli dal sovrano, coll'intenzione che la politica di collaborazione tra Italia e Bulgaria venga sempre più rafforzata nella più assoluta e concreta reciproca fiducia.» Un'affermazione che faceva il paio con quella che il 18 febbraio 1940 Filov in persona fece nei confronti del nuovo ministro

---

¹³ Cfr. **BASCIANI A.** "Un archeologo al servizio della monarchia bulgara. La parabola di Bogdan Filov (1940–1944)," In: **GUIDA F.** (a cura di), *Intellettuali versus democrazia. I regimi autoritari nell'Europa sud-orientale (1933–1953)* (Roma, Carocci, 2010), 121–122.

¹⁴ Cfr. **HEHN P.H.** *A Low Dishonest Decade. The Great Powers, Eastern Europe, and the Economic Origins of World War II, 1930, 1941* (New York–London, Continuum, 2005), 269–278.

¹⁵ Giovanna di Savoia ci ha lasciato un'interessante libro di memorie della sua esperienza di regina di Bulgaria nel corso di un periodo particolarmente complicato: **GIOVANNA DI BULGARIA**, *Memorie*, (Milano, Rizzoli, 1964).

italiano a Sofia, Massimo Magistrati che aveva appena rilevato alla guida della Legazione d'Italia Giuseppe Talamo. Nell'incontro che i due ebbero all'indomani dell'insediamento del nuovo governo. Il premier bulgaro volle ribadire «[...] i sentimenti di grande simpatia verso l'Italia da lui sempre nutriti¹⁶». Fino alla primavera del 1940 nel complesso la posizione bulgara restò pressoché immutata, fu solo dopo il giugno del 1940 con il crollo della Francia che la svolta verso la Germania divenne irreversibile non solo nell'atteggiamento diplomatico ma anche in una serie di prese di posizione di politica interna quali un'accentuazione delle politiche antisemite, la collaborazione sempre più stretta delle autorità di polizia locali con la Gestapo, una maggiore vigilanza nei confronti delle rappresentanze diplomatiche occidentali, più stringenti controlli nei confronti della stampa e di quanti intrattenessero relazioni con stranieri ecc¹⁷. In questo contesto l'Italia poté giocare soprattutto il ruolo dell'osservatrice privilegiata della evoluzione politica di un Paese in cui la supremazia politica acquisita dalla Germania poteva essere messa in dubbio solo dall'Unione sovietica e dal crescente prestigio che veniva esercitato dallo stato sovietico nei confronti di vasti settori della società bulgara a cominciare dagli studenti dei licei e ginnasi e certi circoli intellettuali e, naturalmente, simpatizzanti del movimento comunista.

3. La Bulgaria verso il patto Tripartito

Come si è detto in precedenza la posizione della Bulgaria era davvero delicata. La firma del Patto Ribbentrop-Molotov e le sue prime conseguenze scaturite nel Sud-est dell'Europa, segnatamente la cessione, nel giugno del 1940, all'Urss della Bessarabia, Bucovina settentrionale e del piccolo territorio di Hertza da parte della Romania, avevano indubbiamente aperto nuove allettanti prospettive alle mai sopite pretese revisioniste bulgare nei confronti di tutti i suoi vicini. D'altra parte però il ricordo delle disfatte patite nel 1913 e nel 1918, con tutte le gravi conseguenze che ne erano derivate per i progetti nazionali bulgari e la stessa capacità di proiezione

---

¹⁶ *Archivio Storico Diplomatico Ministero Affari Esteri* [d'ora innanzi *ASDMAE*], Affari Politici 1931–1945 Bulgaria [d'ora innanzi AP-1931-45-B], Busta 25, telegramma inviato da Sofia a Roma il 18 febbraio 1940.

¹⁷ **MILLER, M.L.** *Bulgaria during the Second World War.*, 22–23.

del Paese nella regione balcanico-danubiana, assieme alla consapevolezza dell'oggettiva debolezza sia militare che economica del Paese, restavano un monito severo ad attuare una politica avventurosa e consigliavano prudenza, tanto più che la temporanea alleanza tedesca-sovietica sembrava aver contribuito a riaprire di nuovo la Bulgaria, come si notava dalla Legazione italiana a Sofia, a un certo influsso russo (a tratti anche consistente) che invece negli anni precedenti era sembrato attenuarsi¹⁸. Probabilmente il rinnovato interesse sovietico nei confronti dei Balcani e un certo *feeling* che sembrava essersi instaurato nei rapporti tra i due Paesi slavi contribuì a far decidere Hitler, con il concorso italiano, ad accontentare le richieste bulgare sul Basso Danubio a detrimento, ancora una volta, della Romania. In un colloquio avuto il 17 luglio con il ministro degli Esteri, Ivan Popov, fu proprio Magistrati a raccomandare al dirigente bulgaro di seguire la linea dettata dalla Germania nella soluzione del contenzioso territoriale con la Romania¹⁹. Effettivamente qualche settimana dopo, il 7 settembre 1940, sotto la spinta dell'Asse la Romania fu costretta una volta ancora a piegare la testa e a firmare il Trattato di Craiova con il quale acconsentiva a retrocedere la Dobrugia meridionale (o Quadrilatero) alla Bulgaria²⁰. Il revisionismo bulgaro aveva finalmente cessato di essere virtuale, Boris III e il suo governo ottennero un significativo risultato politico e territoriale

---

¹⁸ *RIDB*, Telespresso inviato da Magistrati a Roma il 18 marzo 1940; Rapporto di Magistrati a Ciano del 22 marzo 1940, rispettivamente alle pp. 640-642 e 642-644. La stessa impressione fu maturata dal ministro tedesco a Sofia, Richthofen, secondo il quale i sentimenti di amicizia e considerazione della gran parte della popolazione bulgara nei confronti dei russi erano ancora vivi e non c'era politico a Sofia che potesse apertamente contraddirli. *Documents on German Foreign Policy 1918-1945* [d'ora innanzi *DGFP*], Vol. VIII7: The War Years, September 4, 1939 - March 18, 1940, Doc. 415, Dispaccio inviato da Sofia a Berlino il 4 dicembre 1939, pp. 484-485.

¹⁹ **BILIARSKIJ Z., I. GECENKO** (eds.), *Diplomaticeskij Dokumenti po Učastieto na Bălgaria vav Vtorata Svetovna Voïna. Dnevniži na Ministerstovoto na Vānšnite raboti v pravitelstavata na Georgi Kiosseivanov, prof. Bogdan Filov, Dobri Bozilov, Ivan Bagrianov, Konstantin Muraviëv (1939-1944 g.)*, [d'ora innanzi *DDUBBSV*] (Sofija, IK "Sineva", 2006), 107-108.

²⁰ Per l'intricato dipanarsi di questo contenzioso rimando al mio *Un conflitto balcanico. La contesa fra Bulgaria e Romania in Dobrugia del Sud, 1918-1940* (Cosenza, periferia, 2001).

che agli occhi della stragrande maggioranza dell'opinione pubblica bulgara riparava almeno una parte delle presunte ingiustizie sofferte dal Paese dopo la Grande guerra. La propaganda fascista non mancò di dare un certo risalto all'avvenimento presentandolo come una sorta di riparazione. Del resto nei mesi e negli anni precedenti la Bulgaria aveva goduto di ottima stampa in Italia, il Paese balcanico, circondato da Paesi ostili era stato presentato come una vittima della storia nonostante l'indiscutibile valore del suo esercito e la laboriosità dei suoi abitanti²¹.

Le manifestazioni di giubilo che furono organizzate a Sofia per celebrare il ritorno in seno alla madrepatria della Dobrugia meridionale furono equamente distribuite tra le rappresentanze diplomatiche italiana e tedesca ma di fatto al pari del Secondo Arbitrato di Vienna (30 agosto 1940) che aveva permesso all'Ungheria di riconquistare alla Romania la Transilvania settentrionale, era stata la volontà della Germania a determinarne l'esito finale.

Una delle conseguenze del successo territoriale fu che tedeschi e italiani diedero immediatamente inizio a forti pressioni politiche e diplomatiche per ottenere l'adesione bulgara al Patto Tripartito (sottoscritto a Berlino il 27 settembre 1940 dal Terzo Reich con l'Italia e il Giappone) e dunque unire, anche formalmente, la Bulgaria al carro dell'Asse. Ancora nel corso dell'autunno del 1940 la tattica dilatoria messa in atto dallo zar Boris III e dal suo gabinetto sembrava ancora in grado di contenere le pressioni italo-tedesche e lasciare la Bulgaria nel limbo della sua, sia pur non propriamente comodissima, neutralità. In tal senso la prima vera prova arrivò alla fine di ottobre di quello stesso anno. Gli ambienti dell'Asse speravano che la fiammata nazionalista che sembrava aver avviluppato il Paese dopo il successo ottenuto a Craiova potesse forzare la mano ai cauti governanti bulgari. Nel corso di un colloquio con Ivan Popov, il ministro Magistrati cercò di vincere la prudenza del suo interlocutore prefigurando la prossima adesione di Romania e Ungheria all'alleanza con l'Asse. I bulgari avrebbero dovuto intendere che si trattava molto di più di un semplice trattato di alleanza politico-militare

---

²¹ Cfr. **BIANCHINI S.** "L'idea fascista dell'impero nell'area danubiano-balcanica," In: **E. DI NOLFO, R. H. RAINERO, B. VIGEZZI** (a cura di), *L'Italia e la politica di potenza in Europa (1938-1940)* (Milano, Marzorati, 1985), 178.

*[...] il Tripartito rappresenta oggi l'ordine nuovo. Chi vi è dentro in qualità di associato "fondatore" avrà pieno diritto. Allorché la vittoria delle Potenze dell'Asse [...] sarà un fatto compiuto, ad assumere la sua parte e la sua responsabilità nella organizzazione della nuova Europa [...] è sì o no la Bulgaria tra i Paesi che vogliono l'instaurazione dell'Ordine nuovo? In Europa? Non è stata forse l'acquisto della Dobrugia la prova che tale Ordine nuovo è ad essa estremamente vantaggiosa?*²²

Le pressioni italiane sui dirigenti bulgari erano aumentate allorché fu chiaro che Mussolini rotti gli ultimi indugi era pronto a dare il via alla guerra contro la Grecia. Ecco quanto scrisse a Roma, il 21 ottobre 1940, il ministro d'Italia a Sofia, Massimo Magistrati nel proseguo del rapporto riservato riportato in precedenza:

*[...] ora appare lecito domandare: ma cosa avverrebbe, per esempio, se l'Italia si vedesse obbligata un bel giorno a risolvere con le armi la sua controversia con la Grecia [...]? È evidente che in questo caso [...] si avrebbe a Sofia una fortissima scossa dell'opinione pubblica ed una pressione che immagino potente, delle correnti nazionaliste sul prudentissimo Governo perché questo si decidesse ad approfittare della favorevole circostanza per spingere i bulgari sull'Egeo [...]*²³

Sappiamo tutto ormai del diletterismo che accompagnò la preparazione militare della campagna di Grecia²⁴, il documento appena citato, credo, ci aiuta a gettare un fascio di luce anche sul pressapochismo che caratterizzò la preparazione diplomatica di quella sciagurata impresa bellica. Il 16 ottobre Mussolini scrisse una missiva personale al sovrano bulgaro invitandolo a prendere parte all'attacco contro la Grecia in cambio della promessa di consistenti acquisti territoriali, in Tracia soprattutto²⁵, consigliato, forse, dal fatto che soprattutto dopo il 1937 (anno della momentanea riconciliazione con la Jugoslavia) e fino al settembre del 1940 la riconquista dello sbocco sul Mar Egeo era stata la principale

---

²² RIDD, Rapporto riservato inviato da Sofia il 20 ottobre 1940, da Magistrati a Ciano.

²³ Ibidem.

²⁴ Sull'Italia in guerra, la situazione politica interna e le scelte del regime resta ancora fondamentale **DE FELICE R.** *Mussolini l'alleato. 1. L'Italia in guerra 2. Crisi e agonia del regime* (Torino, Einaudi Tascabili, 1990).

²⁵ *Documenti Diplomatici Italiani* [d'ora innanzi DDI] IX Serie, Vol. 5.

rivendicazione territoriale avanzata dalla Bulgaria²⁶. Colpisce il tono asciutto e forzatamente imperioso di quel messaggio con il quale il Duce, cercava di impressionare con la sua determinazione Boris III. «Ho deciso di iniziare il regolamento dei conti cola Grecia entro questo mese di ottobre [...] annunciandoVi le mie decisioni non intendo di influire sulle Vostre e di sollecitare un concorso da parte delle Vostre forze armate [...]»²⁷ Due giorni dopo Boris rispose con una lettera in francese declinando l'offerta e assicurando che comunque in qualche modo la Grecia (comunque mai nominata esplicitamente) sarebbe stata costretta a distrarre una parte del suo esercito proprio per vigilare le sue frontiere settentrionali²⁸. Pare che la lettera di Boris abbia provocato l'ira e il sarcasmo di Mussolini²⁹ che fino a poco prima era convinto di poter fare del sovrano bulgaro «una pedina del nostro gioco³⁰», ma vista la piega presa dagli avvenimenti la prudenza fu premiata anche se costò al monarca bulgaro pesanti apprezzamenti da parte di un infuriato Duce sempre più impelagato in un'impresa militare dagli amari risvolti per il prestigio e la tenuta del regime³¹. Nelle settimane

²⁶ Cfr. **ZNAMIEROSKA-RAKK E.** "Bulgarian Territorial Revisionism and Bulgaria's rapprochement with the Third Reich," In: **CATTARUZZA M., S. DYROFF, D. LANGEWIESCHE** (eds.), *Territorial Revisionism and the Allies of Germany in the Second World War* (New York, Berghahn Books, 2015), 104–116.

²⁷ *DDI*, IX Serie, Vol. 5, messaggio di Mussolini a Boris III del 16 ottobre 1940.

²⁸ Ivi, missiva di Boris III a Mussolini del 18 ottobre 1940.

²⁹ Forse i sentimenti di Mussolini nei riguardi di Boris venivano alimentati da resoconti piuttosto inverosimili e dai toni macchiettistici quali quelli contenuti in Filippo Anfuso dell'incontro avuto con il re di Bulgaria alla vigilia della dichiarazione di guerra alla Grecia. Vedi **ANFUSO F.** *Roma Berlino Salò (1936–1945)* (Milano, Garzanti, 1950), 158–159 e 166–167. Un ritratto più asciutto ed equilibrato, ispirato a maggiore simpatia umana e considerazione intellettuale del monarca bulgaro è possibile leggere nelle pagine di memorie di uno dei protagonisti della politica estera negli anni di Galeazzo Ciano. Vedi **BASTIANINI G.**, *Volevo fermare Mussolini. Memorie di un diplomatico fascista* (Milano, Rizzoli-BUR, 2005), 374–380.

³⁰ Cfr. **KNOX M.**, *La guerra di Mussolini* (Roma, Editori Riuniti, 1984), 326.

³¹ Cfr. **MILLER M.L.** *Bulgaria during the Second World War.*, 35–36. Secondo MacGregor Knox i generali italiani avevano acconsentito all'impresa greca solo perché rassicurati da Mussolini del sicuro intervento militare bulgaro. **KNOX M.** *La guerra di Mussolini*, 336. Secondo John Gooch anche lo Stato

e mesi successivi Boris sempre più saldo al potere, non solo tenne fuori il Paese dalla guerra ma continuò a sfuggire con tutti i mezzi alle pressioni tedesche, ma anche italiane, di aderire al Patto Tripartito. Del resto le sconfitte italiane rimediate sul fronte greco-albanese (per non parlare di quelle africane) dovettero convincere vieppiù il sovrano bulgaro che la partita da giocare era ancora lunga e difficile e forse l'Italia più che un alleato poteva rappresentare un intralcio per i piani tedeschi di espansione nel Sud-est dell'Europa. Di sicuro del mancato intervento contro la Grecia e delle difficoltà subite dall'Italia nei Balcani ne risentirono le relazioni bilaterali che entrarono in una fase caratterizzata soprattutto da una certa dose di apatia. La consultazione dei documenti diplomatici dell'epoca, sia di quelli editi che inediti, paiono in fondo confermare l'impressione che mai come in questa fase gli italiani in Bulgaria andavano ormai completamente a rimorchio della Germania che, invece, tra le lusinghe di nuovi acquisti territoriali e qualche neppure troppo velata minaccia assumeva sempre più il ruolo di potenza dominante stringendo ulteriormente il cerchio attorno ai governanti bulgari. Il 1° marzo 1941 alla fine di un lungo accerchiamento diplomatico Bogdan Filov e Ivan Popov firmarono a Vienna l'adesione della Bulgaria al Patto Tripartito, ratificato poco dopo dalla Narodno Săbranje (parlamento) di Sofia senza che avesse luogo alcun dibattito parlamentare. In realtà la decisione di aderire era stata presa il precedente 20 gennaio in una sorta di consiglio dei ministri ristretto a un paio di persone³². Ai primi di febbraio i tedeschi ne erano a conoscenza e la principale preoccupazione bulgara sembrava essere, almeno a quanto riferiva la legazione tedesca di Sofia a Berlino, che la decisione restasse nascosta agli occhi degli jugoslavi e dei turchi e che i tedeschi avessero ben chiaro che in cambio dell'adesione ci si aspettava importanti acquisizioni territoriali³³. All'atto di adesione fu presente anche una delegazione italiana con a capo il ministro degli esteri del

---

Maggiore italiano era assolutamente convinto dello schieramento della Bulgaria a fianco dell'Asse. Cfr. **GOOCH J.** *Mussolini e i suoi generali* (Gorizia, LEG, 2011), 692.

³² Cfr. **LORY B.** "La Bulgarie dans la "Quatrième Guerre balkanique",” *Matériaux pour l'histoire de notre temps* 71 (2003): 19.

³³ *DGFP*, S. D, Vol. XII, *The War Years*, February 1 – June 22, 1941, Doc. 30, Messaggio inviato da Richenthofen da Sofia a Berlino l'8 febbraio 1941, pp. 54–55.

Duce. Le poche parole riservate all'avvenimento da Joseph Goebbels sono indicative del ruolo giocato dall'Italia nella questione: «[...] Filov appone la firma. È presente anche Ciano. Rimbalzato fuori di nuovo dal profondo³⁴.» Mentre l'Unione sovietica levava veementi proteste per la formalizzazione dell'alleanza con l'Asse le truppe tedesche fecero il loro ingresso in territorio bulgaro accolte, suscitando non poco stupore negli osservatori, con manifestazioni di simpatia e in certi caso finanche di giubilo, da parte della popolazione. Più che un alleato la Bulgaria ormai con la propria sovranità nazionale decisamente limitata: la Wehrmacht controllava alcuni dei centri vitali del Paese, la Gestapo stabilì a Sofia il proprio quartier generale per le operazioni nell'intera Europa balcanica mentre nel suo complesso l'economia nazionale venne sottomessa più che mai alle necessità tedesche, il territorio bulgaro, insomma era diventato una vera e propria base logistica e strategica per le prossime operazioni germaniche nella regione³⁵.

5. Un'alleanza controversa

Dopo l'attacco alla Grecia anche nel resto del Sud-est dell'Europa la situazione stava per precipitare definitivamente. Esattamente un mese dopo l'allargamento alla Bulgaria del Patto Tripartito l'esercito tedesco diede inizio all'operazione Marita che con l'ausilio degli altri eserciti dell'Asse nel giro di pochissime settimane portò alla resa della Jugoslavia e della Grecia. In questa occasione l'esercito di Sofia non partecipò direttamente all'aggressione né della Jugoslavia né della Grecia ma come era prevedibile il territorio bulgaro costituì una delle principali basi di partenza per l'attacco sferrato dalle forze tedesche contro i due Paesi vicini. Dai tempi dell'impero ottomano i Balcani avevano una nuova, chiara potenza dominante che permise ai Paesi satelliti e alleati di spartirsi parte delle spoglie degli sconfitti. Il 18 aprile Boris III si recò a incontrare Hitler, quasi allo stesso tempo la Bulgaria ruppe le relazioni diplomatiche con ciò che restava della Jugoslavia e praticamente senza sparare un colpo tre divisioni bulgare procedettero all'occupazione della Macedonia serba dove, su diretta indicazione di Hitler, rilevarono le forze tedesche e quindi, qualche tempo dopo, fu la

---

³⁴ **TAYLOR F.** (a cura di), *I diari di Goebbels 1939-1941* (Milano, Sperling&Kupfer Editori, 1982), 306.

³⁵ Cfr. **ZNAMIEROSKA-RAKK E.**, "Bulgarian Territorial Revisionism," p. 118.

volta dell'occupazione della Tracia egea e delle isole di Tasso e Samotracia. La Bulgaria dunque pur restando formalmente neutrale era entrata in qualche modo in guerra (andando esattamente incontro ai desiderata tedeschi³⁶) e da questo momento i rapporti con l'Italia si fecero sempre più complessi. Infatti uno dei risultati della sistemazione territoriale dovuta alla spartizione della Jugoslavia fu la nascita di una frontiera comune tra l'Italia (attraverso il territorio albanese esteso in Kosovo e Macedonia dopo la fine e la spartizione della Jugoslavia) e la Bulgaria. Nel corso delle operazioni le truppe italiane avevano proceduto a occupare vaste porzioni del territorio macedone compresa la città di Ocrida pregna di così tanti significati storici e spirituali per la nazione bulgara. Non c'è dubbio che l'entusiasmo popolare per la "riconquista" della Macedonia³⁷ fu in parte affievolito in alcuni settori dell'opinione pubblica per quell'imprevisto e secondo Bogdan Filov bisognava fare di tutto per evitare che una tale indesiderabile eventualità si verificasse³⁸. Se ne discusse anche nel corso del secondo incontro tra re Boris III e Hitler e questi incaricò von Ribbentrop di affrontare la questione il prima possibile con Ciano³⁹. Del resto gli Alti comandi militari tedeschi,

³⁶ *DGFP, S. D.*, Vol. XII, *The War Years*, February 1 – June 22, Doc. 312. Telegramma inviato da Berlino a Sofia l'11 aprile 1941. Ribbentrop si aspettava, infatti che mentre il governo bulgaro rompesse le relazioni diplomatiche con la Jugoslavia e la Grecia, le forze armate bulgare rilevassero quelle tedesche in Macedonia e combattessero eventuali forze partigiane e di soldati dell'esercito reale jugoslavo sbandati. Pp. 514–525.

³⁷ Considerata la Dobrugia del Sud (7.700 km² con 320 mila abitanti), la Tracia egea, la Macedonia orientale greca (14150 km² con 65 mila abitanti) e una parte importante (di fatto i ¾) della ex Macedonia jugoslava e il Sud-est della Serbia con i centri abitati di Pirot e Vranje (21700 km² con poco più di un milione di abitanti) nella primavera del 1941 la Bulgaria vide aumentata la propria superficie del 49% e la popolazione di circa il 37%, di fatto Boris III e il suo regime potevano vantare la rinascita quasi integrale della Grande Bulgaria così come era stata immaginata dai diplomatici russi a San Stefano nel marzo del 1878 dopo la vittoriosa guerra russo-turca.

³⁸ *DGFP, S. D.*, Vol. XII, *The War Years*, February 1 – June 22, Doc. 357, il 16 aprile 1941 Richentofen telegrafò a Berlino che in certi ambienti di Sofia la notizia dell'occupazione italiana di Sofia aveva avuto l'effetto di una bomba. «[...] L'opinione comincia ad accusare il Re e il Governo di non aver avanzato le richieste territoriali bulgare con la sufficiente forza.», p. 555.

³⁹ **GROUEFF S.** *Crown of Thorns*, 299–301. Dello stesso parere era anche

d'accordo con Hitler, erano propensi ad accondiscendere alle richieste bulgare convinti della necessità di dover utilizzare l'esercito di Sofia per occupare e controllare militarmente il Sud della Serbia soprattutto in previsione dell'Operazione Barbarossa⁴⁰. Il 5 maggio del 1941 un rapporto inviato dalla Legazione italiana di Sofia a Roma metteva in risalto l'enorme giubilo popolare provocato in tutta la Bulgaria dall'annessione dei territori macedoni e traci mentre definiva «tendenziose» le notizie rilanciate da organi di stampa sofoti di una prossima cessione ai tedeschi – e quindi ai bulgari – di alcune località macedoni in mano al Regio Esercito comprese Struga e Ocrida. In ogni caso chiosava il documento:

[...] per Ochrída [sic.!] infatti è qui piuttosto diffusa la sensazione che essa dato il suo significato storico e morale per la Bulgaria, finirà per essere a essa ceduta, mentre invece per Struga non è stato fatto ancora alcun chiaro accenno ben conoscendosi in molti ambienti i diritti albanesi su tale città⁴¹

Quella “sensazione” non era affatto sbagliata. Gli sforzi strenui di Boris III e del suo esecutivo sortirono effettivi benefici per le rivendicazioni di Sofia e tra il 9 e il 10 maggio effettivamente Ocrida passò dal controllo italiano a quello bulgaro confermando una volta ancora l'appoggio convinto di Hitler (che pareva nutrire un vero rispetto nei confronti di Boris) nei confronti di molte delle rivendicazioni bulgare.

Il premier Filov, accompagnato da alcuni ministri, all'indomani dell'occupazione aveva immediatamente compiuto un viaggio in Macedonia (prima di lui la regione era stata visitata, tra manifestazioni d'entusiasmo più o meno spontanee da Boris III) e quindi si era incontrato con il ministro d'Italia. Dal colloquio questi ne aveva ricavato l'impressione che i bulgari avessero cominciato a pensare «all'importanza politica ed economica, di

---

Goebbels che chiosò: «Re Boris è stato dal Führer. Merita di ottenere qualcosa». TAYLOR F. *I diari di Goebbels 1939–1941*, 396. Già il 14 aprile 1941 Ribbentrop aveva informato la Legazione di Sofia di tener conto delle probabili aspirazioni italiane nel voler occupare zone della macedonia massicciamente popolate da genti di etnia albanese. *DGFP, S. D*, Vol. XII, *The War Years*, February 1 – June 22, Doc. 347, Messaggio di Ribbentrop alla legazione di Sofia del 14 aprile 1941, p. 555.

⁴⁰ PAVLOWITCH S.K. *Hitler's New Disorder. The Second World War in Yugoslavia* (London, Hurst&C., 2008), 80–83.

⁴¹ ASDMAE, AP-B 1931–1943, Busta 27. Firma sul documento indecifrabile.

un collegamento diretto tra la Bulgaria e l'Europa occidentale via Albania [...]» che, secondo l'interlocutore italiano avrebbe permesso la creazione di «[...] quella parallela "Antidanubio" che potrebbe anche far gravitare verso l'Adriatico [...] una parte delle correnti economiche che altrimenti dovrebbero fare capo unicamente a Salonicco⁴²» I fatti si sarebbero incaricati molto presto di dimostrare come quei progetti fossero del tutto aleatori; il corso dei rapporti bilaterali italo-bulgari stavano per prendere una china pericolosa e tutt'altro che favorevole all'intensificazione dei contatti commerciali ed economici. E infatti fu esattamente in questa fase che le relazioni tra i due Paesi passarono da quella sorta di apatia di cui si è detto in precedenza a una crescente difficoltà dovuta principalmente ai problemi che immediatamente sorsero tra le autorità militari italiane e quelle bulgare nel delimitare la nuova linea di confine⁴³. Già il precedente 27 aprile, il premier Filov aveva appuntato sul suo diario come le incomprensioni che stavano sorgendo in Macedonia stessero creando in Bulgaria una vasta corrente di antipatia nei confronti degli italiani. Pochi erano i dubbi del primo ministro bulgaro che principale responsabile della situazione fosse il conte Ciano per nulla disposto a venire incontro ai desiderata di Sofia su una serie di territori di confine occupati dal regio esercito e considerati dall'establishment sofiota irrinunciabili⁴⁴. Nel corso di quelle settimane l'esecutivo bulgaro e Boris III esercitarono fortissime pressioni per ottenere le modifiche territoriali in Macedonia considerate irrinunciabili. In Particolare Richthofen e Clodius scrissero che il re «[...] era particolarmente ansioso che Ocrida, Gostivar e soprattutto Tetovo fossero assegnate alla Bulgaria per motivi sia etnografici

---

⁴² Ibidem.

⁴³ Tuttavia vale la pena mettere in evidenza come molti esponenti di peso del regime di Boris III guardassero con attenzione a molte delle istituzioni e realizzazioni del regime fascista italiano piuttosto che all'esempio della potenza dominante tedesca. È il caso dell'organizzazione giovanile "Brannik" modellata su quella italiana dei "Balilla", non senza creare qualche malumore nel ministro tedesco a Sofia Bekerle. Inoltre l'architetto Jordan Sevov, forse una delle personalità più vicine al monarca, era un convinto ammiratore del sistema corporativo e sindacale forgiato dal fascismo in Italia e lo riteneva quello più adattabile alla peculiare situazione bulgara. Cfr. **MILLER M.L.** *Bulgaria during the Second World War.*, 82.

⁴⁴ **FİLOV B.** *Dnevnik* (Sofia, Izdatelstvo na Otechestvenia Front, 1990), 318–319.

che geografici.⁴⁵» Le conseguenze non tardarono a manifestarsi con l'avvio di una forte campagna antitaliana. In qualche via di Sofia comparvero scritte antitaliane, nei cinema durante la proiezione dei cinegiornali, le notizie che riguardavano l'Italia e soprattutto direttamente Mussolini erano accolte dai fischi degli astanti ma soprattutto era in Macedonia che la situazione si faceva giorno, dopo giorno, sempre più complicata. A fine maggio del 1941 la Legazione di Sofia segnalava la comparsa in molte località della Macedonia di appelli del seguente tenore:

*Bulgari! La grande Germania ha dato cavalleresche prove di una nobile lotta che porta [...] al nuovo ordine in Europa. L'Italia trattenendo le città di Struga, Dibra, Gostivar, Tetovo e Kicevo, dimostra di condurre una guerra imperialista [...] questa estensione imperialista dell'Italia susciterà la rivalità della Russia [...] Bulgari! In segno dell'unità bulgara e di protesta non ascoltate Radio Roma, rifiutate il ricevimento di materiale di propaganda ed i giornali italiani. Togliete i vostri figli dalle scuole italiane. Abbasso la guerra imperialistica italiana! W la Germania e la Russia!*⁴⁶

Le difficoltà furono confermate ai primi di giugno da un rapporto classificato “riservatissimo” inviato da Magistrati al MAE. Nel documento tra l'altro si affermava:

*[...] per quanto riguarda la Macedonia occidentale dove risiedono nuclei di popolazione albanese la situazione; come mi conferma il Regio Console di Skopje [...] è tuttora delicata. Da una parte le intemperanze e la durezza delle piccole autorità bulgare, particolarmente militari, tutte intente a una pesante azione di “bulgarizzazione” della regione [...] dall'altra la sensazione creatasi in quei gruppi albanesi, che le attuali assegnazioni territoriali non siano definitive e che, quindi, si possa attendere una spinta italiana verso il Vardar, provoca un indubbio malessere e una forte insofferenza che [...] si trasforma in atti di netta reazione contro l'occupazione bulgara [...]*⁴⁷

Ai primi di luglio del 1941 lo Stato maggiore del Comando Superiore delle Forze Armate Albania inviò un rapporto al Comando supremo nel

---

⁴⁵ DGFP, S. D, Vol. XII, *The War Years*, February 1 – June 22, Doc. 393, Rapporto congiunto dei ministri tedeschi Clodius e Richthofen a Berlino il 24 aprile 1941, p. 624.

⁴⁶ ASDMAE, Sottosegretariato Affari Albanesi [d'ora innanzi SSAA], Busta 77. Documento allegato a un rapporto inviato dalla legazione d'Italia di Sofia a Roma il 28 maggio 1941.

⁴⁷ ASDMAE, SSAA, Busta 77, rapporto riservatissimo del 5 giugno 1941.

quale metteva in evidenza le crescenti difficoltà in alcuni dei territori macedoni recentemente acquisiti dove si segnalava

*[...] l'attiva opera di propaganda che elementi bulgari tentano di svolgere in favore delle loro nazione [...] denota la tendenza a voler creare, nelle popolazioni dei paesi da noi occupati, una corrente di sentimenti ostili all'Italia [...] i militari bulgari intensificano viepiù i loro tentativi di propaganda, basando la loro opera su una vantata superiorità dell'esercito bulgaro su quello italiano [...] è ormai confermato l'atteggiamento apertamente filo-bulgaro della chiesa ortodossa di Tetovo [...] da rilevare che l'azione del clero è svolta molto cautamente ma con inflessibilità. Anche le trasmissioni della radio bulgara mirano allo stesso scopo [...]*⁴⁸

D'altra parte le autorità italiane dovevano anche tener conto della crescente insoddisfazione manifestata dagli albanesi per gli atti di ostilità dei bulgari nei loro confronti. Già ai primi di giugno il presidente del Consiglio albanese Shefqet Verlaci aveva scritto direttamente a Ciano lamentando gli arbitri, e le prepotenze che a suo dire si manifestavano da parte bulgara nei confronti delle comunità albanesi anche nelle zone occupate dal Regio Esercito⁴⁹. La situazione per gli italiani in Albania cominciava a essere complicata, la pessima prova militare offerta contro la Grecia, l'occupazione greca nel dicembre del 1940 di alcuni territori albanesi come Porto Edda e la città di Argirocastro, avevano incrinato non poco l'immagine di forza, disciplina, modernità e organizzazione che il regime fascista aveva cercato di inculcare ai sudditi albanesi nei mesi seguenti l'occupazione del Paese delle Aquile. La distruzione della Jugoslavia e la sconfitta greca avevano permesso la creazione della Grande Albania che agli occhi degli italiani avrebbe dovuto ribaltare completamente l'immagine di debolezza e pressapochismo offerte in precedenza rafforzando di nuovo la presa sull'Albania e, più in generale, aumentando la proiezione balcanica della potenza fascista⁵⁰. Ciò che invece le popolazioni albanesi della Macedonia e gli agenti del governo di Tirana potevano vedere era una scoperta aggressività delle autorità bulgare decise a

---

⁴⁸ Ibidem, rapporto del 2 luglio 1941 firmato dal generale Alessandro Pirzio Biroli.

⁴⁹ Ibidem, Promemoria del regio governo albanese del 6 giugno 1941.

⁵⁰ Sull'occupazione del Kosovo e la creazione della Grande Albania si veda **MICHELETTA L.** *La resa dei conti, Il Kosovo, l'Italia e la dissoluzione della Jugoslavia (1939-1941)* (Roma, Edizioni Nuova Cultura, 2008), soprattutto le pp. 115-153.

stabilire il loro dominio su settori sempre più vasti del territorio macedone. Di fatto sarà proprio Ciano a ostacolare in ogni modo una definizione della frontiera comune favorevole alle rivendicazioni territoriali bulgare. Lo stesso Ciano rispose alla missiva di Verlaci assicurando il premier albanese di aver ben chiara la situazione in Macedonia e di rassicurare le «[...] popolazioni albanesi che dopo circa trent'anni si vedono finalmente riunite alla Madrepatria l'assicurazione della benevola e sollecita protezione del Governo Fascista [...]»⁵¹.

5. Italiani e bulgari in Macedonia. Conflitto etnico e territoriale

Nelle settimane e nei mesi seguenti la situazione fu tutt'altro che incline a migliorare. La copiosa documentazione consultabile mostra piuttosto un territorio attraversato da crescenti difficoltà create dall'aumento inarrestabile di violenze, ruberie, reciproche accuse, recriminazioni che coinvolsero soldati italiani e bulgari, autorità dei due Paesi e soprattutto le popolazioni civili. Fu proprio in questo contesto che nell'estate del 1941 il premier Filov e il ministro degli esteri Popov realizzarono tra il 21 e 22 luglio 1941 una visita ufficiale a Roma. Benché in programma da tempo essa, infine, fu sollecitata con toni non propriamente cordiali e amichevoli da Galeazzo Ciano con un telegramma spedito a Sofia al ministro Magistrati il 29 giugno 1941. Il capo della diplomazia bulgara, Popov, era invitato a recarsi a Roma entro una settimana altrimenti da parte italiana «[...] si sarebbe proceduto alla fissazione delle frontiere con atto unilaterale, sulla base della linea da me concordata a Vienna con von Ribbentrop [...]»⁵². Nel preparare l'incontro il ministro italiano a Sofia, Magistrati, inviò a Ciano un paio di telegrammi nei quali cercava di smussare le asperità, ricordando che l'incontro italo-bulgaro con la presenza del premier Filov accanto al capo della diplomazia Filov, acquisiva tutt'altra rilevanza. Il viaggio prima di qualsiasi cosa sarebbe stato dovuto essere la consacrazione della rinnovata amicizia italo-bulgara e una sorta di atto di riconoscenza del Paese alleato per il contributo offerto dall'Italia alla riconquista delle terre irredente, le

---

⁵¹ ASDMAE, SSAA, Busta 77, missiva senza data, presumibilmente dei primi di giugno del 1940, inviata da Galeazzo Ciano al presidente del consiglio albanese Shefqet Verlaci.

⁵² RIDB, Doc. 327, pp. 754-755.

questioni di confine sarebbero certamente state discusse ma senza diventare il principale oggetto dell'incontro bilaterale⁵³. In ogni caso sarebbe stato il caso di far intendere alla delegazione bulgara chi nella regione esercitava il ruolo della grande potenza e quindi sempre Magistrati chiosava:

Non sarebbe male [...] che a Roma i dirigenti bulgari avessero occasione incontrare anche qualche elemento albanese correligionario e ciò per aver diretta personale sensazione importanza che noi attribuiamo Albania sia per facilitare una distensione albanese-bulgara⁵⁴.

Di questa visita negli archivi italiani non è rimasta traccia (o almeno il sottoscritto per quanto si sia impegnato non ha trovato nulla). Ne parla invece diffusamente Bogdan Filov nel suo Diario. In particolare molto spazio è dedicato all'appuntamento del 21 luglio a Palazzo Venezia con Mussolini e Ciano e, quindi del successivo incontro avuto con il solo Ciano, nel pomeriggio di quello stesso giorno a Palazzo Chigi. Entrambe le occasioni furono dominate, secondo la ricostruzione offerta dal premier bulgaro, dal tema della demarcazione della linea di confine e dell'istituzione di una commissione mista di demarcazione della comune frontiera macedone. Rispetto a un atteggiamento in apparenza più conciliante di Mussolini, Ciano oppose maggiore resistenza allontanando la possibilità di arrivare a un accordo chiarificatore⁵⁵. Fu così che quando Filov e Popov lasciarono Roma per proseguire il loro viaggio verso Firenze, Venezia e Fiume il contenzioso territoriale era ben lungi dall'essere stato risolto. Fu, invece, lasciato cadere da entrambe le parti la firma di uno speciale patto di alleanza politica. Molto più brevi sono invece gli appunti che Ciano consegnò al proprio diario dell'incontro con i due statisti bulgari. Vale la pena riportare le parole del ministro degli Esteri italiano soprattutto perché ancora una volta esse danno mostra di una certa superficialità e di un malcelato senso di superiorità nei confronti della controparte bulgara.

21 luglio – Arrivo dei Bulgari: due classici ministri democratici parlamentari [...] sono venuti a mendicare qualche correzione di frontiera specialmente nella zona dei Laghi di Ocrida e Presba, indispensabili per rafforzare la loro personale situazione all'interno. Ho tenuto duro più per forma che per convinzione: qualche piccola concessione potrà venire fatta in sede di Commissione Mista⁵⁶.

⁵³ RIDB, telegrammi di Magistrati a Ciano rispettivamente del 30 giugno e 9 luglio 1941. Docc. 329 e 365. Pp. 755–756.

⁵⁴ Ibidem, Telegramma del 9 luglio inviato a Ciano.

⁵⁵ **FILOV B.** *Dnevnik*, 372–376.

⁵⁶ **CIANO G.** *Diario 1937–1943* (Milano, Rizzoli, 1998), 495.

Da parte italiana queste sono le uniche tracce, assieme a una foto sbiadita che ritrae Filov accanto a Mussolini in occasione di una parata militare organizzata per accogliere i due ospiti, della visita ufficiale compiuta dai due governanti bulgari a Roma. Eppure ancora una volta le sprezzanti considerazioni del genere del Duce nascondevano una realtà molto più complessa e difficile cui le autorità italiane, probabilmente non del tutto preparate dovettero far fronte per il resto di tutto il periodo di occupazione da parte del Regio Esercito di quei territori. Come si è accennato in precedenza per i bulgari l'appoggio tedesco fu fondamentale per vincere la resistenza italiana e ottenere Ocrida e il suo territorio. Del resto i tedeschi dovevano far digerire ai bulgari la loro estromissione da Salonico⁵⁷, questione sulla quale Hitler era stato irremovibile, inoltre per Berlino era fondamentale poter contare sul pieno appoggio di Sofia per gestire al meglio le infrastrutture ferroviarie e le risorse minerarie che erano sotto l'amministrazione bulgara. Il risultato fu una parziale spartizione tra i due contendenti: i territori di Tetovo e Struga, la parte meridionale del lago di Ocrida e la zona del lago di Prespa furono annesse all'Albania e andarono a costituire la provincia del Dibrano. La città di Ocrida e il resto dell'ormai ex Macedonia serba furono annesse alla Bulgaria. Insomma ancora una volta l'Italia fu costretta a chinare il capo e ad accettare le decisioni tedesche. I funzionari albanesi chiamati ad amministrare la nuova provincia si lanciarono in una forsennata politica di albanesizzazione – così emerge dalle tante memorie inviate al ministero degli esteri italiano dalla legazione bulgara di Roma su sollecitazione del proprio governo - in una situazione caratterizzata da un certo caos amministrativo e, in certi casi anche di penuria di generi alimentari. Tra la comunità albanese e gli elementi slavi il conflitto da latente divenne sempre più spesso aperto e in diverse occasioni si manifestava sotto gli occhi impotenti del Regio esercito e dei funzionari della Luogotenenza di Tirana, più inclini, comunque, laddove ne avevano la possibilità a favorire, nelle eventuali dispute, l'elemento sqipetaro⁵⁸.

---

⁵⁷ Ancora a metà maggio del 1941 Boris III non aveva perso la speranza di acquisire al suo Paese la città egea. *DGFP*, S. D, Vol. XII, *The War Years*, February 1 – June 22, Doc. 605, Memorandum dell'8 giugno 1941 del segretario di Stato Weizsäcker, p. 983.

⁵⁸ Vedi **MALEV T.C.** "Aspetti di una occupazione; gli italiani in Macedonia," In: **MICHELETTI B., P.P. POGGIO** (a cura di), *L'Italia in guerra 1940-1943*

Dall'altro lato della linea di demarcazione anche i bulgari procedettero con mano pesante e nel giro di qualche giorno dall'occupazione procedettero con ritmo serrato alla bulgarizzazione di tutti i territori conquistati [...] ⁵⁹ Le prime immediate conseguenze furono che da un lato la comune frontiera macedone divenne teatro di violenze e scontri armati mentre dal punto di vista politico la situazione delle relazioni con il governo di Sofia non fece che peggiorare. Già partire dall'agosto del 1941 e quindi con sempre maggiore frequenza nei mesi seguenti le fonti italiane cominciarono a registrare scontri sulla frontiera tra l'esercito bulgaro ed elementi albanesi ⁶⁰. Nella maggioranza dei casi si trattava di risposte a incursioni di contrabbandieri e bande armate non meglio identificate, in molti casi truppe di confine bulgare ne approfittavano per entrare nel Dibrano e depredare villaggi e fattorie isolati di capi di bestiame, suppellettili. Non erano rari i casi di ferimenti, violenze carnali e uccisioni destinati ad aumentare, come vedremo, nei mesi futuri.

Dietro il paravento della cordialità da etichetta diplomatica e delle parole d'ordine formale improntate all'alleanza e alla collaborazione franca Roma e Sofia giocavano l'una contro l'altra una partita tesa a guadagnare il primato nella regione. Secondo il ministro a Sofia, Magistrati, era arrivato il momento per l'Italia di agire con maggiore risolutezza con un'azione che finalmente lasciasse il segno della forza e della volontà di italiana di imprimere la propria supremazia anche oltre le nuove frontiere balcaniche d'Italia. C'era la necessità di agire con risolutezza, del resto

[...] le autorità bulgare, intente nel loro lavoro inteso a unificare in velocità e con ogni mezzo i territori di recente acquistati, premono ora, dopo la liquidazione delle tendenze a carattere autonomista, sugli elementi musulmani allo scopo di togliere loro l'impronta albanese [...] anche nel campo religioso non si mancherà di compiere azione dissolvitrice [...] ora una nostra azione, intesa a controllare e proteggere anche se indirettamente nel campo pratico, quei gruppi,

---

[Annali della Fondazione Micheletti, Brescia, 1990–1991], 173–176.
RODOGNO D. *Il nuovo ordine Mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa (1940–1943)* (Torino, Bollati Boringhieri, 2003), 354–356.

⁵⁹ Cfr. **ROSSO A.** *Macedonia and the Macedonians. A History* (Stanford (Ca), Hoover Press, 2008), 184–186; **LORY B.** “La Bulgarie,” 21–22.

⁶⁰ *ASDMAE*, AP1931-1945B, Busta28, Telespresso inviato da Sofia a Roma, del 15 aprile 1942 “Incidenti sulla linea di demarcazione albanico-bulgara”.

si rivela, ripeto, del tutto necessaria. Non è infatti [...] soltanto con le proteste e gli appelli presso il governo di Sofia e le Autorità locali [...] a parole ossequienti e remissive, e poi con i fatti tutte intente alla bulgarizzazione progressiva della macedonia occidentale, che noi potremo sostenere di quei nuclei albanesi di oltre confine. Occorre dare loro una sensazione pratica [...] di aiuto e sostegno venendo incontro alle loro necessità che, per la durezza dei tempi e la pressione bulgara, si vanno facendo sempre più pesanti e più gravi. E' per tale motivo che mentre non ho mancato e non manco di adoperarmi senza sosta per la creazione di collegamenti stradali, automobilistici, telefonici e postali tra la Macedonia e l'Adriatico onde far gravitare quei gruppi albanesi verso Occidente, ho desiderato presentare a V.E. un programma di effettiva assistenza a loro favore⁶¹.

Nei fatti Magistrati propose di avviare in territorio bulgaro delle azioni filoalbanesi tese a favorire gli interessi italiani. Tutto sommato se si pensa al grado di influenza diretta e indiretta contemporaneamente esercitato da Berlino sull'esecutivo bulgaro, al controllo dell'apparato delle comunicazioni, allo sfruttamento delle risorse naturali ecc. quelle italiane erano davvero manovre di piccolo cabotaggio proprie di una potenza minore in difficoltà politica e militare. Del resto il piano di Magistrati incontrò l'assenso di Ciano che qualche mese dopo raccomandò soltanto «[...] estrema prudenza nell'attuazione piano stesso» e provvide a far accreditare su un conto corrente di Magistrati un milione di lire per avviare l'impresa⁶². Con un atteggiamento del genere c'è poco da stupirsi che piuttosto che stemperarsi il clima in Macedonia si fece sempre più teso e l'ondata di violenze non fece altro che aumentare. I tentativi di resistenza albanesi indussero le autorità bulgare – che come si è detto amministravano in generale con mano di ferro i territori recentemente annessi - a usare sistemi ancora più drastici con l'effetto che centinaia di albanesi si risolsero ad abbandonare le zone direttamente poste sotto il controllo dei bulgari e, a loro volta le popolazioni bulgare o semplicemente slave decisero di abbandonare Kosovo e Dibrano. Un telegramma del 16 aprile destinato alla Legazione italiana di Sofia illustrava piuttosto bene lo stato delle cose:

[...] sono pervenuti ulteriori telegrammi che segnalano aggravamento situazione confinaria [...] nel villaggio di Uglar (Ghilani) sarebbero stati arrestati 17 albanesi e i bulgari avrebbero distrutto il ponte che unisce Uglar al nostro

---

⁶¹ DDI, IX Serie, Vol. VIII, Telespresso di Magistrati a Ciano del 6 febbraio 1942.

⁶² Ibidem, Telespresso segreto di Ciano a Magistrati del 18 maggio 1942.

*territorio. A Rinik sarebbero stati effettuati altri numerosi arresti e alcuni degli arrestati sarebbero stati uccisi [...] tali atti vengono interpretati a Tirana come misure di rappresaglia per aver le nostre autorità proceduto all'internamento di alcuni slavi e per essere stati uccisi alcuni serbi nei dintorni di Ghilani e Ferizovic. Vien fatto notare che nella sottoprefettura di Ghiliani e in tutta la provincia di Prishtina l'elemento slavo è costituito unicamente da serbi e pertanto azione bulgara [... sembra] rivolta a eccitare serbi contro albanesi nel territorio di loro occupazione, mentre non sarebbe da escludere intenzione bulgara di assumere una funzione protettrice dell'elemento slavo entro i nostri confini [...] viene confermato un accentuarsi del nervosismo degli ambienti militari bulgari nei nostri riguardi. Vi sarebbe presso di essi la fantasiosa convinzione che i militari italiani dislocati a Skopje costituiscono elementi di una quinta colonna pronta a operare qualora le truppe italiane marciassero su Skopje [...]*⁶³

Dal punto di vista politico l'appoggio aperto offerto agli albanesi di fatto costò la perdita di ogni ulteriore residua influenza sugli ambienti politici di Sofia divenuti ormai sensibilissimi a ogni azione proveniente da parte italiana. Il precedente 30 maggio un discorso tenuto da Ciano chiaramente improntato a difendere le ragioni albanesi e ad esaltare l'avanzata italiana verso il Vardar fu causa di costernazione in ampi settori politici bulgari, specialmente quelli più compromessi con la questione macedone⁶⁴. Insomma l'alleanza italo-bulgara era ormai divenuta poco più che un atto formale. Lo riconobbe senza mezzi termini lo stesso Magistrati in un lungo dispaccio inviato a Roma, al ministro degli Esteri, nell'agosto del 1942 in cui poneva in evidenza come ormai «[...] Roma appare, nella sua politica di valorizzazione degli elementi albanesi ed ora anche di quelli ellenici, porsi, almeno tendenzialmente, dalla parte di quanti guardano con sospetto ad una effettiva affermazione bulgara nei Balcani [...]» Secondo Magistrati, la nuova posizione geostrategica italiana in Macedonia era «diventata [...] un elemento di primissimo piano, non scevro di notevoli preoccupazioni bulgare, nel quadro della politica di Sofia [...]»⁶⁵.

Una maniera forse contorta ma che in verità mostrava a Roma l'irrimediabile perdita di influenza italiana in Bulgaria. Tanto che in un

⁶³ ASDMAE, AP1931-1945B, Busta28, Telespresso inviato da Roma a Sofia il 6 aprile 1942.

⁶⁴ DDI, IX Serie, Vol. VIII, Telespresso del 3 giugno 1942 inviato da Magistrati a Ciano.

⁶⁵ ASDMAE, AP-1931-45B, Busta 27, Dispaccio di Magistrati inviato a Roma il 7 agosto 1942.

successivo lungo rapporto inviato a Roma alla fine di ottobre di quello stesso 1942, lo stesso ministro Magistrati dopo aver cercato di mettere in risalto l'opera subdola di propaganda portata avanti dai tedeschi in Bulgaria sfruttando il nazionalismo e l'irredentismo macedone a detrimento degli interessi italiani e non senza aver sottolineato la solita sviolinata sul fascino esercitato in Bulgaria dalla millenaria civiltà italiana sulla società bulgara non poté esimersi dal sottolineare che solo

[...] del molto che fanno gli altri si potrà trarre motivo per migliorare il poco che facciamo noi. La Germania si è trovata su di noi in enorme vantaggio per il fatto che la liberazione della Macedonia e della Tracia viene esclusivamente a lei attribuita e l'abile propaganda tedesca ha sempre decantato presso i bulgari i meriti del governo del Reich [...] i motivi che detta propaganda può abilmente sfruttare sono quelli riferitesi alla legittimità delle aspirazioni bulgare sulla Macedonia e sulla Tracia dando [...] la sensazione [...] che il governo del Reich [...] abbia già espresso il suo definitivo giudizio a favore della Bulgaria⁶⁶.

Molto interessante è quella parte del rapporto nel quale Magistrati cercando di mettere in luce la natura e gli strumenti della predominanza tedesca in Bulgaria, dalla cultura, al giornalismo fino all'economia, offre uno spaccato interessante di quello che era un modello di Paese sottomesso al potere tedesco. Il ministro italiano non mancò di mettere in luce l'importanza che nella predominanza tedesca esercitava la larga diffusione della lingua tedesca e come la stampa bulgara, in materia di notizie belliche, riprendesse esclusivamente i comunicati del Quartier generale tedesco

[...] anche quando il comunicato del Quartier Generale delle Forze Armate Italiane riveste maggiore importanza [...] in Germania, inoltre, ogni giornale bulgaro ha il proprio corrispondente pagato dalle autorità tedesche [...] vi sono giornali in Bulgaria, specialmente quelli editi in provincia che escono con un notiziario procurato loro esclusivamente dai tedeschi, notiziario già dattiloscritto in lingua bulgara⁶⁷

Anche in campo economico la Germania nel 1942 conservava un primato indiscutibile.

Le merci tedesche reggono ancora oggi il mercato bulgaro [...] le principali fabbriche tedesche conservano inoltre in Bulgaria e particolarmente a Sofia lussuose filiali e rappresentanze che continuano la vendita di macchine da cucire,

---

⁶⁶ Ibidem, Rapporto inviato da Magistrati a Roma il 31 ottobre 1942.

⁶⁷ Ibidem.

*di radio, di apparecchi elettrici [...] ma palese in tutti i campi è lo sforzo dei tedeschi per impossessarsi dell'economia di questo paese e per attrarlo sempre più nella sua orbita facendogli constatare quotidianamente la onnipotenza della Germania. La "Lufthansa" ad esempio, a differenza dell'"ALA LITTORIA" ha mantenuto tutti i suoi servizi aerei la cui importanza non può sfuggire a nessuno in questo momento*⁶⁸

La posizione ormai totalmente defilata dell'Italia non poteva non avere ripercussioni nella contestata zona di frontiera macedone dove la situazione era lungi dal migliorare nonostante nel settembre del 1941 i due governi si fossero accordati per creare una commissione mista per la delimitazione dei confini. Gli incidenti più o meno gravi erano all'ordine del giorno esattamente come le prepotenze e, nei casi peggiori, le violenze esercitate ora dalle autorità bulgare ora da quelle albanesi sulle rispettive popolazioni minoritarie. Spesso le autorità militari bulgare interrompevano il transito alla frontiera, adducendo ragioni di sicurezza, senza alcuna previa consultazione con i comandi italiani che dovevano subire l'atto compiuto o al massimo presentare proteste formali. Anche il premier Filov, riconobbe nel suo diario l'atteggiamento spesso rude se non addirittura violento di molti reparti delle guardie di frontiera bulgare nei confronti degli albanesi e dei problemi che quegli incidenti procuravano in continuazione con le autorità italiane⁶⁹. Allo stesso tempo ancora nei mesi successivi gli italiani furono costretti a registrare una continua migrazione di fuggiaschi albanesi verso il Dibrano a causa delle malversazioni cui i bulgari sottoponevano continuamente la comunità albanese (impressiona il numero crescente delle violenze carnali) proprio per costringere il più alto numero di essi ad abbandonare il territorio⁷⁰. Naturalmente non mancavano da parte bulgara altrettanti, corposi dossier pieni, a loro volta, di circostanziate accuse di presunte violenze compiute da elementi albanesi sia in veste di funzionari che di semplici civili nei confronti della popolazione bulgara⁷¹.

---

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Cfr. **FILOV B.** *Dnevnik*, 486–487.

⁷⁰ *ASDMAE*, AP1931-45B, Busta 28, Rapporto sugli episodi di violenza registrati nei cosiddetti territori albanesi occupati dai bulgari inviato il 10 luglio 1942 dal ministro della Cultura Popolare del regno d'Albania, Beratti ad Angelo Corrias Capo Ufficio Albania MAE.

⁷¹ Ibidem, Promemoria del Consolato Generale di Bulgaria a Tirana sugli incidenti alla frontiera albanese-bulgara del 7 settembre 1941.

6. Conclusioni

Nei mesi seguenti la situazione non fece registrare alcuna sensibile variazione. A giudicare dalla documentazione disponibile non pare che i passi diplomatici compiuti dal Regio ministro a Sofia abbiano prodotto risultati apprezzabili, fino al collasso dell'esercito italiano nei Balcani la situazione alla frontiera bulgaro-albanese restò pressoché identica. Del resto le crescenti difficoltà incontrate dagli italiani nel mantenere sotto controllo parti del territorio albanesi contribuivano a rendere i bulgari più aggressivi. Le crescenti difficoltà incontrate dal Regio Esercito in tutti i territori occupati non solo rendevano sempre più flebili le ambizioni di Roma di dominare la regione balcanica ma sembravano rappresentare agli occhi dei massimi dirigenti bulgari, compreso re Boris, il preludio di problemi ancora più grandi di cui la Bulgaria avrebbe potuto in futuro sfruttare a proprio vantaggio⁷². Date tali condizioni nei mesi seguenti la situazione non fece registrare alcun sostanziale miglioramento anzi l'inarrestabile declino bellico italiano su ogni fronte, comprese le crescenti difficoltà nel contrastare la resistenza partigiana in Albania contribuiva semmai a rendere i bulgari più aggressivi.

Le carte rinvenute in archivio testimoniano, nell'estate del 1943 un intervento diretto di Mussolini stesso nel contenzioso italo-albanese-bulgaro in una situazione drammatica per il regime fascista, alla vigilia, cioè, dello sbarco alleato in Sicilia. Il Duce nella sua ritrovata veste di ministro degli Esteri, chiedeva con toni piuttosto vivaci, alla Legazione italiana a Sofia di rammentare al governo bulgaro l'importanza di evitare ogni ulteriore attrito e scontro in Macedonia e come tale condizione fosse un elemento pregiudiziale per mantenere su buoni livelli i rapporti tra i due Paesi⁷³. Non sappiamo neppure se arrivò una risposta dell'esecutivo bulgaro a quel messaggio, ormai la posizione di Roma era definitivamente compromessa non solo nei confronti dei bulgari ma di tutte le parti coinvolte in quelle vicende. Un rapporto sul Kosovo albanese inviato a Roma nel giugno del 1943 diceva apertamente:

Lo stato d'animo delle popolazioni musulmane ha subito in questi ultimi tempi un certo mutamento in senso a noi favorevole, e ciò non per simpatia verso

---

⁷² **FILOV B.** *Dnevnik*, 513–517.

⁷³ *ASDMAE*, AP1931-45B, Busta 28, Telegramma inviato da Roma a Sofia il 26 giugno 1943.

la nostra occupazione, giacché nessuno nutre ormai stima e fiducia nelle armi italiane, ma per semplice interesse e opportunismo [...]»⁷⁴

Del resto la guerra per l'Italia stava per arrivare a un momento cruciale quello cioè della caduta del fascismo e della fine dell'alleanza con la Germania. Ben presto la dissoluzione dello Stato fascista e l'assoluta inettitudine dei nuovi governanti che lasciarono abbandonate a sé stesse le Armate italiane dislocate sui vari fronti di guerra e in particolare quelle operanti nei Balcani, decretarono la fine di ogni possibile influenza italiana nella regione, anzi come sappiamo dopo l'8 settembre 1943, tranne pochissime eccezioni la parabola delle FFAA dislocate nella penisola balcanica si tramutò in un triste "si salvi chi può"⁷⁵. Dal punto di vista bulgaro le sprezzanti parole riservate da Filov nei confronti degli italiani nel suo Diario, dopo l'annuncio dell'armistizio di Cassibile, rivelarono i veri sentimenti che fino ad allora avevano dominato i rapporti tra i due Stati negli anni difficili della guerra: apatia da un lato e fastidio di dover tener comunque conto delle richieste e delle pretese di un alleato considerato militarmente inconcludente ma dal cospicuo appetito e dalle mire tanto ambiziose da arrivare a confliggere con le aspirazioni nazionali bulgare nei Balcani. Comunque anche per la Bulgaria si trattò di una breve illusione: Stalingrado prima, quindi la morte di Boris III (28 agosto 1943), la crescente aggressività delle forze di opposizione, per non parlare dei partigiani jugoslavi operanti in Macedonia rafforzatisi non poco dopo il disfaccimento dell'esercito italiano, nel volgere di qualche mese avrebbero reso di nuovo vano il sogno di una grande Bulgaria.

Резюме

ключови думи:

Италия, България, Втора световна война, ревизионизъм

В политическите и дипломатически отношения между България и Италия избухването на Втората световна война бележи върха на двадесет години двустранни отношения с по-скоро противоречив

⁷⁴ Ibidem, Rapporto del 17 giugno 1943, firma indecifrabile.

⁷⁵ Vedi **ROSSI E.A., M.T. GIUSTI**, *Una guerra parte. I militari italiani nei Balcani 1940–1945* (Bologna, Il Mulino, 2011), sulla dissoluzione del Regio Esercito in Albania si vedano le pp. 309–370.

характер. С края на Първата световна война Италия и България, макар и по коренно различни причини, са в групата на страните, недоволни от решенията, взети при подписването на мирния договор. Но дори и общото ревизионистично виждане, неприятелското отношение към новата държава на южните славяни и враждебността към Малката Антанта не стигат, за да се утвърди истински италиано-български политически съюз. Необходимостта на София да преодолее икономическата криза през 1929 г. тласка българската икономика към почти пълна интеграция с немската, докато от политическа гледна точка ревизионизмът – първо този на Звено, а след това на цар Борис – търси начин да действа в контекста на добри отношения с балканските съседи. Напразно Италия опитва по различни поводи да направи от България център на балканските си действия. Войната не променя нещата, дори ги усложнява. България гледа с подозрение на италианското завладяване на Албания и през есента на 1940 г. Борис отклонява предложението на Мусолини да подкрепи италианската кампания срещу Гърция с военни действия на север. По-нататък в статията се илюстрира как завладяването на Косово от Италия през 1941 г. и присъединяването му към Албанското кралство става причина за открито несъгласие между Рим и София, които с големи затруднения успяват да разграничат зоните си на влияние. Не липсват произшествия на границите, някои от които не маловажни, но най-вече се изяснява до каква степен целите на двете страни си противоречат – италианското присъствие на Балканите и създаването на Велика Албания са в разрез с плановете на България за разширяване на територията и господстващо положение в Македония.

Sintesi

Parole chiave:

Seconda guerra mondiale, Bulgaria, Italia, revisionismo

Nell'ambito delle relazioni politiche e diplomatiche tra Italia e Bulgaria lo scoppio della Seconda guerra mondiale rappresentò il vertice di venti anni di rapporti bilaterali piuttosto contraddittori. Gli esiti della Prima guerra mondiale avevano posto – sia pur per motivi estremamente differenti – sia l'Italia che la Bulgaria nel novero delle potenze insoddisfatte delle decisioni prese al tavolo della pace. Eppure il comune sentire

revisionista, la sostanziale inimicizia verso il nuovo Stato degli slavi del Sud e l'ostilità contro la Piccola Intesa, non rappresentarono mai elementi sufficienti per saldare una vera alleanza politica italo-bulgara. Dopo il 1929 la necessità di Sofia di dover superare la crisi economica spinse l'economia bulgara alla quasi totale integrazione con quella tedesca mentre, dal punto di vista politico, il revisionismo, prima dello Zveno, poi di re Boris, cercò di operare in un contesto caratterizzato da buoni rapporti con i vicini balcanici. Invano l'Italia cercò di fare della Bulgaria, in diverse occasioni, il proprio pivot nella sua azione balcanica. La guerra non cambiò le cose, anzi le complicò. La Bulgaria vide con sospetto la conquista italiana dell'Albania e nell'autunno del 1940 Boris si sottrasse alle lusinghe di Mussolini di appoggiare la campagna italiana contro la Grecia con un'azione militare da Nord. In seguito il paper illustrerà come la conquista del Kosovo da parte dell'Italia nella primavera del 1941 e la sua integrazione nel Regno d'Albania, rappresentò un motivo di aperto dissidio tra Roma e Sofia che solo con molte difficoltà riuscirono a delimitare le proprie rispettive zone d'influenza. Non mancarono incidenti di frontiera, anche di una certa portata, ma soprattutto apparve chiaro quanto gli obiettivi dei due Paesi fossero discordanti: la proiezione balcanica dell'Italia e la creazione di una Grande Albania erano per i bulgari degli elementi di grave disturbo dei loro piani di espansione e dominio in Macedonia.

Università Roma Tre
Университет Рома Тре
alberto.basciani@gmail.com

Bibliografia/ Използвана литература

Archivi/ Архиви

Archivio Storico Diplomatico Ministero Affari Esteri [d'ora innanzi ASDMAE]

Documenti pubblicati/ Публикувани документи

BALDI S. (a cura di), *Storia delle relazioni diplomatiche tra Italia e Bulgaria attraverso i documenti diplomatici italiani* (Sofia, Paradigma, 2019).

BILIARSKIJ Z., I. GECENKO (eds.), *Diplomaticeskij Dokumenti po Učastieto na Bălgaria vav Vtorata Svetovna Voïna. Dnevniczi na Ministerstvoto na Vănstnite raboti v pravitelstavata na Georgi Kiosseivanov, prof. Bogdan Filov,*

Dobri Bozilov, Ivan Bagrianov, Konstantin Muraviëv (1939–1944 g.), [d'ora innanzi *DDUBBSV*] (Sofija, IK "Sineva", 2006) [**БИЛЯРСКИ, Ц., И. ГЕЧЕНКО**, *Дипломатически документи по участието на България във Втората световна война. Дневници на министерството на външните работи в правителствата на Героги Кюсеиованов, проф. Богдан Филов, Добри Божилов, Иван Багрянов, Константин Муравиев (1939–1944 g.)*, [тук с абивиатура *DDUBBSV*] (София, ИК "Синева", 2006)].

Documenti Diplomatici Italiani [d'ora innanzi *DDI*]

Documents on German Foreign Policy 1918–1945 [d'ora innanzi *DGFP*]

Ricordi/ Спомени

CIANO, G. *Diario 1937–1943* (Milano, Rizzoli, 1998.)

FILOV, B. *Dnevnik* (Sofia, Izdatelstvo na Otechestvenia Front, 1990) [**ФИЛОВ, Б.** *Дневник* (София, Издателство на Отечествения Фронт, 1990)].

GIOVANNA DI BULGARIA, *Memorie* (Milano, Rizzoli, 1964).

Periodici/ Периодика

ATHERWOOD C. *The Balkans in World War Two. Britain's Balkan Dilemma* (London, Basingstock–New York, Palgrave Macmillan, 2003).

BASCIANI, A. "La politica culturale italiana nei Balcani da Mussolini a Hitler, 1922–1933," *România Orientale* XVII (2004): 101–122..

BERTINI, F. "La trasformazione della Bulgaria nell'Ottocento nei racconti dei viaggiatori occidentali," *Rivista di Studi Politici Internazionali* – Nuova serie 81.3 (2014): 433–456.

IACOPINI, A. "L'espansione della Banca Commerciale Italiana in Europa orientale durante il fascismo," *Diacronie* 15.3 (2003), in <https://journals.openedition.org/diacronie/387> (ultimo accesso 8 ottobre 2019).

LORY, B. "La Bulgarie dans la "Quatrième Guerre balkanique"" *Matériaux pour l'histoire de notre temps* 71 (2003): 19.

MARZARI, F. "Projects for an Italian-led Bloc of Neutrals, September–December 1939," *The Historical Journal* 13.4 (1970): 767–777.

PETKANOV, I. "Riflessi del Risorgimento in Bulgaria," *Rassegna Storica del Risorgimento* 53 (1966): 371–416.

TAMBORRA, A. "La crisi balcanica del 1885–1886 e l'Italia," *Rassegna Storica del Risorgimento* LV.2 (1968): 371–396.

Ricerca/ Изследвания

ANFUSO F. *Roma Berlino Salò (1936–1945)* (Milano, Garzanti, 1950).

BASCIANI A. "Un archeologo al servizio della monarchia bulgara. La parabola di Bogdan Filov (1940–1944)," In: **GUIDA F.** (a cura di), *Intellettuali versus*

- democrazia. I regimi autoritari nell'Europa sud-orientale (1933–1953)* (Roma, Carocci, 2010).
- BASTIANINI, G.**, *Volevo fermare Mussolini. Memorie di un diplomatico fascista* (Milano, Rizzoli-BUR, 2005).
- BIANCHINI S.** “L’idea fascista dell’impero nell’area danubiano-balcanica,” In: **DI NOLFO, E., R.H. RAINERO, B. VIGEZZI** (a cura di), *L’Italia e la politica di potenza in Europa (1938–1940)* (Milano, Marzorati, 1985),
- BURGWYN, J.H.** *Il revisionismo fascista. La sfida di Mussolini alle Grandi potenze nei Balcani e sul Danubio 1925–1933* (Milano, Feltrinelli, 1979).
- CACCAMO F.**, *L’Italia e la Nuova Europa* (Trento–Milano, Lumi, 2000).
- CHARY F.** “Boris III, Tsar of Bulgarians,” In: **BERND J.F.** (ed.), *Balkan Strogmen. Dictators and Authoritarian Rulers of Southeast Europe* (London, Hurst&C., 2007)
- DE FELICE R.** *Mussolini l’alleato. 1. L’Italia in guerra 2. Crisi e agonia del regime* (Torino, Einaudi Tascabili, 1990).
- GROUEFF S.** *Crown of Thorns. The Reign of King Boris III of Bulgaria 1918–1943* (London–Sidney–New York, Madison Books, 1987)
- GUIDA F.**, “La crisi bulgaro-rumeliota (1885-1887): una rivincita italiana, in La Bulgaria, l’Italia e i Balcani,” In: *Relazioni storico-sociali ed estetico culturali* (Sofia, Accademia Bulgara delle Scienze, 1988), 263–288.
- GUIDA F., A. PITASSIO, R. TOLOMEO**, *Nascita di uno stato balcanico. La Bulgaria di Alessandro di Battenberg nella corrispondenza diplomatica italiana (1879–1886)* (Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1988).
- HEHN P.H.** *A Low Dishonest Decade. The Great Powers, Eastern Europe, and the Economic Origins of Wolrd War II, 1930, 1941* (New York–London, Continuum, 2005).
- KNOX, M.**, *La guerra di Mussolini* (Roma, Editori Riuniti, 1984).
- MALEV, T.C.** “Aspetti di una occupazione; gli italiani in Macedonia,” In: **MICHELETTI B., P.P. POGGIO** (a cura di), *L’Italia in guerra 1940–1943* [Annali della Fondazione Micheletti, Brescia, 1990–1991], 173–176.
- MICHELETTA, L.** *La resa dei conti, Il Kosovo, l’Italia e la dissoluzione della Jugoslavia (1939–1941)* (Roma, Edizioni Nuova Cultura, 2008)
- MILLER, M.L.** *Bulgaria during the Second World War* (Stanford (Ca), Stanford University Press, 1975).
- PAVLOWITCH, S.K.** *Hitler’s New Disorder. The Second World War in Yugoslavia* (London, Hurst&C., 2008).
- RODOGNO D.** *Il nuovo ordine Mediterraneo. Le politiche di occupazione dell’Italia fascista in Europa (1940–1943)* (Torino, Bollati Boringhieri, 2003), 354–356.
- ROSSOS A.** *Macedonia and the Macedonians. A History* (Stanford (Ca), Hoover Press, 2008), 184–186;

- ROSSI E.A., M.T. GIUSTI**, *Una guerra parte. I militari italiani nei Balcani 1940–1945* (Bologna, Il Mulino, 2011) **SANTORO, S.** *L'Italia e l'Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918–1943* (Milano, Franco Angeli, 2005).
- ŠAROVA, K.** “Il diciannovesimo secolo e le relazioni bulgaro-italiane,” In: *Relazioni storiche e culturali fra l'Italia e la Bulgaria. Studi presentati al convegno Italo-Bulgaro in memoria di Enrico Damiani (Napoli-Positano 29 maggio – 3 giugno 1979)* (Napoli, 1982), 213–230.
- STEINER, Z.** *The Triumph of the Dark. European International History 1933–1939* (London–New York, Oxford University Press, 2011)
- TAYLOR, F.** (a cura di), *I diari di Goebbels 1939–1941* (Milano, Sperling&Kupfer Editori, 1982).
- Un conflitto balcanico. La contesa fra Bulgaria e Romania in Dobrugia del Sud, 1918–1940* (Cosenza, periferia, 2001).
- ZNAMIEROSKA-RAKK E.** “Bulgarian Territorial Revisionism and Bulgaria’s rapprochement with the Third Reich,” In: **CATTARUZZA M., S. DYROFF, D. LANGEWIESCHE** (eds.), *Territorial Revisionism and the Allies of Germany in the Second World War* (New York, Berghahn Books, 2015), 104–116.

Segnali di guerra fredda: la diplomazia italiana a Sofia nel primissimo dopoguerra tra modelli costituzionali e produzioni cinematografiche

Сигнали за студената война: италианската дипломация в София непосредствено след Втората световна война между конституционни модели и кинематографски продукции

Francesco Guida
Франческо Гуида

Due temi saranno centrali in questo scritto: quello costituzionale, cioè concernente la Costituzione della Repubblica popolare di Bulgaria; e quello cinematografico, riguardante la presenza del cinema italiano in Bulgaria subito dopo la seconda guerra mondiale. Faranno da “contorno” alcune informazioni e considerazioni riguardanti il quadro politico bulgaro del dopoguerra e i rapporti tra Italia e Bulgaria a livello politico ma anche economico e culturale. Tutti questi elementi, come è facile intuire, concorrono a formare un affresco che per semplicità potremo definire di incipiente stalinismo.

Per la prima parte di questa relazione mi sento fortemente debitore verso la fonte utilizzata: una interessante relazione del ministro plenipotenziario italiano a Sofia, Francesco Giorgio Mameli. Fu lui, infatti, in un lungo e analitico rapporto dell'ottobre 1946 a illustrare al titolare del ministero degli Affari esteri¹, il progetto di nuova Costituzione che le

---

¹ **ARCHIVIO STORICO DEL MINISTERO AFFARI ESTERI (ASMAE)**, Affari Politici, Bulgaria, 1946–1950, b. 1, Mameli a MAE, 15 ottobre 1946. Il ministro degli Affari Esteri della Repubblica italiana cambiò proprio in quei giorni. Il dispaccio di Mameli è datato 15 ottobre 1946 e il 18 ottobre De Gasperi lasciò l'incarico a Pietro Nenni. Questi avrebbe dovuto assumere tale carica sino dalla formazione del nuovo governo (De Gasperi II in carica dal 14 luglio 1946 al 2 febbraio 1947) ma finché il Capo dell'esecutivo restò a Parigi

forze raccolte nel Fronte nazionale (*Otečestven Front*, OF) intendevano approvare (ed effettivamente riuscirono a far deliberare il 4 dicembre 1947) in sostituzione dell'antica *Tárnovska Konstitucija* risalente al 1879. Quest'ultima raccoglieva ancora le simpatie delle forze di opposizione al governo capeggiato da Georgi Dimitrov, cioè dell'Unione agraria nazionale bulgara (ala petkovista), dei socialisti di Kosta Lulčev² e dei democratici di Nikola Mušanov³. Queste formazioni politiche erano disponibili ad apportare alcuni interventi sul vecchio testo costituzionale, ma intendevano mantenerne l'ispirazione essenzialmente liberale. Il gruppo dirigente comunista e i suoi deboli alleati immaginavano invece un cambio epocale quanto ai principi costituzionali. L'analisi accurata di Mameli mi sembra lo chiarisca in modo abbastanza limpido.

Tale analisi si giova del metodo comparativo poiché il termine di paragone per giudicare il progetto bulgaro è il testo costituzionale francese

---

per condurre trattative in vista del Trattato di pace, si pensò fosse opportuno che mantenesse la responsabilità anche della politica estera. Suppongo che i due possano avere avuto riguardo alle considerazioni di Mameli – se le lessero – opinioni non del tutto uguali.

² Sulle divisioni createsi tra i socialisti democratici si veda **ISUSOV M.** *Politicheskiat zhivot v Balgaria 1944–1948* (Ak. Iz. “Marin Drinov”, Sofia, 2000, 41–52). Sulla fusione con il Partito comunista *ibidem*, pp. 360–368.

³ Si ricordi che la Grande assemblea nazionale ovvero Costituente era stata eletta il 15 settembre 1946. Contrariamente alle lezioni legislative del novembre 1945 i partiti di opposizione presero parte alle elezioni, sia pure lamentando la mancanza di condizioni ottimali per il gioco democratico. Essi ottennero 28,5% dei voti e un totale di 99 seggi (101 secondo altre fonti), contro il 70,1% dei voti e 366 seggi per la coalizione di governo. Rispetto a un anno prima, oltre a un aumento della percentuale dei votanti (94,18% contro 88,14%) vi era un'altra novità: nel precedente Parlamento i partiti di governo si erano divisi i seggi secondo percentuali concordate: l'UNAB ala obboviana aveva 94 seggi come il Partito operaio bulgaro (che riprese solo nel 1948 la denominazione di Partito comunista bulgaro) e 88 gli altri alleati. Ora nella Costituente il POB ebbe 277 seggi sui 366 dell'OF, nonché la presidenza nella persona di Vasil Kolarov, il braccio destro e antico compagno di Georgi Dimitrov. Insomma si cominciava a capire meglio chi guidava il gioco politico come confermavano i dieci ministeri affidati ai comunisti contro i cinque attribuiti a esponenti agrarie cinque agli altri alleati. **KALNOVA EV., I. BAEVA,** *La Bulgarie contemporaine entre l'Est et l'Ouest* (L'Harmattan Paris, 2001), 38–43.

che era stato da poco presentato al popolo di Francia (dopo il passaggio nell'Assemblea costituente)⁴ ma da questo bocciato in un referendum, però non mancano – nelle osservazioni del ministro italiano – diversi riferimenti alla Costituzione jugoslava di recente approvazione. Mameli parte dalla constatazione che, come e più che nel progetto francese, la Costituzione quale voluta dall'OF, riconosceva al Presidente della Repubblica poteri prossimi allo zero. Il Capo dello Stato non promulga le leggi approvate dall'Assemblea nazionale. La promulgazione è compito del presidente di quest'ultima (articolo 19). Il Presidente non presiede il Consiglio superiore della magistratura (è incarico del ministro della Giustizia), organo peraltro formato per decisioni prese dal Parlamento. Questo poi, secondo l'antica tradizione bulgara, è monocamerale e in esso di fatto risiedono tutti i veri poteri. Può mutare la Costituzione a maggioranza semplice (salvo conferma da parte di un referendum popolare da celebrare in tempi strettissimi)⁵; può cambiare il numero e la denominazione dei ministeri che pure sono citati nella Carta costituzionale. Nomina i presidenti della Cassazione e della Corte amministrativa. L'Assemblea nazionale è la sede della sovranità poiché rappresenta il popolo⁶ ma i suoi membri non hanno le garanzie che è facile trovare negli organi legislativi di altri Stati e sono responsabili davanti agli

---

⁴ Il progetto costituzionale era stato rigettato da 10,5 milioni di elettori francesi contro 9,5 favorevoli. Ne conseguì l'elezione di una nuova Assemblea costituente in cui il *Mouvement républicain populaire* si trovò ad essere primo partito, superando il Partito comunista che lo era stato nella precedente Costituente. Ne scaturì un altro testo costituzionale che prevedeva una seconda Camera e maggiori poteri al Presidente della Repubblica; tuttavia restava prevalente lo spirito assembleare. Si veda **GERVASONI M.**, *Francia* (Unicopli, Milano, 2003), 123–126.

⁵ Mameli nota che, dopo l'approvazione di una legge costituzionale con i 2/3 dei voti dell'assemblea nazionale, non era previsto, prima del referendum popolare, il *cooling off period* menzionato nella proposta carta costituzionale francese.

⁶ Solo nell'articolo 12 ricorreva il termine sovranità: "L'Assemblea popolare è il rappresentante della sovranità popolare e l'organo supremo dell'autorità dello Stato". Mameli però non mancava di riportare che all'articolo 2 si diceva: "Nella Repubblica popolare il potere emana dal popolo e gli appartiene [...] Il popolo esercita questo potere con il plebiscito e con gli organi rappresentativi scelti dai cittadini".

elettori e quindi revocabili: di fatto la maggioranza può dimettere i deputati della minoranza. E si sa bene che di questo potere si fece ampio uso già durante quella prima legislatura costituente, estromettendo Nikola Petkov e i suoi compagni di partito dell'Unione agraria nazionale bulgara (UNAB) nel giugno 1947⁷. Non l'organo legislativo, nel progetto costituzionale bulgaro, ma il Consiglio dei ministri aveva il controllo delle Forze Armate. Io ritengo evidente che il forte ridimensionamento della figura del Capo dello Stato (peraltro di scarso rilievo costituzionale persino nell'Unione Sovietica) scontava la poca simpatia che i comunisti, e non solo loro, nutrivano nei confronti del monarca: sia Ferdinand⁸ sia Boris III⁹ avevano fatto politica e avevano influenzato abbondantemente il quadro dei partiti bulgari. Si può tuttavia ricordare che in Francia furono i socialisti della SFIO coloro che immaginarono senza successo di cancellare la presidenza della Repubblica, mentre i comunisti non furono con loro d'accordo¹⁰.

Mameli pertanto si sentiva autorizzato a citare un'espressione che traeva dal preambolo della Costituzione jugoslava: "Il principio fondamentale dell'organizzazione statale è il principio dell'unità del potere". Il rappresentante italiano insisteva poi sul fatto che troppo limitati erano,

⁷ Come è noto, Petkov fu incarcerato e sottoposto a processo e infine giustiziato (23 settembre). Quel drammatico epilogo ispirò a **ERIC AMBLER** il romanzo *Judgement on Delchev* (Collins, London, 1951; ed.it.: *Uno strano processo*, Garzanti, Milano, 1953). Il leader dell'ala filocomunista dell'UNAB solo per poco tempo continuò a mantenere una posizione di prima linea, che tanto aveva giovato alla marcia del Partito comunista (POB) verso il potere. Si pentì di essere stato eccessivamente disponibile alla volontà dell'alleato e dovette cedere la guida del partito a Georgi Trajkov. Soprattutto nell'autunno 1948 l'UNAB dovette rinunciare a un tratto essenziale della sua ideologia, la pretesa di informare lo Stato agli interessi della classe contadina, riconoscendo il primato del Partito comunista. Anche questo fu un segno di come poco tempo fosse durato il riconoscimento del concetto di democrazia popolare, per dare luogo di fatto a quello di democrazia socialista. Si veda **ISUSOV M.** *Politicheskiat zhivot v Balgaria 1944–1948*, pp. 368–376.

⁸ Su di lui si veda **CONSTANT S.** *Foxy Ferdinand, 1861–1948, Tsar of Bulgaria* (Sidgwick and Jackson, London, 1986).

⁹ **DIMITROFF P.** *Boris III of Bulgaria: toiler, citizen, king: 1894–1943* (The book guild, London, 1986) (nel 1990 è stata pubblicata una edizione in bulgaro).

¹⁰ Si veda **GERVASONI M.** *Francia*, p. 123.

nella nuova Carta costituzionale bulgara, i riferimenti ai diritti dei singoli esseri umani e dei cittadini. L'articolo 60 si limitava ad affermare che "tutti i cittadini sono uguali davanti alla legge". Inoltre precisava tra il serio e il faceto che "la sovranità risiede effettivamente non nell'Assemblea popolare, ma nella metà più uno dei suoi membri".

Nella nuova Costituzione bulgara, per il titolare della Legazione italiana, si coglievano forti differenze rispetto ai modelli occidentali in materia di lavoro e di economia. La proprietà poteva essere dello Stato, dei municipi, delle cooperative, di altri Enti, delle organizzazioni pubbliche e anche delle persone fisiche o giuridiche private, sebbene fosse privilegiata la proprietà acquisita con il lavoro (articoli 6 e 8). Il diritto di eredità non era assoluto ma regolato dalla legge. La proprietà della terra era di coloro che la lavoravano (articolo 9)¹¹. Allo Stato era riservata la pianificazione dell'economia nazionale e il controllo del commercio interno ed estero. Il lavoro era considerato un diritto di tutti i cittadini e lo Stato doveva garantire un giusto suo compenso, cioè proporzionato alla qualità e alla quantità. Di più, ogni cittadino era tenuto a lavorare "secondo le proprie forze e capacità", in ciò non scostandosi molto dal progetto francese. Mancava ogni riferimento al diritto di sciopero, alle libertà sindacali e ai contratti collettivi e nazionali, per non dire della gestione delle attività aziendali. Milovan Djilas avrebbe avuto di che commentare questa assenza quando pochi anni dopo fece circolare la propria opinione sul sistema economico realizzato in Unione Sovietica e in altri Stati che a essa si ispiravano, opinione secondo la quale non si trattava di socialismo ma di capitalismo di Stato¹².

A fare chiarezza sull'operazione costituzionale che il Partito comunista bulgaro stava realizzando, l'incaricato d'affari Piero Vinci aveva già riferito in precedenza una dichiarazione di Dimo Kazasov (ministro delle Informazioni, ma più esattamente della Propaganda). Per questi la Costituzione di Tàrnovo era "informata a principi di un liberalismo di un passato morto", mentre la nuova Carta costituzionale "poggerà non soltanto sui principi che furono iscritti nella bandiera della rivoluzione

---

¹¹ Effettivamente il decreto sulla terra del primo governo Lenin era formulato in forma diversa, ma di fatto accettava tale principio.

¹² **DJILAS M.** *La nuova classe: una analisi del sistema comunista* (Bologna, 1968). Si veda pure **MOSCA G.** *Storia delle dottrine politiche* (Bari, Laterza, 1965).

francese, ma su quelli della parità economica sociale e culturale del cittadino”¹³. Dimitrov, da parte sua, aveva specificato che la nuova “non sarà una Costituzione sovietica o socialista [ma] non può essere e non sarà reazionaria, conservatrice, borghese e non stabilirà sotto forme diverse la dominazione dei grandi capitalisti dei cartelli e trusts bulgari e stranieri sul popolo”¹⁴.

L’analisi di carattere giuridico e politico che Mameli fece, poco prima di lasciare la Legazione di Sofia, della entrante Costituzione bulgara consente di introdurre un quesito che è capitato a me e ad altri di porre. Ci si chiede se mai siano esistite quelle che Georgi Dimitrov definì, evidentemente non parlando solo della Bulgaria ma dell’intera Europa centrale e orientale, “democrazie popolari”. Sono certo esistite le Repubbliche popolari, solo in alcuni casi destinate a essere sostituite nella terminologia politica da Repubbliche socialiste¹⁵. Però è lecito domandarsi se esse incarnarono la democrazia *di terzo tipo* cui Dimitrov faceva riferimento, oppure se furono solo una forma locale e *in fieri* di applicazione del modello da anni attuato nell’Unione Sovietica. Gli studiosi¹⁶ sanno che non si tratta di un tema dettato da pura curiosità poiché quanti nello scorcio degli anni Quaranta sostennero la possibilità di realizzare il socialismo in modo diverso da quello adottato dai popoli sovietici sotto la ferrea guida di Stalin e del gruppo

---

¹³ *ASMAE*, Affari Politici, Bulgaria, 1946–1950, b. 1, Vinci a MAE, 28 agosto 1946, riservato.

¹⁴ *ASMAE*, Affari Politici, Bulgaria, 1946–1950, b. 1, 5 agosto 1946, riservato.

¹⁵ Solo i governanti della Cecoslovacchia, Jugoslavia e Romania si spinsero a usare il termine “socialista” nel definire lo Stato, così come il partito al potere si riappropriò dell’aggettivo “comunista”. Questo uso stava a indicare che in quei Paesi il gruppo dirigente credeva che la marcia sulla strada tracciata da Marx e Lenin verso la dittatura del proletariato fosse stata in larga parte portata a termine. Albania, Polonia e Ungheria mantennero fino al 1989 l’appellativo “popolare” per la Repubblica e definirono il partito con espressioni diverse da “comunista”. In Bulgaria la Repubblica mantenne la definizione di “popolare” ma il partito riprese l’appellativo di “comunista” nel 1948, come già accennato. Mi si consenta di rinviare a **GUIDA F.** *L'altra metà dell'Europa: dalla grande guerra ai giorni nostri* (Roma–Bari, Laterza, 2015), passim.

¹⁶ **BETTANIN F.** *Stalin e l'Europa: la formazione dell'impero esterno sovietico (1941–1953)* (Roma, Carocci, 2006), pp. 161 e sgg.; **KALNOVA Ev., I. BAEVA,** *La Bulgarie contemporaine entre l'Est et l'Ouest*, 23–25.

dirigente del Cremlino, pagarono a caro prezzo la loro ipotesi o proposta che dir si voglia. Il caso emblematico, è noto, fu quello del segretario del Partito operaio polacco Władysław Gomułka¹⁷. Una breve indagine sul caso bulgaro, soprattutto a partire dalle intelligenti osservazioni del personale diplomatico italiano, può corroborare l'ipotesi che, contrariamente alle affermazioni di Dimitrov, la democrazia popolare finì ben presto con l'essere fin troppo simile a quella sovietica. Tuttavia si possono cogliere segnali e testimonianze che vanno anche in senso opposto rispetto a tale ipotesi. Trovo significativa la seguente affermazione di Dimităr Ludžev a conclusione del suo libro (del 1985 si tenga presente, cioè scritto a regime comunista ancora vigente) sulla piccola borghesia bulgara tra anni Quaranta e anni Cinquanta: "La storia dei ceti piccoloborghesi dopo il 9 settembre [1944] è la storia della loro transizione verso il socialismo. Questo è un episodio drammatico, uno dei momenti più significativi e interessanti della rivoluzione socialista in Bulgaria"¹⁸. Con buona pace dell'ideologo bulgaro del movimento comunista internazionale, il punto di arrivo della trasformazione politica e sociale avviata dalla fine della guerra mondiale era una imitazione, dal più al meno, di quanto realizzato nella patria dei soviet.

Tuttavia va ricordato che, all'epoca, in Occidente a lungo si diede credito alle trasformazioni politiche in atto in Bulgaria, come in altri Paesi dell'Europa centro-orientale. A prescindere dall'ovvio plauso dei comunisti occidentali, vi fu un convinto sostegno da forze politiche che in Italia e in Francia collaboravano con il Partito comunista e persino da parte di altre che avrebbero assunto presto un atteggiamento di chiusura verso il "verbo" proveniente da Oriente. Un buon esempio venne proprio dal futuro ministro degli Esteri italiano, il socialista Pietro Nenni, ancora lontano dalle scelte politiche fatte dopo il 1956 e negli anni Sessanta, scelte che portarono alla realizzazione della prima coalizione di centro-sinistra in Italia. Nenni fu intervistato nel maggio del 1946 da Ivan Popov per

---

¹⁷ **BETHELL N.** *Gomułka la sua Polonia e il suo comunismo* (Milano, Longanesi, 1969); **BOFFA G.** "Gomułka," In: *I protagonisti della storia universale*, vol. XIV, *Il mondo contemporaneo: la pace e la rivoluzione* (Compagnia Edizioni Internazionali, Milano, 1971); **PRAZMOWSKA A.** *Władysław Gomułka: a biography* (London–New York, Tauris, 2016).

¹⁸ **LUDZHEV D.** *Drebnata burzhoazia v Balgaria 1944–1958* (Sofia, Nauka i Izkustvo, 1985), p. 279.

il giornale socialista filogovernativo *Narod* (Popolo) e non si trattenne dall'affermare: "Son convinto che l'alleanza politica stabilita in Bulgaria sotto il nome di OF sia l'unica forza politica che possa essere di maggiore giovamento per la vostra patria"¹⁹. Per meglio capire il peso di quelle parole non si può non ricordare (se ne è fatto cenno alla nota 2) che in quei mesi in Bulgaria il Partito socialdemocratico si era diviso tra quanti intendevano proseguire nell'alleanza con i comunisti nell'OF e quanti, invece, credevano che non si potesse continuare su tale strada che stava preparando con tutta evidenza l'egemonia del Partito comunista. Questi ultimi, dopo l'emarginazione e il successivo arresto di Krăstju Pastuhov²⁰, erano guidati da Kosta Lulčev e Hristo Prunev²¹ i quali si rifacevano all'antica tradizione

---

¹⁹ *ASMAE*, Affari Politici, Bulgaria, 1946–1950, b. 1, Vinci a MAE, 15 maggio 1946, n. 463.

²⁰ Prima che si arrivasse alla scissione formale l'ala sinistra del partito era riuscita a escludere lui e i suoi seguaci dalla Direzione e all'inizio del 1946 Pastuhov fu arrestato per avere offeso e creato demoralizzazione nelle forze armate con articoli apparsi su *Svoboden Narod* (Popolo libero), giornale che venne chiuso.

²¹ Questi aveva accettato di trattare con il capo del governo, Kimon Georgiev, esponente del partito *Zveno*. *ASMAE*, Affari Politici, Bulgaria, 1946–1950, b. 1, Vinci a MAE, 15 maggio 1946, n. 466. Si ricordi che i ministri degli Esteri delle Potenze vincitrici avevano deciso a fine 1945 che nei governi orientati a sinistra di Bulgaria e Romania dovessero entrare esponenti dell'opposizione. Ciò avvenne in Romania, senza che la nomina di due ministri senza portafoglio del Partito nazional-contadino e del Partito nazional-liberale frenasse l'ascesa dei comunisti al potere, mentre in Bulgaria le opposizioni non accettarono le profferte governative, decise a far valere il proprio peso nelle urne. Ne abbiamo trattato in **GUIDA F.** "La Bulgaria alla fine del secondo conflitto mondiale e gli albori del regime comunista," *Etudes balkaniques* LII.4 (2016): 581–602. Se nel novembre 1945 le forze anticomuniste avevano negato che esistessero le condizioni per il confronto elettorale e non vi avevano partecipato consentendo una facile e ampia vittoria della coalizione governativa, nell'ottobre 1946 parteciparono alle elezioni per la Grande Assemblea nazionale (*Veliko Narodno Săbranie*) cioè Costituente, ma, in condizioni non facili, furono sconfitte in termini di voti e seggi. Per le fasi della scissione tra i socialisti ufficializzata il 5 agosto 1945 e di quella in seno all'UNAB si veda **PITASSIO A.** *Storia della Bulgaria contemporanea* (Passignano sul Trasimeno, Aguaplano, 2012), 66–76; **RICHARD J.C.** *Bulgaria: crocevia di culture* (Trieste, Beit, 2010), 194.

dei socialisti larghi (*obstodelci*), risalente addirittura agli anni anteriori alla Prima guerra mondiale. La divisione tra i socialisti italiani si manifestò invece nel gennaio 1947 con la scissione di Palazzo Barberini. È noto, e se ne è già fatto menzione, che una profonda divisione si era manifestata anche in seno alla formazione politica più popolare in Bulgaria, l'UNAB. Emarginato ed espulso dal partito, per le pressioni sovietiche, il segretario Georgi Metodij Dimitrov (Gemeto), il quale fu costretto a rifugiarsi presso il rappresentante statunitense Maynard Barnes e poi a lasciare il Paese, Nikola Petkov guidò con decisione la battaglia contro il regime incipiente, finché poté e non fu eliminato, mentre Alexandăr Obbov condusse i suoi seguaci all'abbraccio mortale con il PCB, finendo per pentirsene. Il primo, come si vide nelle elezioni dell'ottobre 1946, aveva un maggior seguito (circa 1.200.000 voti contro 565.000), ma il secondo poteva vantare un maggior numero di militanti (150.000 contro 50.000) dacché la struttura anche fisica dell'UNAB (le sedi) erano state lasciate in uso all'ala filogovernativa²². Sulla sorte finale dei due partiti contadini si è già detto sopra (uno sciolto e l'altro integrato nel regime).

In alcuni casi erano esponenti politici bulgari a supporre e dare notizia di un consenso per quanto faceva il governo di Sofia da parte dell'Occidente, un consenso che non esisteva. Ai rappresentanti italiani²³ a Sofia Kolarov -

---

²² Ibidem.

²³ Un giudizio positivo di Kolarov diede ancora nel 1947 il ministro plenipotenziario Giovan Battista Guarnaschelli al momento in cui questi presentò le lettere credenziali all'inizio della sua missione, affermando che il suo interlocutore (in quel momento malato per cui l'incontro si ebbe presso la villa di Kricim) dava l'impressione di essere "persona di non comune cultura ed intelligenza e di grande equilibrio". Colpisce che in quell'occasione Kolarov affermasse che "nell'attuale sistema politico-economico della Repubblica popolare di Bulgaria coesistono tre tipi di economia, quella statale, quella cooperativa e quella privata", sottolineando "l'elevata coscienza sociale della popolazione, che sarebbe particolarmente dimostrata dalla spontaneità con cui i contadini bulgari si raccolgono in cooperative agricole". Si veda *Documenti diplomatici italiani (DDI)*, serie X, volume V, p. 205 (Guarnaschelli a MAE, Sofia 7 marzo 1947). Tali cooperative (*Trudovo-kooperativno zemedelsko stopanstvo*, ovvero Azienda agricola di lavoro cooperativo) invero all'epoca non comprendevano più del 4% dei terreni arabili, ma va riconosciuto che si cercò di dare loro forma giuridica diversa dai *kolhozy* sovietici e renderli così

almeno apparentemente - sembrava essere più moderato e realista rispetto a Dimitrov, simbolo di una linea più dura nel Partito. Il numero due del POB si era spinto a riferire, tornando da Parigi, il concetto non troppo simpatico che gli aveva espresso il ministro degli Esteri britannico Bevin: “Se in Inghilterra avessimo un governo come il vostro, io sarei non qui ma in prigione!”. Tuttavia alcune settimane dopo Kolarov disse che il governo bulgaro registrava „una crescente fiducia“ a Londra e Washington. Il Foreign Office dovette esplicitare, in una rettifica ufficiale, il dissenso del governo britannico per i metodi usati dai detentori del potere a Sofia nei confronti dell’opposizione e della stampa. Peraltro lo stesso Foreign Office smentì formalmente una asserita disponibilità britannica a sostenere che lo Stato bulgaro non dovesse essere gravato da riparazioni a favore della Grecia (alcuni territori della quale aveva occupato durante l’ultimo conflitto) e a favorire la concessione di uno sbocco sull’Egeo per la Bulgaria²⁴. Oggettivamente ci si può chiedere quale motivo potesse avere Londra (e con essa Washington) ad accettare la richiesta di parte bulgara di conservare la Tracia occidentale, almeno parzialmente, a scapito della Grecia. Britannici e statunitensi erano impegnati a sostenere il governo di Atene in un clima di guerra civile e un successo in termini territoriali avrebbe avvantaggiato quest’ultimo. In Bulgaria invece si faceva evidente l’allineamento del governo con l’Unione Sovietica e di certo un sostegno occidentale alle richieste territoriali bulgare non sarebbe bastato a mutare l’indirizzo politico che stava prevalendo a Sofia. Gli occidentali si accontentarono di vedere celebrare nell’autunno 1946 le elezioni aperte anche alle forze di opposizione nella speranza che delle novità potessero scaturire da un nuovo quadro politico. Al di là della piena attendibilità delle consultazioni elettorali,²⁵ esse finirono per

---

più graditi ai contadini bulgari. Si veda **PITASSIO A.** *Storia della Bulgaria contemporanea*, p. 108.

²⁴ *ASMAE*, Affari Politici, Bulgaria, 1946–1950, b. 1, Vinci a MAE, 1 e 22 luglio, 5 agosto 1946. Si veda anche **GUIDA F.** *La Bulgaria alla fine del secondo conflitto mondiale e gli albori del regime comunista*, pp. 596–597.

²⁵ Le opposizioni lamentarono 22 morti tra i propri militanti alla fine della campagna elettorale ma non si hanno dati precisi sulla credibilità dei risultati del voto. *ASMAE*, Affari Politici, Bulgaria, 1946–1950, b. 1, Mameli a MAE, 0 dicembre 1946.

legittimare²⁶, ben più di quelle di un anno prima, la coalizione governativa e in particolare il Partito comunista che registrò da solo oltre la metà dei consensi (53%). Ciò era importante anche e soprattutto perché le Potenze occidentali firmassero il Trattato di pace con la Bulgaria. In ciò poteva esserci un incrocio tra le vicende bulgare e quelle italiane. Se Londra e Washington non avessero firmato quel Trattato, Mosca avrebbe potuto ricusare il Trattato di pace con l'Italia. I due trattati peraltro avevano un punto di interrelazione a proposito dei beni italiani presenti in terra bulgara.

Infatti l'articolo 74, comma A, punto 2b, del Trattato di pace con l'Italia prevedeva che quei beni, come altri presenti in differenti Paesi dell'Europa centro-orientale, dovessero servire a coprire il costo delle riparazioni che l'Italia si impegnava a versare all'Unione Sovietica. Inoltre l'articolo 79 punto 6 escludeva da tale utilizzo i beni necessari alle rappresentanze diplomatiche e consolari, e i beni di esclusivo uso religioso. Proprio a partire da questo assunto si venne a creare nel 1947 una situazione un po' pirandelliana, in cui ognuno fece il gioco delle parti. Il governo bulgaro decretò che tutti i beni stranieri (italiani inclusi) dovessero essere catalogati, in vista di una probabile nazionalizzazione senza indennizzo. Prontamente Vinci avvertì Roma e reagì presso il ministero degli Esteri bulgaro, sentendosi dire che l'atto governativo era stato voluto dalla Commissione di Controllo. Da qui un ulteriore passo presso il presidente di tale Commissione, il sovietico Sergeij Birjuzov (che sostituiva permanentemente il titolare generale Nikita Tolbuchin). Questi smentì che la Commissione avesse competenza alcuna. I suoi colleghi statunitense e inglese – sentiti da Vinci – smentirono a loro volta le sue affermazioni²⁷. Il seguito di tale vicenda porterebbe lontano e in

---

²⁶ «Les résultats obtenus aux élections ont témoigné clairement du rapport des forces politiques et de l'influence réelle dont jouissait le Parti communiste dans le pays, malgré les actes de violence et d'arbitraire qui avaient accompagné ces élections »; **KALNOVA EV., I. BAEVA**, *La Bulgarie contemporaine entre l'Est et l'Ouest*, p. 43.

²⁷ Lo sviluppo del contenzioso tra i governi di Roma e Sofia, con l'interessamento dei rappresentanti delle Grandi potenze nella Commissione alleata di controllo, si possono leggere quasi nella loro interezza in *DDI*, serie X, volume IV, pp. 313–314, 359, 374–375, 410, 424–425, 466–468, 719–722, 724. Vi si trovano i rapporti (di Mameli in primo luogo e di Vinci), nonché le istruzioni di De Gasperi, documenti tutti del 1946. A fine anno, proprio quando Mameli terminò la sua missione, la situazione parve volgere al

parte, sul versante delle relazioni commerciali ed economiche italo-bulgare, esso è già noto. Qui pare opportuno sottolineare due aspetti: il primo concerne l'incapacità dei componenti statunitense e britannico di avere peso alcuno in seno alla citata Commissione, completamente nelle mani di Birjuzov. L'altro riguarda il tentativo del governo bulgaro di non assumere responsabilità per conto terzi, cioè al posto dell'Unione Sovietica.

All'inizio del 1947 il rappresentante italiano sottolineò in un suo dispaccio che, mentre il ministro degli Esteri Kimon Georgiev auspicava una ripresa di intensi rapporti commerciali ed economici tra Italia e Bulgaria (che avevano economie complementari), le delegazioni bulgare per trattare questioni economiche e commerciali con i governi francese e cecoslovacco si erano messe prontamente in azione, mentre tardava a muoversi proprio quella che avrebbe dovuto recarsi a Mosca²⁸. Ciò induce a ricordare che la principale vittima delle purghe staliniane in Bulgaria, Trajčo Kostov, fu accusato tra l'altro di non aver fornito ai sovietici tutte le informazioni sui rapporti intrattenuti in campo economico e commerciale con l'Occidente.

È facile intuire che i rapporti bilaterali italo-bulgari non furono né potevano essere dei migliori. Lo si riscontra non tanto sul piano generalmente politico, ma piuttosto su quello concreto delle relazioni economiche e commerciali come è stato illustrato da Alexandar Kostov pochi anni fa. Sostanzialmente, sebbene l'economia della Bulgaria e quella dell'Italia presentassero caratteristiche che le rendevano complementari, favorendo dunque l'avvio di più intense relazioni, le contingenze politiche, cioè il clima di guerra fredda e il posizionamento dei due Paesi in *campi* contrapposti, impedirono che si realizzasse un processo di per sé naturale. Dunque gli scambi commerciali si mantennero a un livello decisamente basso, mentre la Bulgaria orientò le sue importazioni e le sue esportazioni verso i Paesi in cui si andarono affermando i regimi comunisti, oltre che verso l'Unione Sovietica²⁹.

---

meglio con le autorità bulgare che sembravano dimostrare vero interesse e disponibilità. Tali positivi segnali però non furono seguiti dall'instaurarsi di rapporti realmente amichevoli e intensi.

²⁸ *DDI*, serie X, volume V, p. 146 (Guarnaschelli a MAE, Sofia 27 febbraio 1947). Georgiev affermava che per l'Italia si aprivano gli spazi lasciati liberi dalla Germania.

²⁹ **KOSTOV A.** "The Economic Relations between Bulgaria and Italy (1945–

Meno conosciuto è un aspetto particolare delle relazioni italo-bulgare nei primi anni successivi alla seconda guerra mondiale. Mi riferisco a un settore assai specifico che, però, molto interessava la popolazione, quello cinematografico, ma va detto che pure per altri aspetti delle relazioni culturali italo-bulgare negli anni Quaranta le ricerche non sono state molto ampie. Da Vesela Čičovska³⁰ sappiamo che nell'autunno 1945 si poterono organizzare dei corsi di lingua italiana presso l'Istituto italiano di cultura e che il suo direttore (l'autrice non ne fornisce il nome e non so dire se fosse ancora Arnaldo Bascone, come fino al 1943) poté tenere delle lezioni presso l'Università di Sofia, nella Facoltà di Filologia romanza. Ma non abbiamo molte notizie ulteriori da tale documentatissimo libro che peraltro ferma l'indagine al 1948, non senza ricordare l'attività di docenti, studiosi e traduttori sia di Enrico Damiani sia di Luigi Salvini³¹. La parte del leone – come è ovvio – la fanno in esso i rapporti con l'Unione Sovietica, con altri Paesi dell'Europa centro-orientale e, quanto all'Occidente, con Stati diversi dall'Italia, Francia in testa. Quanto all'Italia e soprattutto all'insegnamento dell'italiano non poterono riprendere la posizione di prestigio e di vasta diffusione che avevano avuto nel periodo tra le due guerre mondiali e fino al 1943³².

Tornando al campo cinematografico, nel settembre 1947 le parti siglarono un accordo concernente tale settore, ma esso non fu ratificato dal

---

1953),” *Etudes balkaniques* LII.4 (2016): 622–623. I rapporti commerciali tra Italia e Bulgaria andarono migliorando dalla seconda metà degli anni Cinquanta come si legge in **D’ALESSANDRI, A.** *Gli esiti della pianificazione economica in Bulgaria e i rapporti commerciali con l’Italia*, 629–639.

³⁰ **CHICHOVSKA V.** *Mezhdunarodna kulturna dejnost na Balgaria 1944–1948* (BAN, Sofia, 1990), 73.

³¹ *Ibidem*, pp. 175–176. Si confronti con quanto diceva Vinci nel marzo 1945: il governo di Sofia intendeva denunciare la convenzione culturale, ma accettava la riapertura dell'Istituto italiano di cultura. *ASMAE*, Affari Politici, Bulgaria, b.2, Vinci a MAE, Sofia 15 marzo 1945.

³² **MEDICI L.** *Dalla propaganda alla cooperazione. La diplomazia culturale italiana nel secondo dopoguerra (1944–1950)* (Padova, 2009), 77–78; **ZAFIROVA D.A.** “La diplomazia culturale in Bulgaria,” In: **OLIVARES F., D.A. ZAFIROVA,** *Diplomazia culturale e relazioni internazionali. Il caso dei rapporti tra l’Italia e la Bulgaria*, prefazione di **STEFANO BALDI** (Sofia, Avangard Prima, 2019), 95–112.

governo bulgaro. Si ricordi che proprio allora fu fondato il Cominform e che un anno dopo il Partito operaio bulgaro riprese il nome di Partito comunista nel dicembre 1948, in margine al suo V congresso. Nell'agosto 1948 da Roma si chiese appunto se quella ratifica fosse avvenuta, ricevendo risposta negativa dal ministro plenipotenziario Giovan Battista Guarnaschelli. La cinematografia bulgara aveva subito un radicale cambiamento: nel 1947 essa era stata nazionalizzata creando la *Bălgarska Kinematografija* che sostituì il *Bălgarsko Delo*, fondato nel 1941 e che aveva ripreso le attività appena nell'ottobre 1946. Divennero di proprietà pubblica cinque società tutte con sede a Sofia: Ars film, Joto Jotov, Pobeda film, Rila film, Svetlina. Il personale non poteva lasciare il posto di lavoro senza l'assenso del Comitato per la scienza, l'arte e la cultura (*Komitet za nauka, izkustvo i kultura*). Nel giro di quindici giorni i proprietari dovettero dichiarare e mettere a disposizione della nuova Società pubblica le sale cinematografiche e tutto il loro macchinario per la produzione e la proiezione. Le sanzioni inflitte a chi non ottemperasse a tale obbligo erano severe, essendo motivate a partire dal concetto di sabotaggio. Il carattere politicizzato dell'intero cinema bulgaro si fece subito evidente, come dimostrava anche il fatto che il ministero della Difesa era autorizzato ad aprire sale cinematografiche nelle caserme, per scopi militari e scolastici³³.

Sparì così anche la Serdika film, una società cinematografica di proprietà italiana. A differenza delle cinque società citate prima, la Serdika film – come altre aziende – cedette i suoi beni senza indennizzo e smise le attività, mentre il personale fu licenziato. Ljuben Berov ha fornito la percentuale delle società, un terzo del totale circa, che sparirono a seguito della nazionalizzazione dei vari settori dell'economia bulgara e di quelle, un altro terzo, che furono accorpate tra di loro³⁴. Ovviamente la Presidenza del Consiglio da Roma (più precisamente la Direzione generale per lo spettacolo) tentò d'intervenire per salvare gli interessi italiani, ma senza successo. A questo punto Roma assunse un atteggiamento di chiusura su un'altra questione concernente sempre il settore cinematografico,

---

³³ **GUIDA F.** “Une brèche dans le rideau de fer: le cinéma italien dans les pays du bloc soviétique,” In: a cura di **SIRINELLI J.-F., G.-H. SOUTOU**, *Culture et guerre froide des années 1940 aux années 1980* (Paris, P.U.F., 2008), 201–203.

³⁴ **BEROV L.** *Le développement économique de la Bulgarie à travers les siècles* (Sofia, Sofia press, 1980), 115 nota 23.

cioè l'importazione in Bulgaria di pellicole italiane. Più specificamente una società di distribuzione italiana, Intercine, aveva concluso un contratto a tal fine nell'estate 1947, per cui aveva inviato alla *Bălgarska Kinematografija* dodici film. Cinque di questi erano stati rifiutati perché giudicati, in sostanza, politicamente e moralmente inopportuni. Sulla base del contratto l'Intercine avrebbe dovuto inviare altre cinque pellicole. In particolare da Sofia, Hristo Mazadžiev, presidente della *Bălgarska Kinematografija*, scrisse a Guarnaschelli nel giugno 1948 per ricordare di aver ordinato all'Intercine i film *Caccia tragica* e *La Bohème*, ma senza averne riscontro. Il ministro italiano si trovò stretto tra le richieste di parte bulgare e le disposizioni del ministero degli Esteri italiano volte a ottenere che le obiezioni della censura bulgara fossero superate. A tagliare la testa al toro giunse la notizia che l'Intercine era stata messa in liquidazione e dunque la questione non trovò nessuna soluzione nonostante si tentasse un'altra via: ottenere cinque nuove pellicole dalle case di produzione italiane che avevano prodotto i cinque film bocciati dalla censura bulgara: Cines, Itala film, Lux film, Minerva film, OFI-MGM³⁵.

È interessante sapere quali film fossero stati rifiutati. Erano *Paisà* di Roberto Rossellini; *Il bandito* di Alberto Lattuada (con la coppia Magnani-Nazzari); *La vita ricomincia* di Mario Mattoli, poi noto come il regista di Totò, con Alida Valli; *T'amerò sempre* di Mario Camerini, ancora con la Valli, e infine *Canto ma sottovoce*: commedia basata su una novella di Diego Fabbri e diretta da Guido Brignone, che contava tra gli attori di seconda fila gli ancora giovani Ave Ninchi e Paolo Stoppa (la colonna sonora di C.A. Bixio ebbe grande successo negli anni). Da parte italiana, Giulio Andreotti scrisse esplicitamente che, avendo la parte bulgara reso impossibile rispettare i contratti firmati, non ci si poteva aspettare un atteggiamento favorevole delle autorità di Roma. Così le produzioni italiane restarono progressivamente estranee al mercato bulgaro che pure sembrava ricettivo sulla base dei gusti del pubblico: dal 1949 neanche un film italiano fu proiettato nelle sale delle città della Bulgaria³⁶.

Proprio quell'anno in Bulgaria anche il settore cinematografico registrò delle significative epurazioni. Nella carica di direttore generale della

³⁵ **GUIDA F.** *Une brèche dans le rideau de fer: le cinéma italien dans les pays du bloc soviétique*, p. 204.

³⁶ *Ibidem*, p. 206.

Bălgarska Kinematografija Enčo Stajkov subentrò a Strašimir Račev, caduto in disgrazia e retrocesso a un incarico minore. Simili cambiamenti furono registrati anche in altri ruoli. Contro i personaggi sottoposti a epurazione furono elevate critiche non molto diverse da quelle che colpirono esponenti eminenti della politica come Kostov. Si era consentito, si diceva, che messaggi velenosi provenienti dalle produzioni occidentali giungessero al pubblico bulgaro; inoltre si registrava la sparizione di importanti strumenti di produzione e la comparsa di parole d'ordine diverse oppure ostili a quelle lanciate dal Fronte patriottico. Si era lasciato proiettare opere decadenti, depravate e prive di valore artistiche come ... *The Taming of the Shrew* (cioè una edizione cinematografica dell'opera di Shakespeare) o *Lucrece Borgia* di Abel Gance (1935) e *My sister Eileen* di Alexander Hall (1942). Non mancarono critiche alla redazione di *Kino I foto*, giornale specializzato.³⁷

A fronte della chiusura verso l'Occidente e al culmine della fase stalinista del regime, si diede vita a una produzione nazionale fortemente indirizzata politicamente, che si affiancò a quella sovietica. A quest'ultima era riservata la sala Moskva di Sofia. Si dovevano educare i giovani bulgari all'amore per il lavoro, alla fedeltà verso la patria socialista e il fronte democratico internazionale, allo spirito di sacrificio nel nome delle grandi idee di Lenin e Stalin. Le pellicole dovevano parlare della lotta del popolo bulgaro contro il fascismo, ma pure – in ciò utili anche i cortometraggi – delle realizzazioni socialiste nell'industria e nelle campagne, dei “lavoratori d'assalto” (*udarnici*) delle altre Repubbliche popolari e dell'Unione Sovietica³⁸.

In un tale contesto non mancarono riserve nei confronti delle opere “impegnate” del neorealismo italiano. Si è detto del rifiuto di proiettare *Paisà* che pure parlava della Resistenza, ma persino *Roma città aperta*, opera simbolo della nuova corrente cinematografica della Penisola, si ebbe qualche appunto. *Izgrej*, il giornale dello *Zvenò*, a firma di Kiril Bogojavlesnki, lodò la pellicola di Rossellini per essere affine alle produzioni del famoso regista sovietico Vsevolod I. Pudovkin e per parlare di un tema in cui ampio spazio avevano le forze democratiche e il movimento comunista. Insomma si evitavano le critiche utilizzando spunti cari alla censura dell'epoca. Su

³⁷ Ibidem, pp. 205–206.

³⁸ *ASMAE*, Affari economici, busta 8, E. Ricciardi a MAE, Sofia, 16 gennaio 1950. Sulla sovietizzazione della Bulgaria si veda **ISUSOV M.** *Stalin i Balgaria* (Sofia, Jusautor, 1991), in particolare le pp. 130–170.

Novini del 16 agosto 1948, invece, Maksim Naimović non giunse a negare in assoluto il valore del film, che pure non in ogni suo aspetto tecnico lo convinceva, ma evidenziò come poco spazio fosse dato ai comunisti, pur presenti nella Resistenza, e troppo al prete (don Pietro Pellegrini che ricorda don Pietro Pappagallo, per un verso, e don Giuseppe Morosini, per un altro, ambedue vittime degli occupanti nazisti nella realtà storica) interpretato da Aldo Fabrizi, il quale finiva per essere il vero protagonista. Ciò in anni in cui il Vaticano era visto come un fedele alleato degli Stati Uniti o, come si scrisse, del nuovo fascismo statunitense. Quando l'Italia avesse ripreso la sua lotta contro i nuovi nemici, anche il cinema avrebbe prodotto opere che cantassero quella lotta³⁹. In attesa di tempi migliori, pertanto, le relazioni italo-bulgare si mantennero di basso livello anche in un campo così particolare come quello cinematografico.

Резюме

ключови думи:

*италианска дипломация,
България, Студена война*

Статията си поставя за цел да разгледа отново многостранната политическа обстановка и особения климат в България след Втората световна война, довели до създаване на социалистическия режим, просъществувал до 1989 г. Това ново разглеждане намира своя неотменим източник в италианските дипломатически документи, а също така предстия и поглед от един друг аспект – както относно това, което България е могла да означава за правителството в Рим, така и във връзка с бурните събития, преживени от Италианското представителство в София вследствие на създаването се дълбоко разделение след 8 септември 1943 г. Италианските дипломати (основно Франческо Мамели и Пиетро Винчи), намиращи се в София в този исторически период, беязал съдбата на България за повече от четири десетилетия, се оказват интелигентни и добре осведомени свидетели. Съгласно

³⁹ **GUIDA F.** *Une brèche dans le rideau de fer: le cinéma italien dans les pays du bloc soviétique*, pp. 207–208. L'articolo di Naimović non era molto lontano dalle polemiche che pure vi furono in Italia tra gli sceneggiatori del film, particolarmente tra Sergio Amidei e Ferruccio Disnan.

утвърдена историографска традиция дипломатическите свидетелства, взети заедно и сравнени с данни и свидетелства от друго естество и произход, служат преди всичко за анализ на местната действителност в различните ѝ проявления и развитие, повече отколкото да се очертаят отношенията между България и Италия и най-характерните за тях въпроси. В разпространената сред италианците историческа памет историята на комунистическите режими избледнява поради неизбежната динамика на времето. Страните от Централна, Източна и Югоизточна Европа представляват интерес (когато има такъв) преди всичко поради факта, че са част от Европейския съюз, както и следва да бъде. В този контекст за учения-историк изглежда целесъобразно да даде скромния си принос за преустановяване на тази естествена тенденция, като съхрани спомена за историческия преход, определящ постигнатите от него резултати.

Sintesi

Parole chiave:

La guerra fredda, relazioni diplomatiche, Bulgaria, Italia

Nella relazione si intende rivisitare il variegato quadro politico e il particolare clima del secondo dopoguerra in Bulgaria, che portarono alla creazione del regime comunista rimasto vigente fino al 1989. Tale rivisitazione troverà nella documentazione diplomatica italiana una sua irrinunciabile fonte e una particolare angolazione, sia in ragione di ciò che la Bulgaria poteva significare per il governo di Roma, sia per le avventurose vicende vissute dalla Rappresentanza italiana a Sofia, dopo la profonda divisione in essa creatasi a seguito dell'8 settembre 1943. I diplomatici italiani (essenzialmente Francesco Giorgio Mameli e Pietro Vinci) che furono presenti a Sofia in quella fase storica che segnò le sorti della Bulgaria per oltre quattro decenni, si dimostrarono testimoni intelligenti e in genere ben informati. Secondo un costume storiografico consolidato, le testimonianze diplomatiche, intrecciate e confrontate con dati e testimonianze di altra natura e provenienza, serviranno soprattutto per analizzare la realtà locale nella sua varia articolazione e nei suoi sviluppi, ancor più che a delineare i rapporti tra Bulgaria e Italia e le questioni che maggiormente

li caratterizzarono. Nella memoria storica diffusa degli italiani la vicenda dei regimi comunisti va scolorendo, secondo una inevitabile dinamica legata al tempo, e i Paesi dell'Europa centro-orientale, e quindi anche del Sud-est europeo, interessano (quando un interesse vi sia) soprattutto per la loro posizione all'interno dell'Unione Europea, come è giusto che sia. In tale contesto sembra opportuno allo studioso di storia fornire un modesto contributo che freni queste naturali tendenze, serbando il ricordo di un passaggio storico determinante per gli esiti cui portò.

Università Roma Tre
Университет Рома Тре
francesco.guida@uniroma3.it

Bibliografia/ Използвана литература

Archivi/ Архиви

ARCHIVIO STORICO DEL MINISTERO AFFARI ESTERI (*ASMAE*)

Documenti pubblicati Публикувани документи

Documenti diplomatici italiani (DDI), serie X

Periodici/ Периодика

GUIDA F. "La Bulgaria alla fine del secondo conflitto mondiale e gli albori del regime comunista," *Etudes balkaniques* LII.4 (2016): 581–602.

KOSTOV A. "The Economic Relations between Bulgaria and Italy (1945–1953)," *Etudes balkaniques* LII.4 (2016): 622–623.

Ricerca/ Изследвания

BEROV, L. *Le développement économique de la Bulgarie à travers les siècles* (Sofia, Sofia press, 1980).

BETHELL, N. *Gomulka la sua Polonia e il suo comunismo* (Milano, Longanesi, 1969).

BETTANIN, F. *Stalin e l'Europa: la formazione dell'impero esterno sovietico (1941–1953)* (Roma, Carocci, 2006).

BOFFA, G. "Gomulka," In: *I protagonisti della storia universale, vol. XIV, Il mondo contemporaneo: la pace e la rivoluzione* (Compagnia Edizioni Internazionali, Milano, 1971).

- CHICHOVSKA, V.** *Mezhdunarodna kulturna dejnost na Balgaria 1944–1948* (BAN, Sofia, 1990) [**ЧИЧОВСКА, В.** *Международната културна дейност на България 1944–1948* (БАН, София, 1990)].
- CONSTANT, S.** *Foxy Ferdinand, 1861–1948, Tsar of Bulgaria* (Sidgwick and Jackson, London, 1986).
- DIMITROFF, P.** *Boris III of Bulgaria: toiler, citizen, king: 1894–1943* (The book guild, London, 1986).
- DJILAS, M.** *La nuova classe: una analisi del sistema comunista* (Bologna, 1968).
- GERVASONI, M.** *Francia* (Unicopli, Milano, 2003).
- GUIDA, F.** “Une brèche dans le rideau de fer: le cinéma italien dans les pays du bloc soviétique.” In: a cura di **SIRINELLI J.-F., G.-H. SOUTOU**, *Culture et guerre froide des années 1940 aux années 1980* (Paris, P.U.F., 2008), 201–203.
- GUIDA, F.** *L'altra metà dell'Europa: dalla grande guerra ai giorni nostri* (Roma–Bari, Laterza, 2015).
- ISUSOV, M.** *Politicheskiat zhiivot v Balgaria 1944–1948* (Ak. Iz. “Marin Drinov”, Sofia, 2000) [**ИСУСОВ, М.** *Политическият живот в България 1944–1948* (Акад. издателство “Марин Дринов”, София, 2000)].
- ISUSOV, M.** *Stalin i Balgaria* (Sofia, 1991) [**ИСУСОВ, М.** *Сталин и България* (Софи, 1991)].
- KALNOVA, EV., I. BAEVA**, *La Bulgarie contemporaine entre l'Est et l'Ouest* (L'Harmattan Paris, 2001).
- LUDZHEV, D.** *Drebната burzhoazia v Balgaria 1944–1958* (Sofia, Nauka i Izkustvo, 1985) [**ЛУДЖЕВ, Д.** *Дребната буржоазия в България 1944–1958* (София, Наука и изкуство, 1985)].
- MEDICI, L.** *Dalla propaganda alla cooperazione. La diplomazia culturale italiana nel secondo dopoguerra (1944–1950)* (Padova, 2009).
- MOSCA, G.** *Storia delle dottrine politiche* (Bari, Laterza, 1965).
- PITASSIO, A.** *Storia della Bulgaria contemporanea* (Passignano sul Trasimeno, Aguaplano, 2012).
- PRAZMOWSKA, A.** *Wladyslaw Gomulka: a biography* (London–New York, Tauris, 2016).
- RICHARD, J.C.** *Bulgaria: crocevia di culture* (Trieste, Beit, 2010).
- ZAFIROVA, D.A.** “La diplomazia culturale in Bulgaria.” In: **OLIVARES F., D.A. ZAFIROVA**, *Diplomazia culturale e relazioni internazionali. Il caso dei rapporti tra l'Italia e la Bulgaria*, prefazione di STEFANO BALDI (Sofia, Avangard Prima, 2019), 95–112.

**Българските чествания на празника на
Св. Св. Кирил и Методий в Рим (1924–2019)**
**Le celebrazioni bulgare della festa dei
Santi Cirillo e Metodio a Roma (1924–2019)**

Светлозар Елдъров
Svetlozar Eldarov

През 2019 г. се изпълниха 1150 години от смъртта на Константин Кирил Философ (Рим, 14 февруари 869). Заедно с по-големия си брат Методий двамата се превръщат в Апостоли на славяните и въплъщение на тяхната културната идентичност в миналото и днес. Това с най-голяма сила се отнася за България и българите.

Българската църква – респективно българският народ – има дълга и непрекъсната традиция за църковно-богослужерна прослава на св. св. Кирил и Методий. Още преди славистичната наука да преоткрие Славянските апостоли, Паисий Хилендарски им посвещава цяла глава в своята „История славянобългарска“ от 1762 г., като изрично изтъква, че те са *български апостоли*, създатели на българска книжовност. Денят на Кирил и Методий, традиционно установен на 11 май в православния календар и честван за първи път през 1851 г. в Пловдив като училищно-обществен, а не чисто религиозен празник, бързо се налага като първия общобългарски национален празник, който разчупва рамките на църковния календар и се превръща в национален символ, културна стратегия и политическа програма още в епохата на Българското възраждане. В свободната българска държава той е официален държавен празник, чества се от първата година след Освобождението (1878) и неизменно присъства във всички укази и закони, които уреждат въпросите с празничните дни. За значението на кирило-методиевската символика свидетелства и фактът, че най-високото по ранг българско държавно отличие в онази епоха е орденът „Св. св. Кирил и Методий“. Ежегодните училищни тържества и шествия на 11 май освен това осигуряват на празника постоянна масовост

и неповторима жизнерадостност, които още повече го утвърждават като най-обичания български празник. След смяната на календарния стил през 1916 г. денят на Кирил и Методий вече се отбелязва на 24 май, като това е в сила както за гражданския, така и за църковния календар. Празникът на Славянските апостоли запазва основните си характеристики и дори още повече се масовизира в годините на тоталитарната държава, въпреки че тогава религиозният елемент отпада от гражданския церемониал. В този период обаче се случва важна промяна. През 1968 г. Българската православна църква приема т. нар. „Нов юлиански календар“, по силата на който много църковни празници са върнати на датите им от стария юлиански календар. Така за първи път в българската история църковното и народното честване на празника са разделени и от следващата 1969 г., т.е. сякаш нарочно за 1100-годишнината на св. Кирил, църквата прославя Славянските апостоли на 11 май (доколкото това е било възможно в един атеистичен режим), а учениците, учителите и целият български народ продължават да честват официалния празник на българската просвета и култура на 24 май. Въпреки това статистиките от 1985 г., когато пък се отбелязва 1100-годишнината на св. Методий, наброяват в България 992 училища, 98 читалища и 105 храма, именувани на Славянските апостоли. Към онзи исторически момент това е в (много) пъти повече, отколкото във всички други славянски страни, взети заедно¹.

Към българското първенство в прославата на Кирил и Методий се числи и традицията за честване на Празника на Славянските апостоли в Рим, където двамата братя защитават своята азбука и славянския превод на Евангелието пред Светия Престол. Известно е, че Константин Кирил Философ е погребан в базиликата Св. Климент,

¹ **ТЕОДОРОВ-БАЛАН, А.** *Кирил и Методий*. Т. 1. (София, 1920); Т. 2. (София, 1934); **АНГЕЛОВ, Б.** „Празникът на Славянските просветители Кирил и Методий (произход и развитие)“, *Известия на Института по българска история* 5 (1954): 253–290; **НАКОВ, С.** *Църковно-богослужбена прослава на Светите братя Кирил и Методий* (София, 1962); **СИМЕОНОВА, Г.** *Денят на Кирил и Методий* (София, 1994); **СИМЕОНОВА, Г.** *Проблеми на Кирило-Методиевата празничност*. Т. 1. (София, 1993); Т. 2. (София, 2007). **ЕЛДЪРОВ, С.** „Душата на един народ: Българският национален календар от 1878 г. до наши дни“, *Дриновський збірник IX* (София–Харків, 2016), 164–180.

един от най-старите християнски храмове на Вечния град. След силно земетресение в началото на XII в. базиликата е полуразрушена и изоставена. После, затрупана и изравнена с пръст, тя послужила за фундамент на днешната базилика. Мощите на св. Кирил са пренесени и съхранени в параклиса на новия храм. През 1798 г., когато войските на Наполеон Бонапарт окупираат Рим, базиликата заедно с много други храмове е ограбена. Заедно със скъпоценностите изчезват и мощите на светеца².

През първата половина на XIX в. делото на славянските равноапостоли Кирил и Методий е преоткрито както в православния, така и в католическия свят, благодарение най-вече на славистичната наука. През 1858 г., във връзка с приближаващата хилядагодишнина от началото на тяхната евангелизаторска мисия сред славяните (863 г., Великоморавия), папа Пий IX разпорежда започването на археологически разкопки в базиликата Св. Климент. След първите сондажи разкопките са прекратени поради опасения за сигурността на храма. По-голям успех имат разкопките през 1862 г., когато е открито предполагаемото място на гроба на св. Кирил и фреските. От мощите на славянския равноапостол обаче няма и следа.

Гробът на св. Кирил предизвиква засилен интерес още веднъж през това столетие. На 30 септември 1880 г. папа Льв XIII издава енцикликата *Grande munus*, която припомня заслугите на Кирил и Методий и определя датата 5 юли за техен празник в календара на Католическата църква. Следващата година в Рим се осъществява първото международно честване на Славянските апостоли. Над 1300 поклонници, главно хървати, чехи, словаци, словенци, поляци и русини (рутени) от Австро-Унгария, се събират за петдневни тържества от 1 до 5 юли. Централно място в честванията заема тържествената литургия и поклонението в базиликата Св. Климент. В тържествата участват две български делегации – едната от католици от Княжество България, водена от архиепископ Роберт Менини, апостолически викарий на Софийско-Пловдивската епархия, другата от униати (католици от източен обред) от Македония и Одринска Тракия, водена от архиепископ Нил Изворов, глава на българо-униатската общност в Османската

² КАТЕРИНОВ, К. „Пътеводител на базиликата „Св. Климент“ в Рим“, *Вярa и просвета* № 2-3 (Рим, 1970), 9–10.

империя³.

Във връзка със засиления интерес на славяните католици към базиликата Св. Климент през 1885 г., по случай 1000-годишнината от смъртта на св. Методий, в нея е оформена самостоятелна капела Св. св. Кирил и Методий, в която са изписани композиции, свързани с живота на славянските апостоли. Безуспешните опити да се открият мощите на Константин Кирил Философ обаче постепенно охлаждат интереса и гробът на светеца в криптата на базиликата потъва в забвение и разруха. Всичко се променя през 1924 г., когато на 24 май е организирано първото българско честване на Кирил и Методий в Рим, което е и първото православно честване на Славянските апостоли във Вечния град.

Идеята принадлежи на проф. Любомир Милетич, преподавател в Софийския университет и бъдещ председател на Българската академия на науките и Македонския научен институт. През пролетта на 1924 г. той се намира в италианската столица за свои научни проучвания. По негова инициатива е учреден „Комитет по уреждане отпразнуването на българския национален празник св. св. Кирил и Методий в Рим“. Подкрепен от легацията на Царство България, комитетът призовава българската колония да почете гроба св. Кирил на 24 май. Литургията е отслужена от руски свещеник в руската православна църква в Рим. Празникът продължава и на другия ден, като в салона на хотел Мажестик българската легация дава официален прием. На изпратените стотина покани до италиански сенатори, депутати, професори, журналисти и културни дейци се отзовават близо четвърт от адресатите. Сред присъстващите се открояват сенаторът Мафео Панталеони, професорите Дел Векио, Пагано и Виванте, утвърдилият се вече българист Енрико Дамиани, известният в България скулптор Арналдо Дзоки (автор на паметника „Цар Освободител“ в София) и др. Там е и цялата българска колония в Рим, начело с пълномощния министър Георги Радев. След словото на проф. Милетич певци от римската колония

---

³ **TAMBORRA, A.** *Chiesa cattolica e Ortodossia russa. Due secoli di confronto e dialogo. Dalla Santa Alleanza ai nostri giorni* (Milano, 1992), 285–305; **DEL ZANNA, G.** *Roma e l'Oriente. Leone XIII e l'Impero ottomano (1878–1903)* (Milano, 2003), 155–175; **CRISCUOLLO, V.** *Roberto Menini (1837–1916). Arciveskovno cappuccino, Vicario apostolico di Sofia e Plovdiv* (Roma, 2006), 189–192.

и специален гост от Софийската опера изпълняват български песни и музикални фрагменти на пиано. Това първо българско честване на 24 май през 1924 г. в Рим намира отзвук и в българския печат, който обаче отдава по-голямо значение на официалния прием, отколкото на поклонението при гроба на Св. Кирил⁴.

През 1925 г. Католическата църква в България организира голямо поклонничество в Рим по случай свещената католическа юбилейна година, чествана всеки четвърт век. Българските католици участват в празненствата с две поклоннически групи – първата през юли, втората през октомври. Втората група е ръководена лично от новоназначения апостолически визитатор в България архиепископ Анджело Джузепе Ронкали, бъдещият папа Йоан XXIII. На 12 октомври поклонниците, на брой няколко десетки души, се прекланят пред гроба на св. Кирил, където Ронкали отслужва литургия и произнася слово за заслугите на Светите братя за славянството изобщо и за България в частност. Това събитие, както и цялото поклонничество, е отразено в обширни репортажи по страниците на католическия в. „Истина“. Авторът Фердинанд Томич не спестява всеобщото разочарование от гледката в подземие на Св. Климент: „Сега пък, когато се намериха пред дълго ожидаемия скъп гроб на техния просветител, останаха дълбоко покъртени и болно засегнати пред жалкия вид на това скъпо, но за голямо съжаление крайно занемарено свято място. Освен ниската зидана ограда, която застрашава да рухне от влагата, друго нищо не говори за този скъп на славянството гроб“⁵.

Фердинанд Томич е първият, който не само бие тревога в българския печат за занемареното състояние на гроба на Св. Кирил, но и отправя апел към българската общественост, правителството и легацията в Рим да се погрижат за неговото украсяване и поддържане. Той предлага на първо време да се постави поне една паметна плоча, която да засвидетелства интереса на българите към техния светец.

Апелът на Томич очевидно намира отклик, защото същият проблем става предмет на специално внимание от страна на учреденото през 1926 г. в Рим Българско академическо дружество Св. Климент, кое-

---

⁴ Централен държавен архив – София (ЦДА), ф. 353 К, оп. 1, а.е. 98, л. 141–154.

⁵ *Истина*, № 24, 4 ноември 1925.

то обединява българските студенти в италианската столица. Още в първото си заседание то обсъжда възможността да се предприемат мерки за увековечаване паметта на Константин Кирил Философ и по-достойното съхраняване на неговия гроб. За целта е учреден специален комитет от членове на дружеството и служители в легацията. На 5 януари 1927 г. настоятелството на академическото дружество отправя писмо до пълномощния министър Георги Радев, с което го моли да заинтересува българското правителство. На това писмо Радев е поставил резолюция: „Костите на Св. Кирил не се съхраняват в Рим (в черквата „Св. Климент“)“⁶. Прави впечатление, че думите „не се съхраняват“ са изписани с друго мастило, пак с почерка на пълномощния министър, на предварително оставено празно място. Очевидно Радев не е бил сигурен дали наистина мощите на св. Кирил се намират в римската базилика и потърсена впоследствие информация го е убедила в обратното. Така или иначе, по времето на неговия мандат българската държава не отделя нито лев за гроба на св. Кирил, въпреки че от 1926 г. насетне от бюджета на Министерството на външните работи и изповеданията (МВРИ) се отпуска субсидия за издръжката на руската православна църква в Рим, първоначално от 5 хиляди, а впоследствие от 10 хиляди лева годишно⁷.

По-голям успех постига неговият приемник генерал Иван Вълков, който дава пълната си подкрепа на Българското академическо дружество и дори става председател на комитета по украсяването на гроба на св. Кирил. В резултат на общите усилия и на скромните средства на българската колония в Рим, на 24 май 1929 г. в базиликата Св. Климент, на мястото, където се е предполагало, че се намира гробът на Константин Кирил Философ, е открита с подобаваща тържественост възпоменателна плоча, издялана от бял мрамор по проект на Нено Ямантиев (студент по архитектура в Римската политехника) в стил на старобългарски иконостас, в който е монтирана мозайка на Любомир Далчев (специализант по скулптура в Римската академия за изящни изкуства) с изображението на светеца и с надпис на български и латински: „В памет на Българския равноапостол и просветител Св. Кирил от

⁶ ЦДА, ф. 353 К, оп. 1, а. е. 93, л. 1.

⁷ Ibidem, л. 3-4, 7-8.

Българския народ“.

Раздвижването на царската легация и българската колония в Рим е подтикнато и улеснено от редица благоприятни обстоятелства – добрите отношения с Ватикана, олицетворявани от Ронкали; тесните политически връзки с Италия, скрепени през 1930 г. с династичен съюз чрез сватбата на цар Борис III с Йоанна Савойска; липсата на интерес у други славянски страни и народи към тази светиня. Въпреки това през 30-те години базиликата само случайно става обект на поклонничество от страна на отделни лица или групи от България. Някои от тях впоследствие споделят впечатленията си по страниците на българските вестници. Нарисуваната от тях картина за състоянието на тази светиня е нерадостна. „Най-тъжният момент от пребиваването ни в Рим – пише през 1933 г. проф. Панка Пелишек, още тогава известна в България пианистка – бе посещението ни на гроба на великия равноапостол св. Кирил. В подземие то на църквата „Св. Климент“, в което лъха на влага и в което едва се пристъпва от тъмнина, се намира гробът на създателя на кирилицата. Полуразвалина, той безмълвно говори за саможертвеността на човека – светец, комуто безкрайно дължим. Единствена икона с кандило, поднесена от най-оскъдните средства на наши студенти, краси този тъжен гроб. Печална отплата към велики хора-светци“⁸.

Тревожните сигнали привличат вниманието на държавните институции. През 1937 г. в Министерството на народното просвещение постъпват сведения от поклонници, че гробът на св. Кирил не се поддържа добре. Чрез легацията МВРИ прави проверка на тези сигнали и установява, че положението е същото, каквото е било преди десет години, с единственото изключение, че до българския иконостас през 1935 г. югославски (словенски) хор е поставил мраморна плоча в памет на 1050-годишнината от смъртта на св. Методий. От проучванията на легацията в Рим се установява също, че между археолозите съществуват разногласия дали действително в базиликата „Св. Климент“ почиват мощите на светеца. Затова тя изказва мнение да се изчакаят резултатите от новите изследвания и едва тогава да се правят официални постъпки за ограждане и допълнителна украса на мястото⁹.

⁸ ЕЛДЪРОВ, С. *България и Ватикана 1944–1989. Дипломатически, църковни и други взаимоотношения* (София, 2002), 93–96.

⁹ ЦДА, ф. 166 К, оп. 1, а. е. 650, л. 109-112.

В годините на Втората световна война българските чествания за 24 май при гроба на св. Кирил се поддържат ревностно от дузината и повече български католически свещници и семинаристи, които следват в различни университети, семинарии и колежи в Рим. Празникът обикновено протича така: рано сутринта в главния олтар на храма се отслужва католическа литургия по източно-славянски обред; след края на богослужението, когато пристигат още гости, включително и православни, се извършва тържествен молебен; после всички пеят „Върви народе възродени“, „Днес ден славен, ден тържествен“ и националния химн „Шуми Марица“; накрая с иконата на светите братя, със запалени свещи и с букети в ръце слизат долу в подземие то при гроба на светеца, предварително украсен с венец от зеленина и червени и бели рози, които оформят българския трибагреник; тук семинаристите пеят тропара на светите братя, а някой по-изтъкнат представител на колонията произнася слово¹⁰.

Българската легация също продължава да чества 24 май, но не в базиликата Св. Климент, а в руския православен храм в Рим. Целият персонал на легацията със семействата им и част от българската колония присъстват там на богослужението на руския свещеник. Чак след това някои от тях се присъединяват към честването на католическите семинаристи при гроба на св. Кирил.

През 1943 г. семинаристите се обръщат с молба към Общобългарския съюз „Отец Паисий“, авторитетна и активна културно-просветна организация, за известна финансова подкрепа, с която да продължат установената традиция. Председателят на съюза проф. Г. П. Генов уведомява МВРИ, а оттам препращат молбата в българската легация. Като се позовава на установената традиция за разделно честване на празника от католици и православни, пълномощният министър Д. Караджов отговаря: „Тъй като е желателно тази традиция да се запази, легацията е на мнение да се удовлетвори въпросната молба само в размер на 200-300 лири помощ във връзка с посещението, което се прави от официалните лица и българската колония на гроба на Свети Кирила. За католическата литургия не би следвало да се поемат разносните, тъй като на нея не присъстват

---

¹⁰ Елдъров, С. *България и Ватикана*, 97.

легационният персонал и българската колония“. Министърът на външните работи и изповеданията Богдан Филев, който същевременно е и председател на Министерския съвет, се оказва малко по-щедър от пълномощния министър. Той подписва заповед, с която от бюджета на МВРИ се отпускат 1500 лева като субсидия за родолюбието и постоянството на католическите семинаристи¹¹.

Това не е първият път, когато името на Филев се свързва с гроба на св. Кирил. Още по време на официалното му посещение в Рим на 21–23 юли 1941 г. някои от семинаристите правят постъпки пред него да ходатайства пред папа Пий XII базиликата Св. Климент да мине под грижите на български католически свещеници. Мотивът им бил, че ирландските монаси, които дотогава обслужвали базиликата, след началото на Втората световна война са принудени да напуснат Италия като британски поданици. По устните спомени на архимандрит Гаврил Беловежов (1920–2003), тогава семинарист в Папския източен институт в Рим, споделени пред автора на статията, българският министър-председател намерил идеята за неосъществима. Самият Филев не споменава в дневника си нищо за този случай.

Установяването на комунистическия режим в България и спускането на желязната завеса означават края на цяла епоха. В официалното отношение на България към гроба на св. Кирил в Рим започва нов период, характерен с подбуди и движещи сили, нямащи нищо общо с онова, което преди 9 септември 1944 г. и сега се възприема като национален интерес.

Още в навечерието на Втората световна война Българското академическо дружество „Св. Климент“ престава да съществува. Вместо него се появява културно-просветното дружество „Св. св. Кирил и Методий“ с председател д-р Блажо Господинов, ветеринарен лекар. Без да е много активно, то се опитва да следва традициите на старото дружество по отношение на гроба на св. Кирил. Каквито и планове да е имало дружеството, те приключват на 9 септември 1944 г. След тази дата повечето от неговите дейци се включват в организираните от българската легация отечественофронтовски комитет с председател Наум Асенков, легационен чиновник. Сред членовете на дружестве-

¹¹ *Архив на Министерството на външните работи – София (АМВнР), ф. 10, оп. 9, а. е. 33, л. 1, 3, 11.*

ното настоятелство личат имената на д-р Б. Господинов, д-р Янко Пеев, Асен Пейков и други изтъкнати представители на старата българска колония. Така кирило-методиевата традиция е изместена от отечественофронттовската практика и датата 24 май отстъпва мястото си на 9 септември, Денят на свободата (от монархо-фашистко робство), заела първо място в календарно-празничния цикъл на българската легация, както впрочем и на българската държава¹².

Политическите репресии в България и напливът на нова българска емиграция в Италия довеждат до разрив на взаимоотношенията между легацията и колонията в Рим. От този момент насетне българското честване на 24 май при гроба на св. Кирил протича в рамките на две отделни прояви, осъществявани независимо една от друга, а нерядко и в остра конфронтация помежду им.

В продължение на повече от две десетилетия след войната гробът на св. Кирил в Рим има значение за поклонение и честване предимно за българската емиграция в Рим и Италия. Първоначално политическите различия сред емиграцията не ѝ позволяват да се сплоти дори около честването на славянските равноапостоли и нерядко те засвидетелстват почитта си в отделни групи и в различни часове. Когато обаче страстите поутихват, емигрантите се обединяват около общия църковно-национален празник. Техните чествания неизменно се провеждат в базиликата Св. Климент с църковна служба от български католически свещеници.

За разлика от емиграцията, която отдава все по-голямо значение на честването в базиликата Св. Климент, при българската легация се забелязва процес на нарастваща апатия към тези прояви. Друго не би могло и да бъде, след като България по това време се развихря яростна атеистична пропаганда, а антикатолическите тенденции достигат върха си със серията явни и тайни съдебни процеси срещу католиците през 1952 г. За служителите на българската легация гробът на славянския равноапостол, като християнска светиня, е несъвместим с атеистичния социалистически празничен календар. Впрочем в дипломатическата преписка от онова време те не го назовават по друг начин, освен „гроба на Кирил“, без каквито и да било църковно-рели-

---

¹² Ibidem, ф. 10, оп. 20, а. е. 1012, л. 10.

гиозни атрибуции. Пренебрежението към религиозната същност на светинята закономерно рефлектира във формата на засвидетелстване на почит спрямо нея. В тези години и десетилетия това се прави съвсем формално. Центърът на честването се пренася в българското посолство, където за 24 май се организира тържествено събрание. При гроба на св. Кирил само се изпраща малка делегация, която да постави букет или венец от името на партийното и държавното ръководство на НРБ. Пререканията с алтернативното честване на политическата емиграция не са рядкост¹³.

Новият дух на 60-те години не само укротява страстите край гроба на Константин Кирил Философ, но и се въплъщава в едно неочаквано откритие. През 1961 г., във връзка с приближаващата 1100-годишнина от евангелизаторската мисия на славянските апостоли, въпросът за издирване мощите на св. Кирил отново става актуален. С тази задача е натоварен проф. Леонард Бойл. Неговите проучвания в държавни, църковни и частни архиви и библиотеки се увенчават с успех и през лятото на 1963 г. частица от мощите е открита в домашния параклис на стара аристократична фамилия в градчето Реканти на Адриатическото крайбрежие¹⁴.

На 15 ноември 1963 г. новоизбраният папа Павел VI представя скъпоценните реликви в Сикстинската капела пред над 250 архиепископи и епископи, дошли във Вечния град за втората сесия на Ватиканския събор. Два дена по късно, на 17 ноември, с още по-голяма тържественост и церемониалност мощите на св. Кирил са положени в построяния от папа Льв XIII параклис на двамата славянски равноапостоли в базиликата Св. Климент. Честта да отслужи славянската литургия и да поеме безценната урна се пада на епископ Кирил Куртев, изпълняващ длъжността апостолически екзарх на католиците от източен обред в България и делегат във Втория ватикански събор. Това специално благоволение на папа Павел VI към българските католици изненадва повечето от присъстващите архиереи, не на последно място и самия епископ Куртев. С този жест папата не само засвидетелства уважение към ролята на България за утвърждаване на Кирило-Методиевото дело, но и публично демонстрира интереса си към българ-

¹³ **ЕЛДЪРОВ, С.** *България и Ватикана*, 100–101.

¹⁴ **БОЙЛ, А.** *Пос. съч.*, 25–36.

ските католици. Историческата церемония е увековечена в иконата „Възвръщане мощите на св. Кирил“, която се съхранява в криптата на униатската църква „Успение Богородично“ в Пловдив¹⁵.

Епохалното откритие на мощите на св. Кирил в Рим не придобива публичност в България, въпреки че на церемонията в базиликата „Св. Климент“ присъства българският пълномощен министър в Рим Крум Христов, който също е изобразен в един детайл на иконата. Трябва да минат още пет години, за да узрее идеята за организиране на едно по-тържествено честване на Славянските апостоли в Рим. Това става възможно в контекста на известно стихване на международното напрежение през 60-те и по-активната политика на България спрямо страните от „капиталистическия лагер“, която по отношение на Италия бележи своя връх с посещението на министъра на външните работи Иван Башев от 18 до 22 февруари 1968 г.

На гроба на св. Кирил в Рим е съдено да играе важна роля в културните аспекти на новата българска външна политика и особено във взаимоотношенията между България и Ватикана. Когато през 1963 г. наследява Йоан XXIII на Св. Престол, папа Павел VI завършва работата на започнатия от предшественика му Втори Ватикански събор, продължава неговата политика за сближение на Западната и Източната църква и допринася много за разведряване на международното положение. Именно в контекста на тези процеси между България и Ватикана започват интензивни контакти, които обаче не добиват публичност и затова са непознати. От началото на 1967 г. започват неофициални преговори между Тодор Живков и папа Павел VI за посещение на българския държавен глава във Ватикана, за привилегирован достъп на български учени до Ватиканските архиви и дори за предоставянето на базиликата Св. Климент, в която се намира гробът на св. Кирил, за ползване на България, а чрез нея и на славянството. От своя страна българският патриарх Кирил през пролетта на същата година влиза в интензивен личен и между-църковен диалог с папа Павел VI. Съществуват документални свидетелства, че от българска страна е замисляна евентуална среща на Московския патриарх Алексий

---

¹⁵ **Михайлов, К.** *Кирил Куртев – Апостолически екзарх. Записки върху най-новата история на Апостолическата екзархия в България* (София, 2010), 199–205.

и папа Павел VI в Рилския манастир и дори организиране на специална миротворна среща на световните религиозни водачи в София.

Посредник в тези неофициални контакти и извор на подобни идеи е Георги Антонов, католик от източен обред свързан с българското униатство в Одринска Тракия, чиновник в Дирекцията на изповеданията, кореспондент на Българската телеграфна агенция в Рим и служител в държавното стопанско предприятие „Булет“. Именно в последното си качество той успява да изпъкне като посредник в българо-ватиканските отношения, получава достъп до висшите етажи на Ватиканската курия и дори лична аудиенция при папа Павел VI, среща се с Тодор Живков, посещава често патриарх Кирил, пренася писма и послания между тях, сам чертае грандиозни планове като горепосочените.

Един от тях касае съдбата на базиликата Св. Климент заедно със славянската светиня. В разговори с представители на Ватикана през 1967 г. той поставя въпроса за „предаването на църквата „Св. Климент“ в Рим и гроба на Кирил в тази църква на България, а чрез нея и на цялото славянство“. По собствените му твърдения той получил обещание, че „този въпрос ще бъде проучен от тесен кръг отговорни лица на Ватикана и по всяка вероятност в благоприятен момент той ще получи своето разрешение“. При следващо посещение на Г. Антонов в Рим в началото на 1968 г. неговите контактъори му дават да разбере, че „не е назрял моментът за един такъв исторически акт“, като предаване на базиликата Св. Климент за стопанисване и ползване от България. За сметка на това от страна на Ватикана се изказва готовност за откриване на музей на славянската писменост в непосредствена близост до гроба на светеца.

Благодарение на тези контакти и разговори през 1968 г. е осъществено първото честване на 24 май в Рим от официална българска делегация, водена от Знеполския епископ Йосиф в състав от 64 души, от които 22 представители на православната и католическата църква, а останалите учени, артисти, държавни служители и др. Делегацията е приета и на аудиенция във Ватикана от папа Павел VI. Оттогава това ново поклонничество се превръща в традиция¹⁶.

---

¹⁶ ЕЛДЪРОВ, С. *България и Ватикана*, 103–116.

Кулминацията на големите проекти на Тодор Живков, патриарх Кирил и компания е трябвало да настъпи през 1969 г., когато се закръглят 1100 години от смъртта на Константин Кирил Философ. За зла участ нахлуването на войските на Варшавския договор в Чехословакия шест месеца преди това (20 август 1968) отново нажежава международния климат и всички планове пропадат. И става така, че вместо в триумф, кръглата годишнина се превръща в катастрофа за кирило-методиевската дипломация на България.

Във връзка с 1100-годишнината от смъртта на св. Кирил в Рим е организирано голямо юбилейно честване. Централно събитие в неговата програма е тържествената литургия, отслужена на 14 февруари в базиликата „Св. Петър“ от папа Павел VI в съслужие с кардинали и епископи от славянските народи. В препълнения храм преобладават чехите и словаците с националните си знамена. Присъства и многобройна делегация от Македония, съставена от духовни и граждански лица. За всеобща изненада отсъства българската делегация, чието място в непосредствена близост до папата остава празно. По същото време, следвайки получените от Секретариата на ЦК на БКП указания, тя си организира свое самостоятелно честване при гроба на св. Кирил в базиликата Св. Климент. По-късно през деня в българското посолство е организиран прием в чест на празника¹⁷.

Скромно протича и същинското Кирило-Методиево честване на 24 май 1969 г. в Рим. Освен полагане на венец на гроба на св. Кирил в базиликата Св. Климент са организирани съпътстващи културни мероприятия – лекция на проф. Иван Дуйчев в българското посолство, изложба на книги и др. Значително по-представително е честването на българската емиграция. На тържествена конференция в двореца Дория-Памфили в центъра на Рим са представени висши ватикански прелати, италиански учени и журналисти, българската политическа емиграция. От нейно име слово произнася Г. М. Димитров, дошъл специално за събитието от САЩ¹⁸.

Дистанцирането на България от участие в честванията на Св. Престол и Католическата църква създава културно-политически вакуум, от който се възползват други. В навечерието на 24 май 1970 г.

¹⁷ *АМВНР*, ф. 10, оп. 25, а. е. 1197, л. 4-7.

¹⁸ *Вяра и просвета*, Рим, № 1969, № 3, 43–45.

югославското посолство в Рим издава специална брошура на италиански език „Прослава на Св. Кирил“. Основният текст принадлежи на проф. Гане Тодоровски, който на няколко страници присвоява половината от средновековната българска история и обявява Кирил и Методий, цар Самуил и поп Богомил за „македонци“, а Македония – за „първия мисионер на европейската християнска култура“. Връхна точка в новата политика на Скопие по отношение на Кирило-Методиевото наследство в Рим е монтирането на възпоменателна плоча при гроба на св. Кирил в базиликата „Св. Климент“ с надпис: „На свети Кирил сесловенски просветител со благодарност од македонскиот народ“¹⁹. Оттогава в съперничеството между българската емиграция и българската делегация се намесва и трети фактор. Или както гласи народната поговорка – когато двама се карат, третият печели.

България усилява интереса си към Кирило-Методиевите чествания в Рим в средата на 70-те години. В най-голяма степен това се дължи на проф. Александър Божков, тогава съветник при българското посолство в Рим. Той става радетел на идеята за постоянна българска музейна експозиция в базиликата „Св. Климент“. През януари 1975 г. проф. Божков обобщава своите идеи в обширен доклад, озаглавен „Изучаване, съхраняване и популяризиране на паметниците от италианските църкви, музеи, архиви и пр., които са свързани с българската история и култура“. Сред тях, освен споменатата вече музейна експозиция, се открояват поставянето на ново мозаечно пано при гроба на Константин Кирил Философ, паметна плоча при гроба на епископ Петър Парчевич в друга римска базилика, паметник на Кирил и Методий в двора на българското посолство и др. В доклада си проф. Божков изрично подчертава, че някои от идеите му са подсказани от архимандрит проф. Георги Елдъров (чичо на автора на тези редове), който тогава (1966–1991) е делегат-визитатор на Св. Престол за българите католици в чужбина и ръководител на българската секция на Радио Ватикана²⁰.

Част от тези идеи се осъществяват във връзка с гостуването на най-висока българска делегация, начело с първия секретар на ЦК на БКП и председател на Държавния съвет на НРБ Тодор Живков, министъра на външните работи Петър Младенов и заместник-председателя на

¹⁹ *Gloria a San Cirillo*. Roma, 24 maggio 1970.

²⁰ АМВнР, ф. 10, оп. Ф. 10, оп. 31, а. е. 1760, л. 8-34.

Комитет за изкуство и култура Людмила Живкова във Ватикана през 1975 г. Българската делегация е приета на аудиенция от папа Павел VI на 27 юни. На следващата годна визитата е върната в България от делегация, водена от държавния секретар на Ватикана кардинал Агостино Казароли. Български учени са допуснати до Ватиканските архиви, известни отстъпки са направени на Католическата църква в България²¹.

В духа на относително добрите българо-ватикански отношения се развиват и Кирило-Методиевите чествания в Рим. Особено тържествени са те през 1977 г., когато се навършват 1150 години от рождението на Константин Кирил Филсоф. Тогава за 24 май в Рим пристига 20-членна българска делегация от учени, културни дейци и духовници начело с академик Владимир Топенчаров. Освен обичайното поклонение в базиликата „Св. Климент“ и участие в приема и тържественото събрание в българското посолство, делегацията е приета на аудиенция от папа Павел VI.

Българските чествания при гроба на св. Кирил в Рим навлизат в нов, още по-благоприятен период на развитие в първите години от понтификата на папа Йоан Павел II – полякът Карол Войтила. Избирането на Папата славянин на 16 октомври 1978 г. е оценено положително от българска страна с оглед на приближаващите чествания на 1300-годишнината на България. Неслучайно първият външен министър на страна от Източния блок, който посещава новия папа, е Петър Младенов.

Аудиенцията на Петър Младенов при папа Йоан Павел II е на 13 декември 1978 г. Папата посреща госта си със слово, което ватиканският официоз *Osservatore Romano* окачествява като „кратка реч, в която папата за първи път имаше повод да говори за отношението на Св. Престол към страните от Изтока“. Папата не пропуска да спомене името на Ронкали като основоположник на добрите българо-ватикански отношения, както и приноса на Павел VI за тяхното възходящо развитие. Йоан Павел II изтъква любовта си към България и дава висок оценка за нейния принос в световната цивилизация, за мястото и ролята на Кирил и Методий в европейската култура и за славянството

---

²¹ ЕЛДЪРОВ, С. *България и Ватикана*, 135–140.

изобщо като „велика сила, с която всички народи и страни трябва да се съобразяват“²².

С подчертано внимание папа Йоан Павел II посреща и българската делегация за честването на Деня на българската просвета и култура и на славянската писменост през 1979 г., сред която се открояват изтъкнати учени, като проф. Петър Динев, проф. Иван Дуйчев, проф. Александър Фол и др. Делегацията е приета сърдечно от папата, който още веднъж изказва своето преклонение към приноса на България за съхраняване и разпространяване на Кирило-Методиевото дело. Успоредно с официалните мероприятия тежат и други български инициативи. Открити са две големи изложби – „Българска икона IX – XXI век“ и „Исторически документи за България от архивите на Ватикана“, организирани са научни конференции и симпозиуми, осъществени са срещи с българските колонии в Рим и Милано, в Неапол се провежда симпозиум за известния българист Енрико Дамиани, издадена е на италиански поредица от книги на български автори. Изобщо честванията на 24 май 1979 г. в Рим и на други места в Италия е дотолкова успешно, че изкарват от равновесие югославското посолство, което официално протестира пред Ватикана за прекомерното изтъкване на българския характер на Кирило-Методиевото дело²³.

Без съмнение благодарение и на своя национален произход, папа Йоан Павел II отлично разбира необходимостта от възстановяване на европейското единство върху общата християнска традиция на страните от Атлантика до Урал. Първата му стъпка в тази насока е провъзгласяването на св. св. Кирил и Методий за съпокровители на Европа през 1980 г., продължена с енцикликата „Славянските апостоли“ от 1985 г., в която изрично е подчертан големият принос на средновековната българска държава за разпространяването и утвърждаването на Кирило-Методиевото дело.

Можем само да гадаем как биха се развили възходящите българо-ватикански отношения и какво място щеше да бъде отредено на Ватикана и католическите институции в честванията на 13-вековната българска държавност у нас и по света, ако не беше подхвърлената

---

²² *АМВНР*, ф. 10, оп. 13, а. е. 214, л. 7-21; а. е. 371, л. 15-16; а. е. 398, л. 12-14.

²³ *Ibidem*, а. е. 599, л. 5-8, 15-16.

„българска следа“ във връзка с атентата на турския терорист Мехмет Али Агджа срещу папа Йоан Павел II на 13 май 1981 г. Който и да е поръчал и организирал това престъпление, със сигурност не е мислил доброто на България и българите.

Трябва обаче да се отбележи, че кризата в българо-ватиканските и българо-италианските отношения не се отразява върху Кирило-Методиевите чествания в Рим. Дори в периода на най-яръстната противобългарска пропаганда във връзка със „Случая Антонов“ папа Йоан Павел II продължава всяка година за 24 май да приема официалната българска делегация. Затова не е случайно, че едно от най-сполучливите чествания на празника се провежда тъкмо през 1985 г. Тогава във връзка с 1100-годишнината ат смъртта на св. Методий са организирани различни български научни и културни прояви в Рим, сред които се откроява изложбата на старобългарски ръкописи от Ватиканската библиотека²⁴.

Рухването на тоталитарния режим на 10 ноември 1989 г., демократизацията на българския политически живот и европейската интеграция на България откриват нови благоприятни възможности за утвърждаване и развитие на установената традиция на Кирило-Методиевите чествания в Рим. През 1991 г. президентът Желю Желев използва аудиенцията си при папа Йоан Павел II, за да го покани официално да посети България. Това обаче става възможно едва през 2002 г. Честта да бъдат домакини на папската визита се пада на президента Георги Първанов и премиера Симеон Сакскобургготски. Петте дни на апостолическото пътуване на Йоан Павел II в България съвпадат с 24 май, Деня на българската просвета и култура и на славянската писменост. Това дава възможност на папата да се разкрие като горещ и вдъхновен застъпник на св. св. Кирил и Методий. В десетте му слова, произнесени на българска земя, се съдържа такава прослава за приноса на България в европейската култура и цивилизация, каквато рядко е правена от такъв световен авторитет. Папата-славянин споменава поименно и с техните производни Славянските апостоли 37 пъти (за сравнение в словата на българските домакини те са споменати 12 пъти). С папската визита в България отпадна и негативното въздействие на „българската следа“, след като лично Йоан Павел II заяви, че не вярва в нея²⁵.

²⁴ ЕЛДЪРОВ, С. *България и Ватикана*, с. 224.

²⁵ *Апостолическо пътуване на папа Йоан Павел II в България 23–26 май*

Въпреки благоприятните условия за развиване и обогатяване на десетилетната традиция на българските Кирило-Методиеви чествания в Рим, в последните години те сякаш губят доста от своя празничен блясък, национална символика и културно-исторически смисъл. От тях вероятно ще се запомни само „Яйцето на Плевнелиев“, което българският държавен глава през 2012 г. намери за подходящо да дари на папа Бенедикт XVI. Ако все пак се откроява някаква нова тенденция в установената традиция, тя се развива в контекста на отношенията между София и Скопие и цели да обедини честванията на двете страни в Рим. Засега това е правено само два пъти – през 1999 г., когато премиерите на България и Македония Иван Костов и Любчо Георгиевски заедно поднасят венци при гроба на св. Кирил, и през 2018 г., когато техните приемници Бойко Борисов и Зоран Заев правят същото, при това не само в базиликата Св. Климент, но и на други знакови кирило-методиевски места в Рим, включително пред паметника на Славянските апостоли в двора на българското посолство.

Тук следва да се изтъкне, че в България малко или изобщо нищо не се знае за македонските честванията на св. св. Кирил и Методий в Рим, които датират от 1969 г. А е добре да се познават, защото тъкмо в последните години македонската страна им обръща все по-голямо внимание, като умело ги използва за пропаганда на своята интерпретация на Кирило-Методиевото културно-историческо наследство. За сведение и за сравнение следва да се изтъкне, че през 2014 г. Скопие се сдоби с частица от мощите на св. Кирил, докато България, въпреки своето първенство в прославата на Славянските апостоли, не успява да го постигне, макар на два пъти официално да е изказвала такова желание – през 2005 г. от президента Първанов пред папа Бенедикт XVI и през 2015 г. от премиера Борисов пред папа Франциск. На два пъти го е искал и лично Божидар Димитров, според собствените му медийни свидетелства. Как ще се развият в бъдеще Празникът на Славянските апостоли и поклоненията пред гроба на св. Кирил в Рим в светлината на решенията за общи чествания от Р България и Р Северна Македония по Договора за приятелство, добросъседство и сътрудничество от 2017 г. остава да видим.

Sintesi

Parole chiave:

*Gli apostoli slavi, Cirillo e Metodio,
Roma, calendario bulgaro*

La prima celebrazione bulgara della festa degli Apostoli slavi St. Cirillo e Metodio (24 maggio) a Roma risale al 1924. Così è nata una tradizione con un colore brillante e contenuto culturale e storico bulgaro che dura fino ad oggi. Questa si è sviluppata rapidamente a fianco dei migliori rapporti bulgaro-italiano negli anni '20 e '30, quando in Bulgaria come visitatore e delegato apostolico risiede l'Arcivescovo Angelo Giuseppe Roncalli, il futuro Papa Giovanni XXIII, e il re Boris III sposò la principessa Giovanna di Savoia. Segue un certo declino dopo la Seconda guerra mondiale fino al 1968, quando la celebrazione si rinnova. Negli anni '70 i segni di rispetto e gratitudine verso le Apostoli slavi seminati dall'ambasciata bulgara a Roma crescono come funghi dopo la pioggia – un grandioso pannello musivo presso la tomba di san Cirillo nella basilica di San Clemente, un'esposizione bulgara nei locali presso la medesima chiesa, una scultura dei santi Cirillo e Metodio nel parco dell'ambasciata bulgara e altri. Tale "invasione bulgara cirillo-metodiana" a Roma giunse al culmine con la visita ufficiale del capo dello Stato e del partito comunista Todor Živkov e la sua udienza con Papa Paolo VI avvenuta nel 1975. Le celebrazioni continuano anche dopo che le relazioni tra Bulgaria e Italia sono state prese di mira dagli autori della "pista bulgara" nell'attentato contro Papa Giovanni Paolo II. Oggi, le celebrazioni degli Apostoli slavi a Roma sono uno dei punti salienti della celebrazione della Festa della cultura bulgara e della scrittura slava il 24 maggio

Резюме

ключови думи:

*Славянските апостоли, Кирил
и Методий, Рим, български
чествания*

Първото българско честване на Празника на Славянските апостоли Св. Св. Кирил и Методий (24 май) в Рим датира от 1924 г. Така се ражда една традиция с ярка българска окраска и културно-историческо съдържание, която пребъдва и до днес. Тя се развива бързо успоредно с добрите българо-италиански отношения през 20-те и 30-те години, когато в България като апостолически визитатор и делегат пребивава

архиепископ Анджело Джузепе Ронкали, бъдещият папа Йоан ХХІІІ, а цар Борис ІІІ се жени за княгиня Йоанна Савойска. Следва известен спад след края на Втората световна война чак до 1968 г., когато честването се подновява. През 70-те знаците на уважение и признателност към Славянските апостоли, поставяни от българското посолство в Рим, започват да никнат като гъби след дъжд – огромно мозаечно пано на гроба на Св. Кирил в базиликата Сан Клементе, българска музейна експозиция в същата църква, скулптурна композиция на Кирил и Методий в двора на българското посолство и др. Тази своеобразна българска „кирило-методиевска“ инвазия в Рим достига връхната си точка с посещението на държавния и партиен глава Тодор Живков и аудиенцията му при папа Павел VI през 1975 г. Честванията продължават дори след като българо-италианските отношения са взети на прицел от авторите на „българската следа“ в атентата срещу папа Йоан Павел II. Днес честванията на Славянските апостоли в Рим са един от върховете при отбелязването на Празника на българската култура и на славянската писменост, 24 май.

Институт за балканистика с Център по тракология – БАН
Istituto di Studi Balcanici e Centro di Tracologia – ABS
sveldarov@abv.bg

Bibliografia/ Използвана литература

Archivi/ Архиви

Архив на Министерството на външните работи – София (AMВнР), ф. 10
[*Archiv na Ministerstvoto na vanshnite raboti – Sofia (AMVnR), f. 10*].

Централен държавен архив – София (ЦДА), ф. 353 К [*Tsenrtalen darzhaven arhiv – Sofia (TDA), f. 353 K*].

Giornali/ Вестници

вестник *Истина* [*vestnik Istina*].

Gloria a San Cirillo. Roma

Periodici/ Периодика

АНГЕЛОВ, Б. „Празникът на Славянските просветители Кирил и Методий (произход и развитие)“, *Известия на Института по българска история* 5 (1954): 253–290 [ANGELOV, B. „Praznikat na Slavyanskite prosvetiteli Kiril i Metodiy (proizhod i razvitie)“, *Izvestia na Instituta po balgarska istoria* 5 (1954): 253–290].

Вяра и просвета, Рим [*Vyara i prosveta*, Rim].

ЕЛДЪРОВ, С. „Душата на един народ: Българският национален календар от 1878 г. до наши дни“, *Дриновският сборник IX* (София–Харків, 2016), 164–180. [ELDAROV, S. „Dushata na edin narod: Balgarskiyat natsionalen kalendar ot 1878 g. do nashi dni“, *Drinovskiy sbirnik* (Sofia–Harkiv, 2016), 164–180].

КАТЕРИНОВ, К. „Пътеводител на базиликата „Св. Климент“ в Рим“, *Вяра и просвета* № 2-3 (Рим, 1970), 9–10 [KATERINOV, K. „Patevoditel na bazilikata „Sv. Kliment“ v Rim“, *Vyara i prosveta* № 2-3 (Rim, 1970), 9–10].

Ricerca/ Изследвания

Апостолическо пътуване на папа Йоан Павел II в България 23–26 май 2002 (София, 2002) [*Apostolicheskoto putuvane na papa Yoan Pavel II v Balgaria 23–26 май 2002* (Sofia, 2002)].

ЕЛДЪРОВ, С. *България и Ватикана 1944–1989. Дипломатически, църковни и други взаимоотношения* (София, 2002) [ELDAROV, S. *Balgaria i Vatikana 1944–1989. Diplomaticheski, tsarkovni i drugi vzaimootnoshenia* (Sofia, 2002)].

МИХАЙЛОВ, К. *Кирил Куртев – Апостолически екзарх. Записки върху най-новата история на Апостолическата екзархия в България* (София, 2010) [MIHAYLOV, K. *Kiril Kurtev – Apostlicheski ekzarh. Zapiski varhu nay-novata istoria na Apostolicheskata ekzarhia v Balgaria* (Sofia, 2010)].

НАКОВ, С. *Църковно-богослужебна прослава на Светите братя Кирил и Методий* (София, 1962) [NAKOV, S. *Tsarkovno-bogosluzhebna proslava na Svetite bratya Kiril i Metodiy* (Sofia, 1962)].

СИМЕОНОВА, Г. *Денят на Кирил и Методий* (София, 1994) [SIMEONOVA, G. *Denyat na Kiril i Metodiy* (Sofia, 1994)].

СИМЕОНОВА, Г. *Проблеми на Кирило-Методиевата празничност*. Т. 1. (София, 1993); Т. 2. (София, 2007). [SIMEONOVA, G. *Problemi na Kirilo-Metodieвата praznichnost*, Т. 1 (Sofia, 1993), Т. 2 (Sofia, 2007)].

ТЕОДОРОВ-БАЛАН, А. *Кирил и Методий*. Т. 1. (София, 1920); Т. 2. (София, 1934) [TEODOR-BALAN, A. *Kiril i Metodiy*. Т. 1 (Sofia, 1920), Т. 2 (Sofia, 1934)].

CRISCUOLLO, V. *Roberto Menini (1837–1916). Arcivescovo cappuccino, Vicario apostolico di Sofia e Plovdiv* (Roma, 2006).

DEL ZANNA, G. *Roma e l'Oriente. Leone XIII e l'Impero ottomano (1878–1903)*
(Milano, 2003).

TAMBORRA, A. *Chiesa cattolica e Ortodossia russa. Due secoli di confronto e dialogo.
Dalla Santa Alleanza ai nostri giorni* (Milano, 1992).

Преводите на италиански книги в България през
последните 140 години: „Владетелят“
на Николо Макиавели

*Le traduzioni di libri italiani in Bulgaria negli ultimi 140
anni: “Il Principe” di Niccolò Machiavelli*

Пенка Данова
Penka Danova

Преводите на италианската художествена и нехудожествена литература след Освобождението следват тенденциите в превода на класическите и модерните европейски литератури: характерните за възрожденските преводи „побългаряване“ или превод чрез посредничеството на друг език (гръцки, френски или руски) постепенно се преодоляват благодарение на добрата подготовка по италиански език, която български интелектуалци получават у нас и в чужбина. Темата за преводната рецепция на италианска книжнина у нас е обширна и ангажираща¹, затова тук ще се спра на българската следосвобожденска съдба на онази италианска творба, която най-често е провокирала интереса на българския преводач през последните 140 години. Тя отразява тенденциите в преводната рецепция на италианската литература от Освобождението до наши дни.

Става дума за „Владетелят“ на Николо Макиавели.

Първият цялостен превод на *Il Principe* („Князът“) е отпечатан в прочутата Пловдивска печатница на Христо Г. Данов през 1889 г.² Той

---

¹ За съжаление поредицата *Преводна рецепция на европейска литература в България*, I–VI (София, 2000–2004) не включва италианската литература. Вж. най-нови изследвания по тази проблематика у **КАРАПЕТКОВА, Д.** *Ботушиа в българската литературна мода* (София, 2012), преведен и на италиански през 2016 г.

² *Князът на Никола Макиавеля, флорентийский секретар*. Преведен от Хр. Д. Ваклидов. (Пловдив, 1889).

е дело на известния български възрожденски книжовник, обществен и политически деец Христо Дочев Ваклидов (1841–1891). Ако се съди по личността на преводача³ и по особеностите на българския текст, с увереност може да се твърди, че преводът не е направен по италианския оригинал, а чрез посредничеството на френска версия. Това е видно от предаването на съществителните собствени имена (напр. Макиавелъ вм. Макиавели, Микел-Анж вм. Микеланджело, Кесар Боржия вм. Чезаре Борджа, „Клизия“ вм. „Клиция“ и др.).

Книгата е посветена на българския премиер Стефан Стамболов⁴. Един екземпляр от това печатно издание, съхраняван в Библиотеката на БАН, носи саморъчната бележка на преводача: „На г-жа Стамбулова принадлежит. 3/ 9/ 1889 Хр. Д. Ваклидов“. Както посвещението, така и адресатът на въпросния екземпляр недвусмислено говорят, че става дума за класическа *captatio benevolentiae* на властващата особа чрез нейната нежна половинка. Несъмнено Ваклидов, който по онова време е областен управител на Бургас (1888–1889 г.), с отпечатването на този превод е целял да спечели благоразположението на министър-председателя на Княжество България. Ето защо не отговарят на истината някои по-късни коментари към български преводи на *Il Principe*, в които се твърди, че в първите преводи заглавието било „Князът“, което било директна препратка към личността на Фердинанд. Възможно е преводачът първоначално да е възнамерявал да посвети труда на българския княз, а след това, по редица съображения, да е променил намерението си и да е адресирал превода до министър-председателя. В полза на тази опция говори луксозната корица в синьо и златно, цветовете на френските Бурбони – както е известно, Фердинанд се гордее много със своите именити предтечи и не пропускал да изтъква приликата си с Луи XIV. Освен това през месец август 1889 г. се навършили точно две години от възкачването на Фердинанд на българския престол, така че и този юбилей може да е свързан с изданието. Не е изключено Ваклидов

³ Ваклидов е завършил френския католически колеж в кв. Бабек, Истанбул и дълги години е бил преводач именно от френски към Австрийската мисия в османската столица, да не говорим, че е автор на *Българо-францушки и францушко-български речник* (1864).

⁴ „За чест и дълбоко уважение/ на/ Стефана Стамбулова, министър председател/Посвещава Хр. Д. Ваклидов“.

да е насочил изцяло вниманието си само към личността на министър-председателя. За никого по онова време не е тайна, че именно Стамболов управлява страната. И защо ли му е на княза български превод на *Il Principe*? Фердинанд владее италиански, френски, немски (да не включвам тук и унгарския) – езици, на които при добро желание е можел да прочете въпросното съчинение. Той така и не го сторил. Ако вярваме на словоохотливия му учител по български език, князът не бил по четенето и не познавал творчеството на Макиавели⁵.

Изданието е предназначено за широка публика, както може да се съди от предговора на „преводителя“. То не включва оригиналното посвещение до Лоренцо де Медичи (1492–1519), а начева направо с Първа глава „Колко вида господарства има“. Завършва с превод в проза на прочутото четиристишие от канцоната на Франческо Петрарка „Моя Италия“. Няма бележки или справочен апарат. Добавено е съдържание със заглавията на главите I–XXVI. Текстовете в книгата издават припряност и прибързаност в подготовката ѝ за печат. Преводачът, личност с висока книжовна и книгоиздателска култура, не си е дал труда да изглади преводите от френски⁶. Ползвал е и руски посредник, ако се съди по формите на личните имена (напр. Лаврентий Медичинский вм. Лоренцо де Медичи). Той вероятно дори не е прочел коректури на книгата⁷.

⁵ **ГАНЧЕВ, Д.** *Спомени за княжеското време* (София, 1983), 218: „Цар Фердинанд не бе чел съчиненията на Макиавели. Търпение нямаше за сериозен и продължителен труд. Навярно само в общи черти бе чувал за него.“

⁶ Например изречението от предговора „Любовта за свободата и независимостта на отечеството оправила много хора пред очите на Макиавеля“. Като оставим настрана факта, че на български не се казва „любовта за“, а „любовта към“ (за е букв. превод на френското *pour*), остава неверният превод на френския глагол *ranger*, който, освен че има значение на оправям (стаята, косата си и др.), има и други значения като почиствам, отстранявам и др. В тази форма посланието е напълно неразбираемо за българина.

⁷ Вече се спомена, че Чезаре Борджа е представен в предговора като „Кесар Боржия“. В изложението се среща и формата „Кесар Бордуми“, което недвусмислено говори, че словослагателят не е разчел правилно името на прочутия херцог Валентино, набрал е „Бордуми“ вм. Боржия, а след него преводачът не си е дал труд да внесе някакви поправки.

Във всеки случай преводът на „Князът“ не е лека работа. Прибързаното и недоогледано издание не изключва възможността Ваклидов да е познавал творбата по-рано, да е превеждал мисли от нея за страниците на възрожденската или източнорумелийската периодика. Това е въпрос на бъдещи дирения. Няма съмнение, че личността, идеите и творчеството на Макиавели са били съзвучни с някои възгледи на Ваклидов⁸, а колебанията му при превода на сложните и многозначни понятия на флорентинеца (напр. *fortuna, virtú*) говорят също в полза на предположението, че е чел задълбочено щедьовъра на италианската ренесансова политическа мисъл⁹.

„Князът“ на Ваклидов е забравен от следващите поколения български преводачи, изследователи и популяризатори на делото на великия флорентинец. Показателна в това отношение е отпечатаната две десетилетия по-късно „Николо Макиавели. Етико-политическа студия“. Нейният автор, Никола Алексиев (1877–1912), известен български философ и психолог, възпитаник на Вилхелм Вунт, е преподавател в Софийския университет и доцент по история на философията от 1910 г. В използваната от него литература не се споменава българският превод на Ваклидов. Алексиев, който посвещава цяла глава на анализа на *Il Principe*, изтъква, че е ползвал два превода на френски (събрани съчинения на Макиавели от 1803 и 1837 г.) и един на немски език. Не е цел на настоящото изложение да проследи философската рецепция на Макиавели в България, но е редно да се подчертае, че именно тази студия се оказва най-влиятелното четиво по отношение на бъдещите преводи на философските му трудове¹⁰.

⁸ Вж. напр. уводната статия на първия брой на в. „Българска пчела“ от 23 юни 1863 г.

⁹ Например колебанията му как да преведе *Fortune* (fr.) или *Fortuna* (it.) – като късмет или като щастие.

¹⁰ През 1985 г. бяха отпечатани „Избрани съчинения“ на Макиавели в превод на Иван Тонкин и встъпителна статия на проф. Минчо Семов. Бях много изненадана от подбора на текстовете, тъй като изданието включва „Владетелят“, „Флорентински истории“ и отделни глави от „Размишления върху първите десет книги на Тит Ливий“. Струваше ми се по-уместно то да включва „Владетелят“ и пълния превод на „Размишленията“ вместо трудно достъпните за българска публика „Флорентински истории“, за чийто прочит е необходимо много добро познаване на историята на

По времето, в което Никола Алексиев преподава политическите идеи на Макиавели в Катедрата по философия на Историко-филологическия факултет на Софийския университет, още един известен български учен-хуманитарист представя пред студентите трудовете на флорентинския държавен секретар и по-специално *Il Principe*. В рамките на дисциплината „Сравнителна литературна история“ проф. Иван Д. Шишманов (1862–1928) през две-три години чете курс по история на литературата на Ренесанса, в която голям дял заема италианската литература от XIV–XVI век¹¹. По време на тези четения професорът постоянно допълва, разширява, преработва записките си през различните години. Най-подробната им версия е от академичната 1923–1924 г. и именно тя е отпечатана посмъртно от неговия ученик проф. Михаил Арнаудов¹². На съвременния читател на Шишмановите лекции несъмнено ще направи впечатление огромното място, което професорът отделя на творчеството на Макиавели и по-специално на *Il Principe*. То многократно превишава казаното и писаното от българския учен за другите двама велики италиански писатели от Шестнадесетото столетие – Лудовико Ариосто и Торкуато Тасо¹³. Подходът на

Флоренция и на Италия. Когато попитах моя учител Тонкин защо е направена тази подборка, той с присъщата му скромност отговори, че това било решение на философите. Един повърхностен поглед върху цитираните от Алексиев глави и книги от „Размишленията“ дават недвусмислен отговор на този въпрос. Това са същите части, които Н. Алексиев е използвал в своята „Етико-политическа студия“.

11 За тези Шишманови четения вж. по-подробно **DANOVA, P.** „Ivan D. Šišmanov: l'insegnamento e i primi studi di storia della letteratura italiana all'Università di Sofia,” *Études balkaniques* XLVIII.2–3 (2012): 212–233.

12 **ШИШМАНОВ, ИВ.** *Литературна история на Възраждането в Италия* (София, 1934), по-специално за анализа глава подир глава на „Владетелят“ вж. с. 300–322! За това как между 1914 и 1924 г. се удвоява материалът за Макиавели и неговия шедьовър можем да съдим и при сравнение на версията в „Литературна история“ с машинописа на същите от 1914 г., съхраняван в НБКМ. Вж. „Сравнителна литературна история“ – Ренесанс. Стенографски бележки от лекциите на г-н проф. Шишманов от летния семестър на 1913 и цялата 1913/1914 учебна година. Стенографирал и издал Р. Даскалов (Лекциите не са прегледани от г-на професора) (София, 1914).

13 Този факт е регистриран от М. Арнаудов още в предговора към

Шишманов е свързан с неговия психо-социологически метод на изложение, приложим в пълна степен към личността и творчеството на Макиавели. Преподавателят анализира „Князът“ подробно преразказвайки го или го преразказва в подробен анализ. Този подход несъмнено отстъпва на вече стореното от Алексиев, но е извънредно полезен за студентите-филолози, които съставляват преобладаващата част от Шишмановата аудитория. Българският учен ползва чужди преводи на този шедьовър на политическата мисъл. Не препоръчва на студентите си превода на Ваклидов, но не пропуска да спомене студията на Алексиев и руския превод на „Князът“. За Шишманов творбата представлява *crux interpretum*¹⁴, разбирана не като непреводима (няма нищо непреводимо), а като „мъчителна загадка за много критици и до днес“, т.е. съчинение, което не може да се тълкува еднозначно.

Не е трудно да се досетим защо съчинението, представител на нехудожествената проза, привлича като магнит вниманието на Иван Д. Шишманов. Освен учен и преподавател той е и политик, а в случая става дума за четиво, представляващо огромен интерес за политическите мъже на всички времена. Неслучайно професорът се стреми всячески да привлече вниманието на аудиторията си към вечното в посланията на Макиавели, към неговата непреходна актуалност. За целта дори им препоръчва да четат съвременни вестници¹⁵. Едва ли е излишно наблюдението, че благодарение на страстното слово от университетската катедра цяло поколение български интелектуалци и бъдещи

изданието на „Литературна история“, с. XIX – Шишманов отделя повече място на възгледите на Макиавели отколкото на анализ на „Канцониере“ на Петрарка. Самият Шишманов в качеството си на „литерар-историк“ изтъква, че град Ферара с неговите Ариосто и Тасо се превръща в първи литературен център на Италия през XVI век, следван от Флоренция, заради „гениалния писател Макиавели, познат повече като политик и автор на знаменития трактат *Il Principe*“. **ШИШМАНОВ**, *Литературна история*, 277.

¹⁴ **ШИШМАНОВ**, *Литературна история*, 279.

¹⁵ Става дума за броя на в. „Слово“ от 12 ноември 1924 г., в който е отпечатана статия за дисертацията на Бенито Мусолини, посветена на „Княза на Макиавели“. Вж. по-подробно **ШИШМАНОВ**, *Литературна история*, XVII–XVIII; за рецепцията на Мусолини – **КАРАПЕТКОВА, Д.** *La letteratura italiana in Bulgaria* (Roma, 2016), 111–132.

политици са закърмени с идеите на флорентинския мислител. Пак на Шишманов дължим, и сме благодарни и днес, че в програмите по история на западноевропейската литература към факултет „Славянски филологии“, както и на дисциплината „История на италианската литература“, неизменно присъства и се разглежда „Владетелят“ на Николо Макиавели¹⁶.

През 1932 г. в София е отпечатан вторият цялостен превод на „Князът“ на Макиавели. Той е дело на видния български преводач от италиански Петър Драгоев (1904–1990). За този си превод възпитаникът на Свободния университет в София се подготвя много сериозно. Той дори съставя и отпечатва авторска книга, посветена на живота, творчеството и идеите на великия флорентинец¹⁷. По-късно Драгоев публикува в различни издания безсмъртни мисли на Макиавели¹⁸. Неговият превод на *Il Principe* е снабден с кратки бележки, което е своеобразен опит да представи на читателя едно „научно издание“. За съжаление то няма научен характер. Бележките на преводача съдържат редица неверни сведения за някои исторически личности, споменати от Макиавели. Възприетият принцип на предаване на личните имена е по-близък до руската транслитерация, отколкото до българската фонетична транскрипция. Този факт красноречиво говори за ползване на руски посредник при превода. От публикациите на Драгоев е видно, че той не е ползвал по-ранния български превод. Също като Ваклидов и този български преводач оценява шедьовъра на Макиавели преди всичко като четиво за политици и средство да

---

¹⁶ Вж. напр. последния конспект по „Италианска литература от Хуманизма до Барока“ за зимния семестър на академичната 2018/2019 г. за студентите от III курс спец. Италианска филология, в който първите три въпроса по литературата на XVI век следват реда и съдържанието, зададени от проф. Шишманов. На Макиавели е посветен вторият от тях: *Niccolò Machiavelli: la vita, le opere, l'importanza*. Благодаря на доц. Д. Карапеткова, която ми предостави възможността да се запозная с този конспект.

¹⁷ **ДРАГОЕВ, П.** *Николо̀ Макиавели. Живот, личност, творчество* (София, 1932).

¹⁸ **ДРАГОЕВ, П.** *Мисли, парадокси и приумици от цял свят* (София, 1941); **СФОРЦА, К.** *Безсмъртните мисли на Макиавели* (София, 1941) (превод на П. Драгоев. Изданието включва и преводи на Люба Славянска и на Светослав Печеников).

спечели благоразположението им. Така през 1934 г. Драгоев, също като своя предтеча, се изкушава да посвети един екземпляр от преводната си книга на основния организатор на Деветнадесетомайския преврат Дамян Велчев (1883–1954)¹⁹.

В спомените си относно този превод Драгоев изтъква, че за него той бил много важен, а също така че за книгата едно време излезли много рецензии²⁰. Деликатно намеква, че по онова време италианският му не бил много добър и бърза да се спре на един от най-прочутите си преводи – „Спартак“ на Рафасло Джованьоли. Очевидно и основателно Драгоев не смята своята версия на Макиавели за най-доброто си преводаческо достижение.

За тази критична самооценка несъмнено допринася предговорът към изданието от 1932 г., дело на проф. Пьотр Бицили (1879–1953), преподавател по Нова и Най-нова история в Софийския университет. Този руски учен и български професор за първи път у нас поставя въпроса за превода на заглавието. Според Бицили е редно *Il Principe* да се преведе като „владетелят“, а не като „князът“. В следващите преводи шедьовърът на Макиавели ще носи именно това заглавие на български език. Редно е да се изтъкне и още нещо. Макар и твърде пестелив на критика, Бицили поставя въпроса за адекватния превод на терминологията у Макиавели. Може би именно тази уместна и деликатна критика измества фокуса на преводаческите интереси на Драгоев към други, по-достъпни и по-леки за него преводи на художествена литература.

Преди да премина към преводите след политическите промени от средата на 40-те години, ще отбележа, че от 30-те години нататък идеите

¹⁹ „На уважаемия/ г. Дамян Велчев/ с най-хубави благопожелания!/ София, 31. XII. 934 г. П. Драгоев“. Този екземпляр се съхранява в Библиотеката на БАН.

²⁰ **БАСАТ, Е.** *Преводът – лица и маски*, кн. 1 (София, 2007). Във връзка с времето, в което е направен този превод и подготвената към него книга на П. Драгоев, обстойна информация се съдържа в „Итало-българско списание за литература, история, изкуство“. В кн. 4 от 1931 е отпечатана част от авторската книга на Драгоев (с. 144–153), в кн. 3 от следващата година Енрико Дамиани отбелязва „П. Драгоев е привършил превода на „Князът“ от Н. Макиавели. *Пожелавам му скоро да може да го издаде*“. В последващите броеве този радетел на българо-италианската взаимност не пропуска да отбележи отпечатването на „Князът“, както и рецензиите и отзивите за преводаческия труд на Драгоев.

на Макиавели стават достъпни за по-голям брой студенти и български читатели благодарение на преподавателската дейност по италиански език и по история на италианската литература на Жорж Нурижан (1892–1981), както и благодарение на неговите научнопопулярни трудове, свързани с личността и творчеството на флорентинеца²¹.

През 1985 г. в рамките на „Избрани съчинения“ на Макиавели е отпечатан първият научен превод на „Владетелят“, дело на Иван Тонкин. Изданието включва встъпителната статия на проф. Минчо Семов „Политическите идеи на Николо Макиавели“, цялостен превод на „Флорентински истории“ и подбрани части от „Размишления върху първите десет книги на Тит Ливий“. Онова, което го прави особено ценно, са бележките на Тонкин. Те се отнасят не само до личности и топоними в преведените трудове на флорентинеца и до хронологията на важните дати от живота и произведенията на Макиавели. Преводачът включва един „Речник на основните термини в произведенията на Макиавели“ (с. 684–690), който и до днес остава най-сериозното помагало за преводачи и читатели, относно спецификата и съдържанието на редица понятия. Особено ценни са лемите, разкриващи съдържанието на понятията владетел, вярност, доблест, народ, нация, свобода, щастие (случай) и др., придружени от оригиналния термин, използван от Макиавели. Те са ключ към вярната интерпретация на идеите на италианския политически мислител.

Може да се предположи, че след това добро и качествено издание на основните историко-философски творби на Макиавели, една малка

---

²¹ **Нурижан, Ж.** *Създателите на италианската държава. Макиавели – Кавур – Маццини – Гарибалди – Криспи – Мусолини*; **Нурижан, Ж.** *Лестница на безсмъртните. Данте Алигиери, Франциск Асизки, Макиавели, Леонардо да Винчи, Микеланджело, Джанбатиста Вико, Галилей, Леопарди, Мандзони, Росини* (София, 1935); **Нурижан, Ж.** *Макиавели и неговото учение* (София, 1941). Твърде интересен е „Вместо предговор“-а на Нурижан в последното издание, в което той обявява българския политик и литературен критик Димо Кьорчев (1884–1928) за „първия проникновен познавач на Макиавели“. Изданието както и всичко останало, написано от Нурижан, не надхвърля рамките на популярното четиво, с изключение на преводите на някои писма на флорентинеца, които тук за пръв и последен път виждат бял свят и на български език (с. 36–38).

нация като българската ще са задоволи за десетилетия наред с тази българска версия на „Владетелят“. Това съвсем не е така. С политическите промени след ноември 1989 г. настъпва истински бум в превода и издаването на съчиненията му и най-вече на „Владетелят“. Тъй като изданията и преводите се роят и не секват и към днешна дата, в представената по-долу таблица ще посоча годините на издаване на „Владетелят“, издателството, преводача, дали изданието включва и други творби и на какъв език е отпечатано – български или билингва.

Таблица 1 на изданията на „Владетелят“ след 1989 г.

година	издателство	преводач	засдно със	езици
1991	Еспас-2007	М. Г. Янков		български
2001	Жар птица	Ив. Тонкин	Размишления	български
2002	Фама	Христо Трендафилов	Мисли (извадки)	български
2004	Панорама	Георги Кирилов		български
2005	Витяз	Иван Марков		български
2006	Панорама	Г. Кирилов		български
2007	Фама	Христо Трендафилов	Извадки	български
2009	КК „Труд“ – Абагар АД	Ив. Тонкин	Размишления	български
2011	Панорама	Ив. Тонкин	Размишления	български
2012	Фама	Христо Трендафилов	За властта и човека	български
2014	Изток-Запад	Сава Славчев		билингва
2016	Хеликон	М. Г. Янков		български
2016	Хеликон	М.Г. Янков	Сун Дзъ	български
2017	Хеликон	М. Г. Янков	Сун Дзъ, Марк Аврелий	български
2018	Хеликон	М. Г. Янков	М. Аврелий	български
2018	Изток-Запад	С. Славчев		билингва

От представените данни става ясно, че в годините на нескончаемия ни преход „Владетелят“ на Макиавели е не само най-често издаваната,

но и най-често превежданата италианска книга у нас. Към вече споменатите преводачи се нареждат имената на М. Г. Янков, Хр. Трендафилов, Ив. Марков, Г. Кирилов и С. Славчев. Множеството издания са плод на издателски политики, отговарящи на читателския интерес²². Той пък е свързан не на последно място с новопоявилите се университети, където в рамките на дисциплини като история на държавата и правото или политология се разглежда нехудожествената проза на Макиавели.

Книжният пазар през последните години очевидно е затрупан с различни издания на „Владетелят“. Ето защо напоследък нашият читател и слушател има възможността да ползва аудио-версията на безсмъртния шедевър в превод на М.Г. Янков, както и електронната версия на превода на С. Славчев. И макар през последните десетилетия да се появиха нови преводи и на други съчинения на Макиавели („Размишления върху първите десет книги на Тит Ливий“, „За военното изкуство“, „Мандрагора“), българският читател е привличан изключително и само от разсъжденията относно качествата на владетеля, разгледани във втората част на разгледаната творба. Случайно ли е това? Не, закономерно е. Вероятно в периоди на криза и/или бездържавност българинът се интересува от въпроси, свързани с управлението на държавата, със средствата, с които властта може да се удържи, а държавата да се съхрани. При честите политически преврати в Третата българска държава, поколения български интелегенти са били заличавани или отстранявани от политическата сцена, а местата им в служебната йерархия са попълвани от случайни хора, верни на

---

²² Например издателство „Изток-Запад“ разчита на рекламата, на факта, че отпечатва билингва „Владетелят“, чийто превод е направен по последното академично издание в Италия. За това издание издателството печели през 2015 г. наградата на Съюза на преводачите в България, а през 2017 г. е отличено с приза на Италианското министерство на културните ценности и природната среда. Издателство „Хеликон“ пък прилага друга тактика. Предлага превода на „Владетелят“ на Янчев в комбинация с други книги – „Изкуството на войната“ на Сун Дзъ и „Към себе си“ на Марк Аврелий. Така се появяват вариациите „Две безсмъртни книги“ и „Три безсмъртни книги“. За съжаление не успях да открия никакви данни относно годината на издаване и преводача на „Владетелят“, отпечатан билингва във великотърновското издателство *Gaberoff*, както е според Националния регистър на издаваните книги в България.

новата власт. Затова българинът и днес смята, че всеки може да стане политик и че всеки политик е маскара. Вероятно това виждане поражда трайния му интерес към „Владетелят“, чийто „маскарлък“ обаче е изцяло подчинен на държавния интерес (*Ragion di Stato*).

Страстното българско влечение към този образец на италианската нехудожествена проза, изразено в осем пълни превода, отразява и една тенденция в българския интерес към италианската книга за всички времена. Тя е ясно очертана още в епохата на националното Възраждане. Преводите на „макиавелиста“ Амброзий Марлиан, на Чезаре Бекария, на Джамбатиста Вико и Джузепе Мацини недвусмислено говорят в полза на тезата, че българинът предпочита документалното четиво, излязло изпод италианско перо²³. В подкрепа на същата теза говори и читателският успех от последните години на редица преводни текстове на Вико и на Джордано Бруно.

Sintesi

Parole chiave:

*letteratura italiana, traduzioni
dall'italiano in bulgaro, “Il
Principe” di Machiavelli*

Saranno tracciate e seguite le tendenze nella traduzione di libri italiani in cui si profilano tre fasi.

La prima è legata all'attività del professore e Ministro della pubblica istruzione Ivan D. Šišmanov e che si ricollega agli anni c. 1890–1930. In quegli anni viene superata la “bulgarizzazione” delle traduzioni, caratteristica del periodo del Risveglio nazionale, nonché l'uso di traduzioni da una lingua mediatrice fra l'italiano e il bulgaro (Greco, francese). I classici della letteratura italiana vengono inclusi nei programmi dei licei e dell'Università di Sofia (nella disciplina “Storia delle letterature europee”), il che ne stimola la traduzione.

²³ ДАНОВА, Н. „Българо-италиански срещи през XIX век“. В: *Италия, България и Балканите (1870–1919)* (София, 2012), 17–24 и посочената там литература. Особен случай представлява Амброзий Марлиан, чието съчинение „Политически театър“ на два пъти е превеждано от Софроний Врачански чрез гръцки посредник. Върху проблеми на превода и рецепцията на този автор работи Марта Методиева.

Nella seconda fase che ricopre gli anni '30 e '40 del Novecento le traduzioni si moltiplicano non solo di numero, ma anche di qualità grazie alla buona preparazione linguistica e all'azione di entusiasti dell'idea di un ravvicinamento culturale bulgaro-italiano come Enrico Damiani, Giorgio Nurigiani, Petar Dragoev e altri. È un periodo in cui la letteratura classica italiana è accessibile in bulgaro prevalentemente in forma antologica, mentre si profilano alcune tendenze formatrici e caratterizzanti anche il periodo successivo: la traduzione e la diffusione di libri popolari come "Cuore" di Edmondo De Amicis o "Spartaco" di Raffaello Giovagnoli (P. Dragoev).

La terza fase ricopre il periodo postbellico. Dalla fine degli anni '50 fino ad oggi sono state tradotte la stragrande parte delle opere dei classici della letteratura italiana, da Dante a Umberto Eco, mentre nella letteratura popolare, per ovvi motivi, di straordinarie tirature godono i libri per l'infanzia o i libri scolastici (oltre quanto tradotto da P. Dragoev, si vedano "Pinocchio" e i libri di Gianni Rodari). Negli ultimi anni si delinea una nuova tendenza. Si tratta della traduzione di classici del pensiero filosofico italiano come G. B. Vico e Giordano Bruno, nonché del libro più tradotto negli ultimi 140 anni: "Il Principe" di Niccolò Machiavelli.

Резюме

ключови думи:

*италианска литература, преводи
от италиански на български,
„Владетелят“ на Макиавели*

Ще бъдат набелязани и проследени тенденциите в превода на италианска литература, в който се очертават три фази.

Първата може да се нарече епохата на проф. Ив. Д. Шищманов (ок. 1890–1930). По негово време се преодолява характерното за Възраждането побългаряване на преводите, както до известна степен ползването на език посредник (гръцки, френски) при превод на образци от италианската литература. Последната е включена в учебните програми на гимназиите и на Университета в дисциплината „История на европейската литература“.

Втората фаза обхваща 30-те и 40-те години на ХХ в. Преводите се увеличават числено благодарение на добрата езикова подготовка на преводачите, на ентузиазма на личности, борещи се системно за

българо-италианско културно сближаване (Енрико Дамиани, Жорж Нурижан, Петър Драгоев и др.). Ако през този период класическата италианска литература е представена на български по-скоро в антологичен вид, то именно тук се очертават някои тенденции, които ще запазят масовата книга и през следващия – преводите на „Сърце“ на Едмондо де Амичис и на „Спартак“ на Рафаело Джованьоли, дело на П. Драгоев.

Третият период е свързан със следвоенния период. От края на 50-те години до днес са преведени голяма част от творбите на италианските класици – от Данте до Умберто Еко, докато в масовата литература по понятни причини на огромни тиражи се радват автори на детско-юношеска литература („Приключенията на Лукчо“ на Джани Родари и споменатите горе „Сърце“, „Спартак“ и др.). През последните години ясно се очертава една тенденция – преводът на специализирана литература – сред философите е редно да се споменат Джамбатиста Вико и Джордано Бруно, както и любимецът на българския преводач от последните 140 години – Николо Макиавели и „Владетелят“ му.

Институт за балканистика с Център по тракология – БАН
Istituto di Studi Balcanici e Centro di Tracologia – ABS
penkadanova@yahoo.com

Bibliografia/ Използвана литература

Giornali/ Вестници

вестник *Българска пчела* [vestnik *Balgarska pchela*].

Traduzioni/ Преводи

ДРАГОЕВ, П. *Мисли, парадокси и приумици от цял свят* (София, 1941) [DRAGOEV, P. *Misli, paradoksi i priumitsi ot tsiyal svyat* (Sofia, 1941)].

Князът на Никола Макиавеля, флорентийски секретар. Преведен от ХР. Д. ВАКЛИДОВ. (Пловдив, 1889). [*Knyazat na Nikolo Makaveli, florentiyskiy sekretar*. Prevod ot HR. D. VAKLIDOV (Plovdiv, 1998)].

СФОРЦА, К. *Безсмъртните мисли на Макиавели* (София, 1941) (превод на П. Драгоев. [SFORTSA, K. *Bezsmartnite misli na Makaveli* (Sofia, 1941)].

Dizionari– Enciclopedie/ Речници–Енциклопедии

Българо-францушки и францушко-български речник (1864) [*Balgaro-frantsushki i frantsushko-balgarski rechnik* (1864)].

Ricordi/ Спомени

БАСАТ, Е. *Преводът – лица и маски*, кн. 1 (София, 2007) [**BASAT, E.** *Prevodat – litsa i maski*, кн. 1 (Sofia, 2007)].

ГАНЧЕВ, Д. *Спомени за княжеското време* (София, 1983) [**GANCHEV, D.** *Sponemi za knyazheskoto vreme* (Sofia, 1983)].

Documenti pubblicati/ Публикувани документи

Сравнителна литературна история“ – Ренесанс. Стенографски бележки от лекциите на г-н проф. Шишманов от летния семестър на 1913 и цялата 1913/ 1914 учебна година. Стенографирал и издал Р. Даскалов (Лекциите не са прегледани от г-на професора) (София, 1914) [*Sravnitelna literaturna istoria - Renesans. Stenografski belezhki ot leksiite na g-n prof. Shishmanov ot letnia semestar na 1913 i tsyalata 1913/1914 uchebna godina.* Stenografiral i izdal R. Daskalov (Lektsiite ne sa pregledani ot g-n profesora).

ШИШМАНОВ, ИВ. *Литературна история на Възраждането в Италия* (София, 1934) [**SHISHMANOV, IV.** *Literaturna istoria na Vazrazhdaneto v Italia* (Sofia, 1934)].

Periodici/ Периодика

Итало-българско списание за литература, история, изкуство [Italo-balgarsko spisanie za literatura, istoria, izkustvo]

DANOVA, P. “Ivan D. Šišmanov: l’insegnamento e i primi studi di storia della letteratura italiana all’Università di Sofia,” *Études balkaniques* XLVIII.2–3 (2012): 212–233.

Ricerca/ Изследвания

ДАНОВА, Н. „Българо-италиански срещи през XIX век“. В: *Италия, България и Балканите (1870–1919)* (София, 2012) [**DANOVA, N.** “Balgaro-italianski steshti prez XIX vek,” V: *Italia, Balgaria i Balkanite (1870–1919)* (Sofia, 2012)].

ДРАГОЕВ, П. *Николо̀ Макивелли. Живот, личност, творчество* (София, 1932) [**DRAGOEV, P.** *Nikolo Makaveli. Zhivot, lichnost, tvorchestvo* (Sofia, 1932)].

КАРАПЕТКОВА, Д. *Ботуша в българската литературна мода* (София, 2012) [**KARAPETKOVA, D.** *Botusha v balgarskata literaturna moda* (Sofia, 2012)].

Преводна рецепция на европейска литература в България, I–VI (София, 2000–2004) [*Prevodna retseptsia na evropeyska literatura v Balgaria, I–VI* (Sofia, 2000–2004)].

KARAPETKOVA, D. *La letteratura italiana in Bulgaria* (Roma, 2016).

**Pubblicazioni scientifiche popolari/ Научнопопулярни
издания**

НУРИЖАН, Ж. *Лестница на безсмъртните. Данте Алигиери, Франциск Асизки, Макиавели, Леонардо да Винчи, Микеланджело, Джанбатиста Вико, Галилей, Леопарди, Мандзони, Росини* (София, 1935) [NURIZHAN, ZH. *Destnitsa na bezsmartnite. Dante Alegieri, Frantsisk Asizki, Makiaveli, Leonardo da Vinchi, Mikelandzhelo, Dzhanbatista Viko, Galiley, Leopardi, Mandzoni, Rosini* (Sofia, 1935)].

НУРИЖАН, Ж. *Макиавели и неговото учение* (София, 1941) [NURIZHAN, ZH. *Makiaveli i negovoto uchenie* (Sofia, 1941)]

НУРИЖАН, Ж. *Създателите на италианската държава. Макиавели – Кавур – Маџини – Гарибалди – Криспи – Мусолини;* [NURIZHAN, ZH. *Sazdatelite na italianskata darzhava. Makiaveli – Kavur – Matsini – Garibaldi – Krispi – Musolini*]

CRONOLOGIA ITALIA-BULGARIA 1879-1997

ХРОНОЛОГИЯ ИТАЛИЯ/БЪЛГАРИЯ 1879-1997

Stefano Baldi
Стефано Балди

1879–1900

1878, 3 marzo – Firma del Trattato preliminare di Santo Stefano che attribuisce alla Bulgaria lo status di Principato autonomo tributario. Le basi territoriali sono quelle individuate nella precedente Conferenza di Costantinopoli.

1878, 3 март – Подписване на Санстефанския предварителен мирен договор, с който България придобива статут на автономно княжество. Териториалните клаузи са определени в съответствие с провела се преди това Цариградска конференция.

1878, 1 luglio – Firma del Trattato di Berlino che divide presi in considerazione dal precedente Trattato in una parte politicamente autonoma, il principato, guidato dal principe Alessandro di Battenberg, Bulgaria, una provincia sotto la giurisdizione politica e militare dell'Impero ottomano, ma con autonomia amministrativa, la Rumelia Orientale, ovvero Bulgaria meridionale.

1878, 1 юли – Подписване на Берлинския договор, който съгласно Санстефанския мирен догов разделя България на две части: автономна част България, управлявана от княз Александър Батенберг, и Източна Румелия (Южна България) – административно автономна провинция под политическото и военно управление на Османската империя.

1878, gennaio – Inizio del Regno di re Umberto I.

1878, януари – Възкачване на престола на крал Умберто I.

1879, 16 aprile – Approvazione della Costituzione di Tarnovo.

1879, 16 април – Приемане на Търновската конституция.

- 1879, 17 aprile – L'Assemblea Nazionale elegge Alessandro di Battenberg come primo principe sovrano del principato di Bulgaria.
- 1879, 17 април – Великото народно събрание избира Александър Батенберг – първият суверен български княз на Княжество България.
- 1882, 20 maggio – Firma della Triplice alleanza tra Italia Germania ed Austria-Ungheria.
- 1882, 20 май – Подписване на Тройния съюз между Италия, Германия и Австро-Унгария.
- 1882, 2 giugno – Morte di Giuseppe Garibaldi a Caprera.
- 1882, 2 юни – В Капрера умира Джузепе Гарибалди.
- 1885, 6 settembre – Unificazione del Principato bulgaro con la Rumelia Orientale.
- 1885, 6 септември – Съединението на Княжество България с Източна Румелия.
- 1885, 2 novembre – Scoppio della Guerra Sarbo-bulgara.
- 1885, 2 ноември – Избухва Сръбско-българската война.
- 1885 – Inizio del governo della Sinistra in Italia: politica di protezionismo.
- 1885 – В Италия идва на власт правителството на левицата и започва политика на протекционизъм.
- 1886, 5 aprile – Firma, da parte dei rappresentanti delle Grandi potenze, della Convenzione di Tophane che sancisce l'Unificazione della Rumelia Orientale e della Bulgaria.
- 1886, 5 април – Великите сили подписват Топханенския акт – споразумение, с което международно се признава Съединението на Източна Румелия с България.
- 1887, 25 giugno – Nomina da parte della Grande Assemblea Nazionale del Principe Ferdinando di Sassonia Coburgo Gotha come Principe di Bulgaria.
- 1887, 25 юни – Великото народно събрание избира принц Фердинанд Сакскобурготски за княз на България.

1887, 26 gennaio – Disfatta di Dogali.

1887, 26 януари – Поражението при Догали.

1887 – Inizio del primo governo Crispi.

1887 – Идване на власт на първото правителство на Криспи.

1891 – Pubblicazione de “*Regum Novarum*” di Papa Leone XIII.

1891 – Публикуване на енцикликата *Rerum Novarum* на папа Льв XIII.

1893, dicembre – Scandalo della Banca Romana e caduta del governo Giolitti.

1893, декември – Скандал с Банка Романа и падане на правителството на Криспи.

1896, marzo – Sconfitta di Adua e dimissioni di Crispi e inizio II governo Rudini.

1896, март – Поражението при Адуа, оставка на Криспи и идване на власт на 2-то правителство на Рудини.

1900, agosto – Inizio del regno del re Vittorio Emanuele III dopo l’assassinio di Umberto I per mano dell’anarchico Bresci.

1900, август – Възкачване на престола на крал Виктор Емануил III след убийството на крал Умберто I от анархиста Бреши.

1901–1920

1908, 5 ottobre – Proclamazione de jure dell’indipendenza della Bulgaria. Acclamazione di Ferdinando come Zar di Bulgaria.

1908, 5 октомври – Обявяване *de jure* на независимостта на България. Фердинанд е провъзгласен за Цар на България.

1911, settembre – Inizio della spedizione italiana in Libia e della Guerra italo-turca.

1911, септември – Начало на италианската военна експедиция в Либия и Итало-турската война.

1912, ottobre – 1913, 30 maggio – Prima guerra balcanica.

1912, октомври – 1913, 30 май – Първа балканска война.

- 1913, 29 giugno-31 luglio – Seconda guerra balcanica (la Guerra tra gli alleati).
- 1913, 29 юни до 31 юли – Втора балканска война (Междусъюзническата война).
- 1914, 28 giugno – Attentato di Sarajevo.
- 1914, 28 юни – Атентатът в Сараево.
- 1914, 28 luglio – Inizio della Prima guerra mondiale: l'Austria-Ungheria attacca la Serbia.
- 1914, 28 юли – Начало на Първата световна война: Австро-Унгария напада Сърбия.
- 1915, 24 maggio – Entrata dell'Italia nella Prima guerra mondiale a fianco delle forze dell'Intesa.
- 1915, 24 май – Италия влиза в Първата световна война на страната на Антантата.
- 1915, 14 ottobre – Dichiarazione di guerra della Bulgaria alla Serbia (si apre così il fronte macedone) e conseguente entrata della Bulgaria nella Prima Guerra Mondiale a fianco degli Imperi centrali.
- 1915, 14 октомври – България обявява война на Сърбия (открива се Македонският фронт) и последващо влизане на България в Първата световна война на страната на Централните сили.
- 1916, 14 aprile – Adozione del calendario gregoriano.
- 1916, 14 април – Приемане на Григорианския календар.
- 1917, 24 ottobre – Disfatta di Caporetto, il gen. Cadorna viene sostituito dal gen. Diaz.
- 1917, 24 октомври – Поражението при Капорето, ген. Кадорна бива заменен с ген. Диас.
- 1918, 29 settembre – Armistizio di Salonicco tra la Bulgaria e gli alleati dell'Intesa.
- 1918, 29 септември – Солунско примирие между Царство България и Антантата.

1918, 3 ottobre – Abdicazione del re Ferdinando in favore del figlio Boris.
1918, 3 октомври – цар Фердинанд абдикира в полза на сина си Борис.

1918, novembre – Occupazione di Trento e Trieste.
1918, ноември – Превземане на Тренто и Триест.

1918, 3 novembre – Armistizio di Villa Giusti (Italia – Austria-Ungheria).
1918, 3 ноември – Примирието във Вила Джусто (Италия – Австро-Унгария).

1918, 11 novembre – Firma dell'armistizio di Compiègne e fine della Prima guerra mondiale.
1918, 11 ноември – Подписване на Компьенското примирие и край на Първата световна война.

1919, 27 novembre – Firma del Trattato di Pace di Neuilly.
1919, 27 ноември – Подписване на Ньойския мирен договор.

1919, 12 settembre – Occupazione della città di Fiume da parte del poeta e militare Gabriele D'Annunzio.
1919, 12 септември – Превземане на град Фиуме от поета-войн Габриеле Д'Анунцио.

1920, 21 maggio – Formazione di un Governo agrario con Primo ministro Aleksandar Stamboliyski.
1920, 21 май – Съставяне на земеделско правителство с министър-председател Александър Стамболийски.

1920, 12 novembre – Firma del Trattato di Rapallo tra il Regno d'Italia e il Regno dei Serbi, Croati, Sloveni per la determinazione dei confini.
1920, 12 ноември - Подписване на Договора от Рапало между Кралство Италия и Кралството на сърби, хървати и словенци за определяне на границите.

1921–1930

1921, gennaio – Congresso di Livorno – PCI.
1921, януари – Конгрес на Италианската комунистическа партия (ИКП) в Ливорно.

- 1921, 12 novembre – Trasformazione in partito del movimento fascista, nascita del Partito Nazionale Fascista.
- 1921, 12 ноември – Преобразуване на партията на фашисткото движение, създаване на Национална фашистка партия.
- 1922, 28 ottobre – Marcia su Roma.
- 1922, 28 октомври – Поход към Рим.
- 1922, 29 ottobre – Il re Vittorio Emanuele III affida a Mussolini l'incarico di formare il nuovo governo.
- 1922, 29 октомври – Крал Виктор Емануил III възлага на Мусолини да състави ново правителство.
- 1923, 9 giugno – Un colpo di stato in Bulgaria rovescia il governo dell'Unione nazionale agraria bulgara.
- 1923, 9 юни – Държавен преврат сваля правителството на Българския земеделски народен съюз.
- 1923, luglio – Promulgazione della Legge Acerbo (legge elettorale fortemente maggioritaria che assegnava 2/3 dei seggi a chi avesse ottenuto il 25% dei voti validi).
- 1923, юли – Обнародване на Закона Ачербо (избирателен закон със силно мажоритарен ефект, с който спечелилите 25% от валидните гласове получават 2/3 от местата в Парламента).
- 1924, 10 giugno – Assassinio di Giacomo Matteotti a seguito di un intervento in Parlamento in cui denunciava brogli elettorali.
- 1924, 10 юни – Убийството на Джакомо Матеоти след негово изказване в Парламента, с което обявява изборни измами.
- 1924, 27 giugno – Secessione dell'Aventino (riunione dei parlamentari dell'opposizione nella sala della Lupa di Montecitorio in cui decidono di abbandonare i lavori parlamentari finché il governo non avesse chiarito la propria posizione a proposito della scomparsa di Giacomo Matteotti.).
- 1924, 27 юни – Авентинската сецесия (заседание на депутатите от опозицията в зала „дела Лупа“ на двореца Монтечиторио, на което вземат решение да не участват в работата на Парламента, докато

правителството не изясни своята позиция относно смъртта на Джакомо Матеоти).

1925, 3 gennaio – Discorso di Mussolini in Parlamento sull'assassinio Matteotti in cui assume "la responsabilità politica, morale, storica di quanto avvenuto".

1925, 3 януари – Реч на Мусолини в Парламента за убийството на Матеоти, в която поема „политическа, морална и историческа отговорност за случилото се“.

1929, 11 febbraio – Stipulazione dei Patti Lateranensi: Costituzione dello Stato indipendente del Vaticano.

1929, 11 февруари – Подписване на Латеранските споразумения: Създаване на независимата държава Ватикана.

1930, 25 ottobre – Matrimonio tra Re Boris III e Giovanna di Savoia ad Assisi.

1930, 25 октомври – Бракосъчетание на Цар Борис III и Йоанна Савойска в Асизи.

1930, 30 ottobre – Matrimonio tra re Boris III e Giovanna di Savoia a Sofia.

1930, 30 октомври – Бракосъчетание на Цар Борис III и Йоанна Савойска в София.

1931–1940

1933, 7 giugno – Firma a Roma del Patto di non belligeranza tra Francia, Gran Bretagna, Germania ed Italia.

1933, 7 юни – Подписване на Пакта на четирите между Франция, Великобритания, Германия и Италия.

1934, 19 maggio – Colpo di Stato in Bulgaria. Viene sospesa la Costituzione di Tarnovo.

1934, 19 май – Държавен преврат в България. Суспендира се Търновската конституция.

1935, 3 ottobre – Inizio delle operazioni militari italiane contro l'Etiopia.

1935, 3 октомври – Начало на италианските военни операции срещу Етиопия.

1935, 10 – 11 ottobre – Decisione dell'Assemblea della Società delle Nazioni di applicare sanzioni economiche contro l'Italia.

1935, 10 – 11 октомври – Решение на Асамблеята на Обществото на народите за налагане на икономически санкции на Италия.

1936, 5 maggio – Conquista di Addis Abeba.

1936, 5 май – Завладяване на Адис Абеба.

1936, 9 maggio – Proclamazione dell'Impero. Vittorio Emanuele III assume il titolo di Imperatore d'Etiopia.

1936, 9 май – Обявяване на Империята. Виктор Емануил III получава титлата император на Етиопия.

1936, 25 ottobre – Firma del Patto di amicizia tra Germania e Italia noto come "Asse Roma-Berlino".

1936, 23 октомври – Подписване на Пакта за приятелство между Германия и Италия, известен като „Оста Рим–Берлин“.

1938, 31 luglio – Firma della Convenzione di Salonico tra la Bulgaria e i Paesi del Patto balcanico per la sospensione delle clausole militari del Trattato di Neuilly-sur-Seine.

1939, 31 юли – Подписване на Солунската спогодба между България и страните от Балканския пакт за прекратяване на военните клаузи по Ньойския мирен договор.

1939 – Firma della Convenzione culturale bulgaro-italiana.

1939 – Подписване на Българо-италианска културна спогодба.

1939, 22 maggio – Alleanza politico-militare tra Italia e Germania, "Patto d'Acciaio".

1939, 22 май – Военно-политически съюз между Италия и Германия, „Стоманеният пакт“.

1940, 10 giugno – Entrata in guerra dell'Italia.

1940, 10 юни – влизане на Италия във войната.

1940, 27 settembre – Firma a Berlino del Patto Tripartito tra Italia, Germania e Giappone.

1940, 27 септември – Подписване в Рим на Тристранния пакт между Италия, Германия и Япония.

1941–1950

1943, 10 luglio – Sbarco in Sicilia delle truppe anglo-americane.

1943, 10 юли – Англо-американските войски дебаркират в Сицилия.

1943, 25 luglio – Destituzione di Mussolini ad opera del Gran Consiglio del Fascismo. Mussolini è sostituito da Badoglio alla guida del governo.

1943, 25 юли – Мусолини е отстранен от власт от Великия фашистки съвет. Мястото му заема маршал Бадолио.

1943, 28 agosto – Morte di re Boris III. Gli succede il figlio Simeone II di sei anni assistito da un Consiglio di Reggenza.

1943, 28 август – Умира цар Борис III. Наследява го шестгодишният му син Симеон II, от чието име управлява Регентски съвет.

1943, 8 settembre – Cessazione delle ostilità con le truppe anglo-americane e firma dell'armistizio di Cassibile.

1943, 8 септември – Прекратяване на военните действия с англо-американските войски и подписване на примирието в Касибиле.

1944 – Estensione del diritto di voto alle donne.

1944 – жените получават право да гласуват.

1944, 5 giugno – Nomina di Umberto II a Luogotenente generale del Regno.

1944, 5 юни – Умберто II е обявен за крал на Италия.

1944 – 1945 – Partecipazione della Bulgaria alla fase finale della Seconda guerra mondiale. Il potere nelle mani del Fronte della Patria.

1944 – 1945 – Участие на България в крайната фаза на Втората световна война. Властта е в ръцете на Отечествения фронт.

1945, 25 aprile – Liberazione dell'Italia dall'occupazione nazista e dal regime fascista. Il Comitato di Liberazione Nazionale Alta Italia ordina l'insurrezione generale.

1945, 25 април – Освобождението на Италия от нацистката окупация и фашисткия режим. Комитетът за национално освобождение „Алта Италия“ обявява повсеместен бунт.

1946, 2–8 maggio – De Gasperi partecipa alla Conferenza della Pace a Parigi.

1946, 2–8 май – Де Гаспери участва в Мирната конференция в Париж.

1946, 2 giugno – Referendum istituzionale tra Monarchia e Repubblica. L'Italia diventa Repubblica. Nello stesso giorno si tengono le elezioni per l'Assemblea Costituente. Per la prima volta votano le donne.

1946, 2 юни – Институционален референдум дали Италия да бъде монархия или република. Италия става република. Същия ден се провеждат изборите за Учредително събрание. За първи път гласуват жените.

1946, 15 settembre – Proclamazione della Repubblica in Bulgaria ed abolizione della monarchia in seguito a referendum. In seguito il partito Comunista vince le elezioni e Georgi Dimitrov viene eletto primo ministro.

1946, 15 септември. – Обявяване на България за република и отмяна на монархията в резултат на референдум. В последствие комунистическата партия печели изборите и Георги Димитров е избран за министър-председател.

1947, 5 giugno – Avvio del Piano Marshall (European Recovery Program) per la ricostruzione economica dell'Europa.

1947, 5 юни – Стартира Планът Маршал за икономическото възстановяване на Европа.

1947, 4 dicembre – Promulgazione della nuova Costituzione bulgara che sancisce l'esistenza di un unico partito di Stato.

1947, 4 декември – Обнародване на новата българска Конституция, която постановява съществуването на една единствена държавна партия.

1947, 22 dicembre – Approvazione della Costituzione della Repubblica Italiana.

1947, 22 декември – Приемане на Конституцията на Република Италия.

1947, dicembre – 1948 – Nazionalizzazione nell'industria e in altri settori

economici bulgari.

1947, декември – 1948 – Национализация в индустрията и други сектори на икономиката в България.

1949, gennaio – La Bulgaria è membro fondatore del COMECON.

1949, януари – България е член-основател на СИВ.

1949, 4 aprile – Firma del Patto Atlantico, l'Italia è tra i paesi fondatori della NATO.

1948, 4 април – Подписване на Атлантическия пакт. Италия е сред страните основателки на НАТО.

1951–1960

1954, 4 marzo – Todor Zhivkov diviene Primo Segretario del Partito Comunista Bulgaro.

1954, 4 март – Тодор Живков става първи секретар на Българската комунистическа партия.

1954 – Inizio delle prime trasmissioni televisive RAI.

1954 – Начало на първите телевизионни предавания RAI.

1954, 5 ottobre – Firma del “Memorandum di Londra” con il quale il Territorio Libero di Trieste viene suddiviso in due zone, una assegnata all'Italia con il ritorno di Trieste alla madrepatria ed una alla Jugoslavia.

1954, 5 октомври – Подписване на Лондонския меморандум, с който Свободната територия Триест се разделя на две зони – едната италианска, като така Триест се връща на Родината, а другата се дава на Югославия.

1955, 14 maggio – Firma del Patto di Varsavia da parte di otto paesi a regime comunista fra cui la Bulgaria.

1955, 14 май – Подписване на Варшавския договор от осем социалистически страни, сред които България.

1955, 14 dicembre – L'Italia entra nell'ONU dopo un veto iniziale posto dalla Unione Sovietica, successivamente ritirato.

1955, 14 декември – Италия става член на ООН, след оттегляне на първоначално наложеното от Съветския съюз veto.

1955, 14 dicembre – La Bulgaria entra nell'ONU.

1955, 14 декември – България става член на ООН.

1957, 25 marzo – Firma dei Trattati di Roma, atto istitutivo della Comunità Economica Europea.

1957, 25 март – Подписване на Римските договори – учредителен акт на Европейската икономическа общност.

1960, 25 marzo – Governo Tambroni e manifestazioni antigovernative. Dimissioni di Tambroni dopo le manifestazioni di Genova.

1960, 25 март – Правителство на Тамброни и противоправителствени демонстрации. Оставка на Тамброни след протестите в Генуа.

1960, 25 agosto – Si svolge a Roma la XVII edizione dei Giochi Olimpici.

1960, 25 август – Провеждане на XVII Олимпийски игри в Рим.

1961–1970

1961 – Celebrazioni del centenario dell'Unità d'Italia.

1961 – Честване на стогодишнината от Обединението на Италия.

1962, novembre – Nascono Enel ed Eni.

1962, ноември – Създаване на ЕНЕЛ и ЕНИ.

1962, 19 novembre – Nomina di Todor Zhivkov a Presidente del Consiglio dei ministri della Repubblica Popolare di Bulgaria (fino al 7 luglio 1971).

1962, 19 ноември – Тодор Живков става председател на Министерския съвет на Народна Република България (до 7 юли 1971).

1963 – Elezioni e formazione del primo governo di centro-sinistra DC, PSI, PSDI, PRI.

1963 – Избори и формиране на първото лявоцентристко правителство – християндемократи, социалисти, социалдемократи и републиканци.

1965, aprile – Tentativo fallito di colpo di Stato contro Zhivkov guidato dal generale Ivan Todorov-Gorunya. Arrestati e condannati i golpisti filo-maoisti.

- 1965, април – Неуспешен опит за държавен преврат срещу Тодор Живков под ръководството на генерал Иван Тодоров-Горуня. Про-маоистки настроените участници в преврата са арестувани и осъдени.
- 1965, 20 settembre – Elezione di Amintore Fanfani come presidente dell'Assemblea generale ONU.
- 1965, 20 септември – Избор на Аминторе Фанфани за председател Генералната асамблея на ООН.
- 1966, ottobre – Prima visita in uno stato occidentale di Todor Zhivkov; incontro con il presidente francese Charles de Gaulle a Parigi.
- 1966, октомври – Първо посещение на Тодор Живков в западна държава – среща с френския президент Шарл де Гол в Париж.
- 1968, 31 gennaio – Occupazione dell'Università di Trento ed inizio della contestazione studentesca in Italia.
- 1968, 31 януари – Окупиране на Университета в Тренто и начало на студентските протести в Италия.
- 1968, 21 agosto – Partecipazione della Bulgaria all'invasione del Patto di Varsavia in Cecoslovacchia – insieme a Unione Sovietica, Polonia, Germania dell'Est e Ungheria.
- 1968, 21 август – Участие на България съвместно със Съветския съюз, Полша, Германската демократична република и Унгария в нахлуването на страните от Варшавския договор в Чехословакия.
- 1969, 20 novembre – Accordo tra Italia ed Austria per la creazione di un sistema di autogoverno in Alto Adige.
- 1969, 20 ноември – Споразумение между Италия и Австрия за създаване на система за самоуправление на Алто Адидже.
- 1969, 12 dicembre – Bomba di Piazza Fontana ed inizio del terrorismo politico.
- 1969, 12 декември – Бомба на площад „Фонтана“ и начало на политическия тероризъм.
- 1970, 1 dicembre – Approvazione in Italia della legge sul divorzio.
- 1970, 1 декември – Приемане на закона за развода в Италия.

1971–1980

1971, 18 maggio – Entrata in vigore della Terza Costituzione della Bulgaria (Costituzione Zhivkov) in seguito al referendum costituzionale del 16 maggio.

1971, 18 май – Влизане в сила на Третата конституция на България (Живковската конституция) с референдума по конституционни въпроси от 16 май.

1971, 7 luglio – Todor Zhivkov diviene presidente del Consiglio di Stato della Bulgaria.

1971, 7 юли – Тодор Живков става председател на Държавния съвет на България.

1973, 12 ottobre – Proposta da parte di Berlinguer di un accordo di lungo periodo tra partiti. L'accordo verrà denominato "Compromesso Storico".

1973, 12 октомври – Предложение от Берлингуер за дългосрочно споразумение между партиите. В последствие то е наречено „Исторически компромис“.

1973, 17 dicembre – Strage presso l'Aeroporto di Fiumicino ad opera di terroristi palestinesi.

1973, 17 декември – Палестински терористичен акт на летище „Фиумичино“.

1974, 12 e 13 maggio – Referendum sul divorzio in Italia. Prevalgono i sostenitori del divorzio.

1974, 12 и 13 май – Референдум по въпросите за развода в Италия.

1974, 4 settembre – Inaugurazione della Centrale nucleare di Kozloduy.

1974, 4 септември – Официално откриване на АЕЦ „Козлодуй“.

1975, 23–27 giugno – Visita in Italia del Presidente Todor Zhivkov. Incontro con il Presidente della Repubblica italiana Giovanni Leone, con il Papa Paolo VI e visita di numerose località italiane.

1975, 23–27 юни – Посещение на председателя на Държавния съвет Тодор Живков в Италия. Среща с президента на Република Италия Джовани Леоне, с папа Павел VI и посещение на много италиански градове.

- 1977, 21 gennaio – Approvazione alla Camera della legge sull'aborto.
1977, 21 януари – Камарата на депутатите приема закона за аборта.
- 1978, 9 marzo – Inizio a Torino del processo alle Brigate Rosse.
1978, 9 март – В Торино започва съдебно процес срещу Червените бригади.
- 1978, 12 marzo – Governo democristiano guidato da Giulio Andreotti.
1978, 12 март – Идва на власт правителство на християндемократите начело с Джулио Андреоти.
- 1978, 16 marzo – Rapimento di Aldo Moro; il corpo senza vita dello statista verrà ritrovato a Roma il 9 maggio.
1978, 16 март – Отвлечането на Алдо Моро. Безжизненото тяло на държавника е намерено в Рим на 9 май.
- 1979, 10 aprile – Volo del primo cosmonauta bulgaro Georgi Ivanov lanciato nello spazio nella missione Soyuz 33.
1979, 10 април – Полет на първия български космонавт Георги Иванов с изстрелване в орбита на космическия кораб „Союз 33“.
- 1980, 2 agosto – Attentato terroristico alla Stazione ferroviaria di Bologna che causa una strage con 84 morti e 200 feriti.
1980, 2 август – Терористичен атентат на железопътната гара в Болоня, при който загиват 84 души, а други 200 са ранени.

1981–1990

- 1981, 13 maggio – Attentato a Papa Giovanni Paolo II che viene ferito gravemente da Mehmet Ali Agca nel corso di una funzione a Piazza San Pietro a Roma.
1981, 13 май – Атентат срещу папа Йоан Павел II, тежко ранен от Мехмет Али Агджа по време на службата на площад „Свети Петър“ в Рим.
- 1982, 13 dicembre – L'Ambasciatore italiano a Sofia, Carlo Maria Rossi Arnaud viene richiamato a Roma per consultazioni in seguito agli sviluppi del caso Antonov.
1982, 13 декември – Итаианският посланик в София Карло Мария

Роси Арно е извикан в Рим за консултации по повод развитието на случая Антонов.

1982, 19 dicembre – Il ministro degli Affari esteri bulgaro designa, in assenza dell'ambasciatore Kozev, il ministro consigliere presso l'ambasciata di Bulgaria a Roma quale incaricato d'affari ad interim.

1982, 19 декември – Българският министър на външните работи назначава за временно управляващ (при отсъствие на посланик Коцев) министър-съветник към Посолството на България в Рим.

1984, 11 giugno – Muore Enrico Berlinguer, Segretario generale del Partito Comunista Italiano.

1984, 11 юни – Умира Енрико Берлингуер, секретар на Италианската комунистическа партия.

1984, dicembre – Inizio del cosiddetto "Processo di Rinascita" della Bulgaria (Възродителен процес – Vazdititelen protses) che obbliga tutti i turchi bulgari a cambiare i loro nomi con nomi slavi e cristiani.

1984, декември – Начало на така наречения „Възродителен процес“ в България, задължаващ всички турско говорещи българи да сменят имената си.

1985, 28 giugno – Si svolge a Milano il Consiglio europeo, dove si pongono le basi per la creazione del Mercato Unico Europeo.

1985, 28 юни – В Милано се провежда Европейски съвет на който се поставят основите за създаване на един европейски пазар.

1985, ottobre – Visita in Bulgaria del Segretario Generale del Partito Comunista dell'Unione Sovietica Mikhail Gorbachev.

1985, октомври – Посещение в България на генералния секретар на Комунистическата партия на Съветския съюз Михаил Горбачов.

1989 – Inizio della fase di transizione verso la democrazia e l'economia di mercato.

1989 – Начало на преходния период към демокрация и пазарна икономика.

1989, novembre – Rimozione di Todor Zhivkov e inizio della transizione verso un sistema multipartitico.

1989, ноември – Отстраняване на Тодор Живков от власт и началото на преминаване към многопартийна система.

1989 – Creazione della forza di opposizione Unione delle Forze Democratiche.

1989 – Създаване на опозиционната сила Съюз на демократичните сили.

1991–2000

1991, 12 luglio – La nuova Costituzione proclama la Bulgaria una Repubblica parlamentare garantendo un'ampia gamma di tutele democratiche e libertà.

1991, 12 юли – Новата конституция провъзгласява България за парламентарна република, като осигурява широка гама от демократични права и свободи.

1992, 9 gennaio – Stipulato a Roma il Trattato di amicizia e collaborazione tra la Repubblica Italiana e la Repubblica di Bulgaria, un accordo bilaterale nuovo per il suo carattere con la consapevolezza dell'importanza dei mutamenti di natura politica ed istituzionale verificatisi in Europa.

1992, 9 януари – В Рим е подписан Договора за приятелство и сътрудничество между Република България и Италианската република, качествено ново по своя характер двустранно споразумение с отчитане на значението на настъпилите в Европа политически и институционални промени.

1992, 22 gennaio – Zhelyu Zhelev diviene il primo presidente della Bulgaria direttamente eletto.

1992, 22 януари – Жельо Желев става първият пряко избран президент на България.

1992, 23 maggio – Strage di Capaci. Il magistrato Giovanni Falcone, insieme alla moglie e agli uomini della scorta viene assassinato, dalla mafia.

- 1992, 23 май – Агенатът в Капачи. Магистратът Джовани Фалконе, неговата съпруга и хората от охраната му са убити от мафията.
- 1992, 19 luglio – Assassinio del magistrato Paolo Borsellino a opera della mafia.
- 1992, 19 юли – Убийството на магистрата Паоло Борселино, извършено от мафията.
- 1992, 4 Settembre – Condanna a sette anni di prigione per l'ex Presidente del Consiglio di Stato Todor Zhivkov da parte della Corte suprema. La Sentenza viene revocata il 9 febbraio 1996.
- 1992, 4 септември – Върховният съд осъжда бившия председател на Държавния съвет Тодор Живков на 7 години лишаване от свобода. Присъдата е отменена през 1996 г.
- 1993, 15 gennaio – Arresto del capo della mafia Totò Riina dopo 24 anni di latitanza.
- 1993, 15 януари – Арестуван е мафиотския бос Тото Риина, след като 24 години се укрива от властите.
- 1993 – Fine del Governo Craxi in seguito allo scandalo di “Mani pulite”.
- 1993 – Падане от власт на правителството на Кракси след операция „Чисти ръце“.
- 1994, 26 gennaio – Silvio Berlusconi annuncia il suo diretto impegno in politica.
- 1994, 26 януари – Силвио Берлускони обявява влизането си в политиката.
- 1994, 27 e 28 marzo – Elezioni e vittoria di Forza Italia. Formazione del primo Governo Berlusconi.
- 1994, 27 и 28 март – Избори и победа на Форца Италия. Създаване на първото правителство на Берлускони.
- 1996, gennaio – Inizio delle privatizzazioni di massa in Bulgaria.
- 1996, януари – Начало на масовата приватизация в България.
- 1996 (fine) – 1997 (inizio) – Crisi politica in Bulgaria. Dimissioni del Governo di Zhan Videnov. Richiesta della Bulgaria di entrare a far parte della NATO.

1996 края на – началото на 1997 – Политическа криза в България.
Правителството на Жан Виденов подава оставка. България подава
молба за членство в НАТО.

1996 – Ritiro della condanna di carcerazione di Todor Zhivkov da parte
della Corte Suprema Bulgara.

1996 – Върховният съд отменя присъдата за лишаване от свобода на
Тодор Живков.

1997, 22 gennaio – Petar Stoyanov diventa il nuovo presidente.

1997, 22 януари – Избиране на Петър Стоянов за президент.

BIOGRAFIE DEGLI AUTORI

БИОГРАФИЧНИ СПРАКИ ЗА АВТОРИТЕ

ARIANNA ARISI ROTA

Professore ordinario di Storia contemporanea presso il Dipartimento di Scienze Politiche e Sociali dell'Università degli Studi di Pavia, dove insegna History of Diplomacy nel corso di Laurea Magistrale in inglese in “World Politics and International Relations” e Storia dell'Italia contemporanea modulo A: l'Ottocento nel corso di Laurea Magistrale interdipartimentale in “Storia d'Europa”. Collabora alla cattedra di Storia contemporanea per il corso di laurea triennale in Scienze Politiche e delle Relazioni Internazionali.

È membro del Collegio docenti del Dottorato in “Storia” (Università di Pavia), per il quale ha negoziato ed è responsabile per l'accordo di cooperazione internazionale con l'École Pratique des Hautes Études-EPHE Sorbonne di Parigi.

Nel 2009 è stata Professeur invitée presso il Département d'Histoire dell'École Normale Supérieure di Parigi e nel 2016 presso l'Institut des Études Politiques di Aix-en-Provence.

È vicedirettore del Dipartimento di Scienze Politiche e Sociali e Delegato del Rettore per il Fundraising istituzionale.

Ha presentato i suoi lavori in convegni e seminari nazionali e internazionali, alcuni dei quali ha contribuito a organizzare; ha partecipato e partecipa a gruppi di ricerca internazionali, in particolare con competenza per la storia della penisola italiana e dell'Europa nel “lungo Ottocento”.

È membro della direzione di «Memoria e Ricerca».

I suoi interessi di ricerca hanno inizialmente riguardato la storia della politica estera italiana e la storia della diplomazia (fine XVIII–XXI secolo), per concentrarsi poi sulla storia della mobilitazione politica nel “lungo Ottocento” (politicizzazione giovanile, circuiti locali e transnazionali della cospirazione, dell'esilio, del volontariato politico-militare, dell'associazionismo), sulla costruzione della memoria post-risorgimentale e su tematiche memoriali-identitarie in Europa, XIX–XX secolo.

АРИАНА АРИЗИ РОТА

Професор по съвременна история в катедра „Политически и социални науки“ в Университета в Павия, където преподава „История на дипломатията“ в магистърската програма на английски език „Световна политика и международни отношения“ и „История на съвременна Италия“ модул А „XIX век“ в между-катедрената магистърска програма „История на Европа“. Сътрудничи с катедрата по съвременна история в рамките на бакалавърската програма „Политически науки и международни отношения“.

Член е на преподавателската колегия в докторската програма по история в Университета в Павия, за която е договорила и отговаря за Споразумение за международно сътрудничество с Практическата школа за висши изследвания в Париж.

През 2009 г. е гост-професор в департамента по история на Екол нормал в Париж, а през 2016 г. в Института по политически науки в Екс-ан-Прованс.

Тя е заместник-директор на департамента по „Политически и социални науки“ и представител на ректора за институционалното фондонабиране.

Представя разработките си на национални и международни форуми и семинари, като сътрудничи и за самото организиране на някои от тях. Участва в международни изследователски групи със специфична компетентност по история на Апенинския полуостров и Европа през „дългия XIX век“.

Член е на дирекцията на списание „*Memoria e Ricerca*“ („Памет и изследване“).

Изследователските ѝ интереси първоначално са насочени към история на италианската външна политика и история на дипломатията (края на XVIII–XXI в.), за да се съсредоточи впоследствие върху историята на политическото мобилизиране през „дългия XIX век“ (младежко политизиране, местни и транснационални конспиративни схеми, изгнание, политическо и военно доброволчество, сдружаване), изграждането на пост-ренесансова памет и върху мемориално идентистките тематика в Европа през XIX–XX в.

ANTONIO D'ALESSANDRI

Antonio D'Alessandri è ricercatore di storia dell'Europa orientale presso il Dipartimento di Scienze Politiche dell'Università degli Studi Roma Tre. Ha studiato presso l'Università Roma Tre e l'École Normale Supérieure (Institut d'histoire moderne et contemporaine – IHMC) di Parigi. È segretario dell'Associazione italiana di studi del Sud-est europeo (AISSEE). Si occupa di storia politica e culturale del Sud-est europeo in età contemporanea, con particolare riguardo all'affermazione e sviluppo dei movimenti e degli Stati nazionali. È autore di saggi apparsi in riviste e volumi. Fra le sue pubblicazioni si segnalano *Il pensiero e l'opera di Dora d'Istria fra Oriente europeo e Italia* (2007), *Sulle vie dell'esilio. I rivoluzionari romeni dopo il 1848* (2015). Ha curato i volumi *Balceni 1908. Alle origini di un secolo di conflitti* (2010, con A. Basciani), *Dopo la pioggia. Gli Stati della ex Jugoslavia e l'Albania* (2011, con A. Pitassio) e *Fra neutralità e conflitto. L'Italia, la Romania e le guerre balcaniche* (2014, con R. Dinu).

АНТОНИО Д'АЛЕСАНДРИ

Антонио Д'Алесандри е научен работник в областта на история на Източна Европа в департамента по Политически науки в Университета Рома Тре. Учил е в Университета Рома Тре и в Екол нормал в Париж (Институт за модерна и съвременна история – IHMC). Секретар е на Италианската асоциация за изучаване на Югоизточна Европа (AISSEE). Занимава се със съвременна политическа и културна история на Европейския Югоизток със специално внимание към утвърждаването и развитието на национални движения и държави. Автор е на научни статии, публикувани в списания и различни издания. По-значителни негови публикации са: *Идеите и делото на Дора д'Истрия между Европейския изток и Италия* (2007, на италиански език), *По пътищата на изгнанието. Румънските революционери след 1848* (2015, на италиански език). Под негова редакция са издадени *Балкани 1908. Alle origini di un secolo di conflitti* (2010, с А. Башани, на италиански език), *След дъжда. Държавите от бивша Югославия и Албания* (2011, с А. Питасио, на италиански език) и *Между неутралитет и конфликт. Италия, Румъния и Балканските войни* (2014, с Р. Дину, на италиански език).

DARIA KARAPETKOVA

Daria Karapetkova è professoressa associata presso la Cattedra di studi romanzi della Facoltà di lettere classiche e moderne dell'Università di Sofia. Traduttrice e critica letteraria, insegna teoria, pratica e critica della traduzione, ricezione letteraria, nonché materie collegate allo sviluppo e alle problematiche della lingua italiana contemporanea. Autrice dei volumi *Ботуша в българската литературна мода* (Ciela, 2012), *La letteratura italiana in Bulgaria. Traduzioni, mode, censura* (Carocci editore, Roma, 2016), *За ПРЕВОДА* (Colibri, 2016). Ha tradotto autori come Giuseppe Modrich, Isabella Albrizzi, Tiziano Terzani, Elena Ferrante, Beppe Severgnini, Papa Francesco. Collabora con le testate *Literaturen vestnik*, *Kultura*, la rivista *Literaturata* ecc. Per il suo primo libro ha ricevuto nel 2013 il Premio annuale dell'Unione traduttori e interpreti della Bulgaria nel campo della Teoria, storia e critica della traduzione e il Premio per esordio nel campo della critica letteraria della Facoltà di slavistica dell'Università di Sofia. Nel 2016 il suo libro *За ПРЕВОДА* ha ricevuto il Premio speciale dell'Unione traduttori e interpreti della Bulgaria. Nel 2017 le è stato conferito l'Ordine della stella d'Italia col grado di Cavaliere per i suoi meriti nello sviluppo dei rapporti bilaterali e la divulgazione della cultura italiana nel mondo. Membro dell'Unione traduttori e interpreti della Bulgaria.

ДАРИЯ КАРАПЕТКОВА

Дария Карапеткова е доцент в катедра „Романистика“ към Факултета по класически и нови филологии на Софийския университет. Тя е преводач и литературен критик. Преподава теория, практика и критика на превода, литературна рецепция, както и дисциплини, свързани с развитието и проблемите на съвременния италиански език. Автор е на монографиите „Ботуша в българската литературна мода“ (Сиела, 2012), *La letteratura italiana in Bulgaria. Traduzioni, mode, censura* (Carocci editore, Roma, 2016), „За ПРЕВОДА“ („Колибри“, 2016). Превеждала е автори като Джузепе Модрич, Изабела Албрици, Тициано Терцани, Елена Феранте, Бепе Севернини, Папа Франциск. Сътрудничил на „Литературен вестник“, „Култура“, сп. „Литературата“ и др. Носител е на Годишна награда на Съюза на преводачите в България в областта „Теория, история и критика на превода“, 2013 г. – за „Ботуша в българската литературна мода“; Награда за литературоведски дебют на Факултета по славянски филологии към СУ „Св. Кл. Охридски“ – за „Ботуша в българската литературна мода“; Специална награда на Съ-

юза на преводачите в България за 2016 г. за изключително високо постижение в областта на теорията, историята и критиката на превода за книгата „За ПРЕВОДА“, както и на Орден „Звезда на Италия“, степен „Кавалер“, връчен през 2017 г., за особени заслуги в развитието на двустранните отношения и популяризирането на културата на Италия по света. Член е на Съюза на преводачите в България.

KIRIL TOPALOV

Prof. Dott. Kiril Topalov è nato il 21.05.1943 a Sofia. Laureato in filologia bulgara nel 1968. Specializza letteratura neogreca presso l'Università di Atene (1978–1979).

Nell'arco della sua lunga carriera di scienziato, docente e scrittore il prof. Topalov, specializzato in storia della letteratura bulgara e greca del XVIII e XIX secolo, ha insegnato in molte università bulgare, è stato lettore all'Università di Aix-en-Provence, Francia. Numerosi sono gli incarichi che ha ricoperto e le onorificenze che gli sono state conferite.

Membro dell'Unione degli scrittori bulgari (1980), dell'Associazione degli scrittori bulgari (1993), dell'Unione dei giornalisti (1996) e dell'International PEN club (1990). Vice presidente dell'Unione dei filologi balcanisti (1990–1995). Membro dell'Accademia mondiale ellenistica “Arcadia” (1988) e dell'Accademia internazionale di studi ellenistici “Kozmas Etolo” (2000). Membro onorario dell'Unione dei traduttori greci (1998) e dell'Unione nazionale degli scrittori greci (2001). Direttore della Biblioteca Nazionale “Santi Cirillo e Metodio” (1997–1998), amministratore del Fondo “Ricerche scientifiche” (2011–2012), segretario del Presidente della Repubblica di Bulgaria per la cultura, la spiritualità e l'identità nazionale (2012–2013). Ambasciatore di Bulgaria ad Atene (1998–2002) e in Vaticano (2013–2019). È insignito dell'Ordine “Cirillo e Metodio – primo grado”, della “Grande croce della Fenice” (onorificenza greca), del segno onorifico della città di Atene, delle onorificenze più alte del Vaticano e del Sovrano Ordine di Malta, dell'ordine del Principe di Montenegro “Nicola I” e altri.

Prof. Topalov è autore di ricerche monografiche, di numerosi studi, articoli, relazioni scientifiche e recensioni (quelli più importanti elencati nella bibliografia), di romanzi (tradotti in altre lingue, da alcuni sono stati tratti dei film) e di spettacoli, presentati sul palcoscenico nazionale ed estero. Traduce dal greco.

КИРИЛ ТОПАЛОВ

Проф. д-р Кирил Топалов е роден в гр. София на 21.05.1943 г. Завършил е българска филология през 1968 г. Специализира новогръцка литература в Атинския университет (1978–1979).

В дългогодишната си научна, преподавателска и писателска дейност проф. Топалов – специалист по история на българската и гръцката литература от XVIII и XIX в. – преподава в много български университети, през 1992–1994 г. е лектор по български език и култура в Университета в Екс-ан-Прованс, Франция. Многобройни са изпълняваните от него длъжности и почетните звания, с които е удостоен:

Член на Съюза на българските писатели (1980), на Сдружение на български писатели (1993), на Съюза на журналистите (1996) и на международния ПЕН (1990). Зам.-председател на Съюза на филолозите-българисти (1990–1995). Член на Световната елинистична академия „Аркадия“ (1988) и на Международната академия за елинистични изследвания „Козмас Етолос“ (2000). Почетен член на Съюза на гръцките преводачи (1998) и на Националния съюз на гръцките писатели (2001). Директор на Народната библиотека „Св. Кирил и Методий“ (1997–1998), управител на Фонд „Научни изследвания“ (2011–2012), секретар на президента на Република България за култура, духовност и национална идентичност (2012–2013). Посланик в Атина (1998–2002) и във Ватикана (2013–2019). Носител на орден „Кирил и Методий – Първа степен“, на „Големия кръст на Феникс“ (гр.), на Почетния знак на града Атина, на най-високите дипломатически ордени на Ватикана и Суверенния малтийски орден, на Черногорския княжески орден „Никола I“ и др.

Проф. К. Топалов е автор на монографични изследвания, многобройни студии, статии, научни доклади и рецензии, по-важните от които са отразени в приложената в сборника избрана библиография. Автор е на романи (някои от които филмирани), както и на пиеси, поставяни на български и чужди сцени. Превежда от гръцки.

STEFANO BALDI

Stefano Baldi è nato a Città della Pieve (Perugia) nel 1961. Laureato in Economia e Commercio presso l'Università di Roma, entra in carriera diplomatica nel 1989.

È Ambasciatore d'Italia a Sofia dal 19 settembre 2016.

È stato Direttore della formazione del Ministero degli Affari esteri dal 2011 al 2016.

I suoi precedenti incarichi all'estero sono stati all'Ambasciata di Dar-Es-Salaam, alla Rappresentanza Permanente d'Italia presso l'O.N.U. a Ginevra, alla Rappresentanza Permanente presso l'O.N.U. a New York e alla Rappresentanza Permanente presso l'UE a Bruxelles.

Stefano Baldi affianca da molti anni il servizio diplomatico con una assidua attività accademica. È autore di numerosi libri e ideatore e responsabile di un blog sulla formazione "*Diplo Learning corner*" e del Sito "*Immaginario diplomatico*" dedicato alle foto storiche di diplomatici italiani. Dal 2013 al 2016 ha condotto su Radio LUISS la trasmissione radiofonica settimanale "Diplomazia e Dintorni", da lui ideata, dedicata alla professione del diplomatico.

<http://baldi.diplomacy.edu>

СТЕФАНО БАЛДИ

Стефано Балди е роден в Чита дела Пиаве (Перуджа) през 1961 г. Дипломира се по Икономика и търговия в Университета в Рим и през 1989 г. започва дипломатическата си кариера.

Посланик на Италия в София от 19 септември 2016 г

От 2011 до 2016 г. е директор по обучението в Министерството на външните работи и международното сътрудничество.

Предишните му мандати в чужбина са били в Посолството на Италия в Дар-ес-Салам, в Постоянното представителство на Италия в ООН в Женева, в Постоянното представителство на Италия в ООН в Ню Йорк и в Постоянното представителство на Италия в ЕС в Брюксел.

От дълги години съчетава работата си на дипломат с усилена академична дейност. Той е автор и съавтор на повече от двадесет книги, посветени на дипломацията и новите технологии, създава и отговаря за блог, свързан с обучението с наименование "*Diplo Learning corner*" и сайта "*Immaginario diplomatico*", посветен на исторически снимки на италиански дипломати. От 2013 до 2016 г. води по Радио LUISS създаденото от него седмично радиопредаване, посветено на професията на дипломата.

<http://baldi.diplomacy.edu>

ALEXANDRE KOSTOV

Membro Corrispondente dell'Accademia Bulgara delle Scienze e Professore ordinario presso l'Istituto di studi balcanici & Centro di tracologia "Prof. A. Fol" – ABS. Si è specializzato in economia e storia in Svizzera, Germania, nei Paesi Bassi e in Francia. Dal 2010 al 2018 è stato Direttore dell'Istituto di studi balcanici & Centro di tracologia "Prof. A. Fol" dove al presente è Presidente del Consiglio Scientifico. Interessi e studi nel campo della storia balcanica dell'Età moderna e contemporanea con accento particolare sugli aspetti socio-economici. È autore di più di cento monografie e saggi, pubblicati in Bulgaria e in altri quattordici paesi. Ha insegnato all'Università di Sofia "San Clemente d'Ochrida" e in altre università bulgare e straniere – Firenze (Italia), Arras e Parigi (Francia), Darmstadt (Germania) e altri. Responsabile di progetti di ricerca nazionali e internazionali fra cui quelli con la Harvard University (USA), l'Università Roma-Tre (Italia) e altri. Dal settembre del 2015 è Presidente dell'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen (AIESEE), fondata nel 1963 sotto il patrocinio della UNESCO. Nel 2018 gli è stato conferito l'Ordine della Stella d'Italia col grado di Cavaliere per i suoi meriti nello sviluppo dei rapporti bilaterali e la divulgazione della cultura italiana nel mondo.

АЛЕКСАНДЪР КОСТОВ

Член-кореспондент на Българската академия на науките. Професор по балканска история в Института за балканистика с Център по тракология при БАН. Специализирал е икономика и история в Швейцария, Германия, Нидерландия и Франция. От 2010 г. до 2018 г. е директор на Института за балканистика с Център по тракология при БАН, а понастоящем е председател на Научния му съвет. Основните му занимания са в областта на модерната и съвременната балканска история и преди всичко на социално-икономическите ѝ аспекти. Автор е на над 100 монографии и научни статии, публикувани в България и още 14 държави. Преподавал е в СУ „Св. Климент Охридски“ и други български и чуждестранни университети Флоренция (Италия), Арас и Париж (Франция), Дармщат (Германия) и др. Ръководител е на многобройни международни и национални проекти, сред които са и такива с Харвардския университет (САЩ) и Университета „Рома-тре“ (Италия) и др. От септември 2015 г. е президент на създадената през 1963 г. под егидата на ЮНЕСКО Международната асоциация

за изследване на Югоизточна Европа (AIESEE). Награждаван е с български и чуждестранни отличия. През 2018 удостоен с ордена „Звездата на Италия“.

LUCIANO MONZALI

Luciano Monzali è nato a Modena il 16 febbraio 1966. È professore ordinario in Storia delle relazioni internazionali presso il Dipartimento di Scienze Politiche, Università degli studi di Bari Aldo Moro. È condirettore di “Nuova Rivista Storica”, nonché autore di numerosi studi sulla storia della politica estera italiana dall’Unità ad oggi. Fra questi ricordiamo: *L’Etiopia nella politica estera italiana 1896-1915*, Parma, Facoltà di Giurisprudenza, Università di Parma, 1996; *The Italians of Dalmatia. From Italian Unification to World War I*, Toronto, Toronto University Press, 2009; *Il sogno dell’egemonia. L’Italia, la questione jugoslava e l’Europa centrale (1918–1941)*, Firenze, Le Lettere, 2010; *Mario Toscano e la politica estera italiana nell’era atomica*, Firenze, Le Lettere, 2011; *Gli Italiani di Dalmazia e le relazioni italo-jugoslave nel Novecento*, Venezia, Marsilio, 2015; *Giulio Andreotti e le relazioni italo-austriache 1972–1992*, Merano, Alpha Beta, 2016; *Il colonialismo italiano nella politica estera italiana 1878–1949. Momenti e protagonisti*, Roma-Milano, Società editrice Dante Alighieri, 2017; *Francesco Tommasini, l’Italia e la rinascita della Polonia indipendente*, Roma-Varsavia, Accademia polacca delle scienze, 2018.

ЛУЧАНО МОНЦАЛИ

Лучано Монцали е роден в Модена на 16 февруари 1966 г. Професор по История на международните отношения в департамент „Политически науки“ в Университет „Алдо Моро“ в Бари. Съдиректор на „Ново историческо списание“, както и автор на многобройни проучвания върху историята на италианската външна политика от Обединението до днес. По важни от тях са: Етиопия в италианската външна политика 1896–1915. Парма, Юридически факултет, Университет в Парма, 1996 (на италиански език); *The Italians of Dalmatia. From Italian Unification to World War I*, Toronto, Toronto University Press, 2009; Мечтата за хегемония. Италия, югославският въпрос и Централна Европа (1918–1941). Флоренция, Ле Летере, 2010 (на италиански език); Марио Тоскано и италианската външна политика в атомната ера. Флоренция, Ле Летере, 2011 (на италиански език); Италианците в Дламация и италианско-югославските отношения през 20 век. Венеция, Марсилио, 2015

(на италиански език); Джулио Андреоти и италианско-австрийските отношения 1972–1992. Мера̀но, Алфа Бета, 2016 (на италиански език); Италианският колониализъм във външната политика на Италия 1878–1949. Моменти и действащи лица, Рим-Милано, изд. д-во Данте Алигиери, 2017 (на италиански език); Франческо Томазини, Италия и възраждането на независима Полша. Рим–Варшава, Полска академия на науките, 2018 (на италиански език).

IVAYLO NACHEV

Ivaylo Nachev ha conseguito il titolo dottore di ricerca in storia presso l'Università di Sofia ed è assistente presso l'Istituto di studi balcanici & Centro di tracologia presso l'Accademia bulgara delle scienze. I suoi principali interessi di ricerca sono concentrati nei settori della Storia dei Balcani del XIX–XX secolo, Storia sociale e civica, Storia delle scienze e delle tecnologie. Tra le sue recenti pubblicazioni, come autore e co-autore, figurano le ricerche “*Sofia e la modernità balcanica*” e “*Fabbriche e personaggi. L'Industria di Sofia dalla Liberazione fino agli anni 40 del XX secolo*”. Dott. Nachev ha inoltre pubblicato articoli in diverse riviste scientifiche e negli ultimi anni ha partecipato a una serie di conferenze scientifiche.

ИВАЙЛО НАЧЕВ

Ивайло Начев е доктор по история от Софийския университет и главен асистент в Института за балканистика с Център по тракология при БАН. Основните му изследователски интереси са в областта на балканската история XIX–XX в., социалната и градската история, историята на науката и технологиите. Сред последните му публикации са изследванията (като автор и съавтор) „*София и балканската модерност*“ и „*Фабрики и личности. Софийската индустрия от Освобождението до 40-те години на XX век*“. Д-р Начев е публикувал освен това статии в различни научни списания и има серия от участия в научни конференции през последните години.

ALBERTO BASCIANI

Alberto Basciani è professore associato di Storia dell'Europa orientale presso il Dipartimento di Scienze Politiche dell'Università Roma Tre, dove insegna Storia dei Balcani in età contemporanea e Storia dell'Unione sovietica e della Russia Post-comunista. È segretario dell'associazione Italiana Studi di Storia dell'Europa Centrale e Orientale (Aisseco) e

responsabile scientifico del sito aisseco.org. Pur non tralasciando altre linee di ricerca (comunismo romeno, politica culturale fascista verso i Balcani ecc.) i suoi interessi di studi principali si centrano principalmente sulla storia politica del Sud-est dell'Europa negli anni tra le due guerre mondiali. Ha in corso una ricerca sulla conquista italiana dell'Albania e la sua integrazione nell'impero fascista. Numerose sono le sue pubblicazioni in riviste e libri in Italia e all'estero tre le sue monografie:

L'illusione della modernità. Il Sud-est dell'Europa tra le due guerre mondiali, Soveria Mannelli, Rubbettino, 2016, pp. 489

La difficile unione. La Bessarabia e la Grande Romania 1918–1940, Prefazione di Keith Hitchins, Roma, Aracne, 2007, pp. 413*

*Edizione in lingua romena: *Dificila Unire. Basarabia și România Mare 1918–1940*, prefață din Keith Hitchins, Chișinău – Bucarest, Editura Cartier, 2018, pp. 426

Un conflitto balcanico. La contesa fra Bulgaria e Romania in Dobrugia del Sud. 1919–1940, Prefazione di Francesco Guida, Cosenza, Periferia, 2001, pp. 229*

*Vincitore nel 2003 del premio d'onore nel concorso internazionale *Waclaw Felczak – Henryk Wereszycki* indetto dalla Società degli storici polacchi e dalla Facoltà di Storia dell'Università Jagellonica di Cracovia.

АЛБЕРТО БАШАНИ

Алберто Башани е доцент по история на Източна Европа в департамента „Политически науки“ на Университета Рома Тре, където преподава Съвременна история на Балканите и История на Съветския съюз и на посткомунистическа Русия. Секретар е на италианската Асоциация „Изучаване на историята на Централна и Източна Европа“ (AISSECO) и научен отговорник за сайта aisseco.org. Без да се пренебрегват другите насоки на изследователската му дейност (комунизмът в Румъния, културна политика на Балканите през фашизма и др.), неговите основни изследователски интереси са съсредоточени в областта на политическата история на Югоизточна Европа в годините между двете световни войни. Извършва проучване върху завладяването на Албания от Италия и включването ѝ към фашистката империя. Има многобройни публикации в книги и списания в Италия и чужбина и три монографии:

Илюзия на съвремието. Европейският Югоизток между двете световни войни. Соверия Манели, Рубетино, 2016, с. 489 (на италиански език)

Трудното съединение. Бесарабия и Велика Румъния 1918-1940. Предговор от Keith Hitchins, Рим, Оракне, 2007, с. 413* (на италиански език)

*Издание на румънски език: *Dificila Unire. Basarabia și România Mare 1918–1940*, prefață din Keith Hitchins, Chișinău – Bucurest, Editura Cartier, 2018, pp. 426

Балкански конфликт. Спорът между България и Румъния за Южна Добруджа. 1919–1940, Предговор от Франческо Гуида, Козенца, Периферия, 2001, с. 229* (на италиански език)

*През 2003 г. е отличен с почетната награда на Международния конкурс *Waclaw Felczak – Henryk Wereszycki*, учреден Дружеството на полските историци и историческия факултет на Ягелонския университет в Краков.

FRANCESCO GUIDA

Francesco Guida (1950) è specialista in storia dell'Europa centrale e orientale ed è professore ordinario (2001) presso l'Università Roma Tre, dove è stato Preside della Facoltà/Dipartimento di Scienze Politiche e membro del Senato accademico (2008–2018). Presiede la Conferenza Italiana di Scienze Politiche – CISPOL (dal 2013). È membro del Consiglio universitario nazionale (CUN). Presiede alcuni Centri di ricerca e Associazioni scientifiche.

Ha scritto 11 libri (alcuni tradotti in polacco, romeno, russo, spagnolo) e 180 saggi su temi storici, pubblicati in rivista o in volume in Italia ed all'estero. Le sue più recenti monografie sono *Romania*, Milano, Unicopli, 2009, e *L'altra metà dell'Europa. Dalla grande guerra ai giorni nostri*, Roma-Bari, Laterza, 2015. È stato curatore di 27 libri miscellanei; il più recente (con Penka Danova e Alexandar Kostov) è *I Balcani, la Bulgaria e l'Italia durante la guerra fredda*, numero monografico di *Études balkaniques*, LII, 2016, 4.

1987 – premio “Howard Marraro” (American Society for Italian History) per il libro *L'Italia e Risorgimento balcanico*.

2003 – *ofițer pentru merit* (Presidenza della Romania) per la sua attività scientifica nel campo della cultura e storia romena.

2012 – diploma (Ministero degli Affari Esteri di Romania) per la promozione dei valori universali nelle relazioni internazionali.

2017 – *Doctor honoris causa* (Accademia bulgara delle scienze - Istituto di studi balcanici).

ФРАНЧЕСКО ГУИДА

Франческо Гуида (1950) е специалист по история на Централна и Източна Европа и професор (2001) в Университета Рома Тре, където е бил декан на Факултета/Департамента по политически науки и член на Академичния сенат (2008–2018). Председател на Италианската конференция по политически науки – CISPOL (от 2013). Член на Националния университетски съвет (CUN). Оглавява изследователски центрове и научни асоциации.

Автор е на 11 книги (някои от които преведени на полски, румънски, руски и испански език) и на 180 статии на историческа тема, публикувани в различни списания и издания в Италия и чужбина. Сред издадените му напоследък монографии са *Румъния*. Милано, Униколпи, 2009² (на италиански език), и *Другата половина на Европа. От Голямата война до наши дни*. Рим–Бари, Латерца, 2015 (на италиански език). Под негова редакция са издадени 27 книги в съавторство, най-скоро излязлата от които (в съавторство с Пенка Данова и Александър Костов) е *Балканите, България и Италия по време на студената война*. Монографски номер на *Études balkaniques*, LII, 2016, 4.

Удостоен е със следните отличия:

1987 – премия «Howard Marraro» (American Society for Italian History) за книгата *Италия и Възраждането на Балканите* (на италиански език)

2003 – Орден за заслуги *ofiter pentru merit* (Президентството на Румъния) за научната му работа в областта на румънската култура и история.

2012 – диплом (Министерство на външните работи на Румъния) за лансиране на универсалните ценности в международните отношения.

SVETLOZAR ELDAROV

Svetlozar Eldarov (1956) è professore e dottore di scienze storiche all'Istituto di studi balcanici & Centro di tracologia presso l'Accademia delle scienze bulgara. Si è specializzato in studi ecclesiastici presso l'Istituto Pontificio Orientale di Roma nei primi degli '90. Autore delle monografie "I cattolici in Bulgaria 1878–1989. Una ricerca storica" (2001) e "La Bulgaria ed il Vaticano 1944–1989. Relazioni diplomatiche, ecclesiastiche ed altri" (2002) e una serie di studi e articoli sulle celebrazioni bulgari della festa degli Apostoli slavi S. Cirillo e Metodio nel passato.

СВЕТЛОЗАР ЕЛДЪРОВ

Светлозар Елдъров (1956) е професор, доктор на историческите науки в Института за балканистика с Център по тракология при Българската академия на науките. Специализирал е църковни науки в Папския източен институт в Рим в началото на 90-те години. Автор на монографиите „Католиците в България 1878–1989. Историческо изследване“ (2001) и „България и Ватикана 1944–1989. Дипломатически, църковни и други взаимоотношения“ (2002) и на редица студии и статии за българските чествания на празника на Славянските апостоли Кирил и Методий в миналото.

PENKA DANOVA

Penka Danova, PhD, Professore associato: Si laurea in filologia italiana presso l'Università di Sofia "San Clemente d'Ochrida" (1980). Ricercatrice nel Dipartimento "La cultura nei Balcani" dell'Istituto di studi balcanici e Centro di tracologia "Prof. Al. Fol" presso l'Accademia bulgara delle scienze, in cui si occupa di problemi e progetti legati alla letteratura e l'arte italiana e alle traduzioni di fonti italiane per la storia dei popoli balcanici nei secc. XIV–XVIII.

Libri scientifici: „България и българите в италианската географска книжнина (XIV–XVI век)“ [*La Bulgaria ei bulgari nella letteratura geografica italiana, secc. XIV–XVI*] (2010), „Анонимна хроника за графовете Булгари (края на XVII век)“ [*Cronica anonima dei conti Bulgari, fine Seicento*] (2014), insieme con Sn. Rakova „Бенедето Рамберти и Даниело Лудовизи – двама венециански пратеници в Константинопол през 1534 година“ [*Benedetto Ramberti e Daniello Ludovisi: due inviati italiani a Costantinopoli nel 1534*] (2016), „Джовани Киаромани и неговото пътуване от Виена до Бурса през 1659 г.“ // *Giovanni Chiaromanni e il suo viaggio da Vienna a Bursa fatto l'anno 1659*“ (2017).

Tra le ultime traduzioni dall'italiano in bulgaro si vedano le fonti italiane dell'Archivio di Stato di Dubrovnik, stampati bilingue ne „Дубровнишки документи за историята на България и българите през XIII–XV век“, том I (1230–1403 г.), (2017) и том II (1407–1505 г.), (2018) [*Documenti ragusei per la storia della Bulgaria e dei bulgari, secc. XIII–XV, in due volumi*].

Corso lezioni sull'arte del Rinascimento italiano, Programma di Laurea magistrale "Civiltà e culture mediterranee", Facoltà di storia – Università di Sofia "San Clemente d'Ochrida".

ПЕНКА ДАНОВА

Пенка Данова, доктор, доцент: Завършва специалност италианска филология в СУ „Кл. Охридски“ (1980). Работи в секция „Култура на Балканите“ в Института за балканистика с Център по тракология на БАН по проблеми и проекти, свързани с италианска литература, изкуство и документация (извори за историята на балканските народи) от периода XIV–XVIII век.

Автор на научните книги „България и българите в италианската географска книжнина (XIV–XVI век)“ (2010), „Анонимна хроника за графовете Булгари (края на XVII век)“ (2014), в съавторство със Снежана Ракова „Бенедето Рамберти и Даниело Лудовизи – двама венециански пратеници в Константинопол през 1534 година“ (2016), „Джовани Киаромани и неговото пътуване от Виена до Бурса през 1659 г.// Giovanni Chiaromanni e il suo viaggio da Vienna a Bursa fatto l'anno 1659“ (2017).

Специализирани преводи на италиански извори напоследък в „Дубровнишки документи за историята на България и българите през XIII–XV век“, том I (1230–1403 г.), (2017) и том II (1407–1505 г.), (2018).

Курс лекции „Изкуството на Италианския ренесанс“ в Магистърска програма „Средиземноморски култури и цивилизации“ на ИФ – СУ „Св. Климент Охридски“.

140 ANNI DI RELAZIONI FRA ITALIA E BULGARIA.
DIPLOMAZIA, ECONOMIA, CULTURA (1879–2019)
A cura di Stefano Baldi e Alexandre Kostov

140 ГОДИНИ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ИТАЛИЯ И БЪЛГАРИЯ.
ДИПЛОМАЦИЯ, ИКОНОМИКА, КУЛТУРА (1879–2019)
Съставителство и редакция Стефано Балди и Александър Костов

Предпечатна подготовка: ИК Тендрил ООД
Формат: 70/100/16
Печатни коли: 35,5

L'edizione digitale di questo libro è disponibile sul sito dell'Ambasciata d'Italia a
Sofia – <http://ambsofia.esteri.it>
Електронната версия на изданието може да бъде намерена на сайта на
Посолството на Република Италия в София - <http://ambsofia.esteri.it>

ISBN hard copy 978-619-91496-0-7
ISBN pdf 978-619-91496-1-4

#VIVEREALLITALIANA

Questo volume, pubblicato in occasione dell'anniversario dei 140 anni dall'avvio delle relazioni diplomatiche fra Italia e Bulgaria, rappresenta un modo per riflettere ed approfondire alcuni aspetti storici delle relazioni bilaterali fra i due Paesi a partire dal 1879 ad oggi grazie al contributo di illustri studiosi italiani e bulgari.

È significativo che l'iniziativa nasca da una fattiva collaborazione tra l'Ambasciata d'Italia a Sofia e l'Istituto di Studi Balcanici e Centro di Tracologia dell'Accademia Bulgara delle Scienze (ISB&CT-ABS).

L'ideale filo rosso che lega i vari studi che figurano nel volume è, non casualmente, quello della diplomazia che ha caratterizzato i vari aspetti delle relazioni bilaterali. Il volume include anche una cronologia dei principali avvenimenti nei Paesi nel periodo considerato.

Това издание, публикувано по случай 140-тата годишнина от установяването на дипломатическите отношения между Италия и България, предоставя възможност за размисъл и задълбочено разглеждане на някои исторически аспекти от отношенията между двете страни от 1879 г. до днес благодарение на приноса на изтъкнати италиански и български учени.

Многозначителен е фактът, че инициативата се заражда от плодотворното сътрудничество между Посолството на Италия в София и Института за балканистика с център по тракология към Българската академия на науките (ИБЦТ-БАН).

Основната линия, свързваща различните научни статии в книгата, неслучайно е дипломатията, която характеризира различните аспекти на двустранните отношения. Изданието включва и хронология на основните събития, характеризиращи двете страни в разглеждания период.

Stefano Baldi, diplomatico di carriera, è attualmente Ambasciatore d'Italia in Bulgaria (<http://baldi.diplomacy.edu>)

Alexandre Kostov, Professore ordinario presso l'Istituto di studi balcanici & Centro di tracologia "Prof. A. Fol" – ABS

Стефано Балди – дипломат от кариерата – е понастоящем посланик на Италия в България (<http://baldi.diplomacy.edu>)

Александър Костов – член кореспондент, професор, доктор на историческите науки в Института за балканистика с център по тракология „Проф. А. Фол“ към Българската академия на науките

